

EXPLANATION OF THE SYMBOLS USED IN THE
PROGRAM OF THE HAWAIIAN LANGUAGE

THE HAWAIIAN LANGUAGE

BY

THE HAWAIIAN LANGUAGE COMMISSION
HONOLULU, HAWAII

THE HAWAIIAN LANGUAGE COMMISSION
HONOLULU, HAWAII
1915

Copyright, 1915

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Главный редактор — Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств. секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОВЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Фариза ДЗАСОХОВА, Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2005

МАХ ДУТ

1
2005

Журнал цауы 1934 азы майæ фæстæмæ

РЕСПУБЛИКÆ ЦÆГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ ЦÆДИСЫ ÆРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Сæйраг редактор – ХЪОДЗАТЫ Æхсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ — ГУСАЛТЫ Барис

Поэзи, драматурги — МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,

ДЗАСОХТЫ Фаризæт, КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли,

НÆКУЫСАТЫ Наирæ, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2005

НОМЫРЫ ИС:

ДЗУЦЦАТЫ ХАДЗЫ-МУРАТ: 70 АЗЫ

ДЗУЦЦАТЫ Хадзы-Мурат. Аз иронау куы фæдзурын...
Æмдзæвгæтæ 5

БИАЗЫРТЫ Къамерлан. Дыууæ Ирыстони – дыууæ дуджы
астæу. Уац 13

ХОЗИТЫ Петр. Асинтæ – фидæнмæ. Уац 27

ЧЕДЖЕМТЫ Ахсар. Урс хохы мæсыг. Æмдзæвгæтæ 33

МАЛИТЫ Васо. Мæлæт. Романæй скъуыддзаг 41

БИРАГЪТЫ Владимир. Дыууæ æмдзæвгæйы 96

СФÆЛДЫСТАДОН БЫНТÆ

АГЪНИАН. Цыбыр хабæрттæ 97

АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

Ирон хъæбатырты зарджытæ 105

“МАХ ДУДЖЫ” РАВДЫСТ 117

ПУБЛИЦИСТИКÆ

ДЗИДЗОЙТЫ ВАЛЕРИ, ДЗИДЗОЙТЫ Маринæ. Тох æнахуыр-
гонддзинадимæ. Уац 128

БÆЛОТЫ Иринæ. Малиты Геуæрги – публицист. Уац 136

АИВАД, КУЛЬТУРÆ

Мальвинæ КУЧИНСКАЯ. Цæрикъаты Феликсы æхсызгон
тæргæйттæ. Уац 139

АРВИСТОН 145

ИРОН ПОЭЗИЙЫ АНТОЛОГИ 155

ДЗУЦЦАТЫ ХАДЗЫ-МУРАТ: 70 АЗЫ

ДЗУЦЦАТЫ *Хадзы-Мурат*

АЭЗ ИРОНАУ КУУЫ ФАЭДЗУРЫН, УАЭД...

БУЦИТÆ

Ногæй зилы нæ хъæууынгты.
Хæдзæртты размæ куыйтæ
сæ сæртæ фæхъил кæнынц,
сисынц мыл рæйын.
Кæд сæ хицæуттæ ракасынц:
— А-а, уый ды куы дæ! —
æмæ куыйты ныссус кæнынц,
уæд сæ ирвæст ваййын.
Кæннод згъорынц мæ фæдыл,
фæсурынц мын мæ хъуыдытæ,
цыма хыл кæнынц:
— Чи дæ æмæ дæ ам цы хъæуы?
Ехх, куыйтæ, куыйтæ,
мæ дзæбæх æдылытæ,
сымахæй раздæр
æз цардтæн ацы хъæуы.
Дæлæ нæ хæдзар нырма дæр,
йæ агъуыст — тæрсхъуарийæ,
уый мæ кодта фæндараст:
— Ацу фыййау!
Скъоламæ атагъд кæн!
Уый мæ ахстон у,
æмæ дзы лæппынхъуын уарийæ
стыр дунейы тыгъдадмæ
атахтæн.
Гъе, æмæ
ацы хъæубæстæ
сымахæй æвзæрдæр куыд зонон,
куыд ын уарзон къаддæр
йæ дуртæ,

йæ бæлæстæ,
 йæ къудзитæ...
 Ехх, куййтæ, куййтæ,
 уæздандæр дзыхæй уæ цы схонон,
 ма-иу мыл рæйут, æдылытæ,
 буцитæ,
 буцитæ.

1959

МÆЛÆТ

Кæрты — лæгтæ,
 уæлейæ — арв,
 стъалыджын æмæ сау.
 Рудзгуйтæ бакодтой мардæн,
 уддзæф æм бацыд,
 уæлы йыл —
 дард балцы размæ —
 уæззау.
 Мæлæт,
 æрвдзæфау,
 хæдзарыл сæмбæлд.
 Марды хицæуттæ
 не 'рчъицыдтой
 нырма.
 Кæсынц, фæлæ нæ уынынц,
 хъусынц, фæлæ сты къуырма.
 Мæлæт,
 бирæгъау,
 бинонтæм æрбалæбурдта,
 саусæр чызджытæ
 къуымы, сидзæр уæрыччытау,
 кæрæдзимæ скодтой сæ сæртæ,
 дурау — сæ сонт буар, сæ зæрдæ.
 Марды алыфарс
 устытæ бадынц,
 æрхъула йыл кодтой,

цыма йæ сæхицæй нæ уадзынц.

Чидæр скуыдта хъæрæй,

хъæрæг стыдта æваст,

кæртмæ, халонау,

ратахти маст.

Ферох хъæрæгæй,

нæ кæуынц æхсæвыгон, —

Ирма ис ахæм æгъдау.

Хъæрæг ныхъхъус и —

уæззау.

Лæгтæ ныхæстæ кæнынц, —

цыма, цы дзурдзысты?

Уый диссаг нæу —

уæртæ цæуылдæр схудтысты.

Уæлейæ арв —

бæлæсты цъупшыты астæу —

арф æмæ талынг хуыдымтау.

Æхсæв цæуы,

рæстæг цæуы,

мæлат æмæ цардыл

æнусон хъуыдытау.

Афтæ цæудзæн

мæныл дæр æмæ дæуыл дæр,

адæм æмбырд кæндзысты,

махæй алкæй кæрты дæр

мæнæ афтæ лæудзысты.

Каугæрон

сусхæды талатæ,

саусæр чызджытау,

сусу-бусу кæнынц,

уддзæф сын дзуры цыдæртæ,

уарзтау, ныфсау.

Хауынц тутатæ захмæ,

æмæ фæцæуы сæ тъæпп

уæззау.

ГАЛЫ СЫКЪАТÆ

Зæхкусæг райста галы сыкъа,
 йедзаг —
 расыг тæнгъæдай..
 Галты фæстæ цæуы,
 цæуы незаманæй.
 Хур æм скæсы
 галы сыкъатæй,
 цыма хæхтæй,
 хур æм скæсы —
 амонд æмæ замана.
 Гутоны хъæдыл хæцы,
 уæрдоныл бады хосласгæ,
 хуыссы йæ дзоныгъы
 рынчынай кæнæ мардай.
 Сыкъаты 'хсæнты кæсы,
 цыма йе знагмæ топдаргæ,
 цыма кæсы йæ фидæнмæ —
 тызмæг,
 æмбаргæ.
 Сыкъатæ,
 саджил антеннайæу,
 хъусынц дунейы дзæгъ-дзæгъмæ,
 сыкъатæ 'нкъуысынц сагъæстау —
 тасы сты æви æдасы?
 Хур нынныгуылы
 галы сыкъатæй,
 цыма хæхтæй.
 ... Зæхкусæг —
 цины дæр, хъыджы дæр —
 галы сыкъайæ нуазы.

1965

* * *

Æз дæм æнхæлцауæй куывтон,
цыма уыдтæ мигъ.
 Æз — дойны бæлас,
ивæзтон дæм мæ цæнгтæ.

Фалæ мыл ныккалдтай их,
 тымбылкъухыстæвдæн их,
 Æмæ лаууын æнкъардæй —
 цъæррæмыгъдтæ,
 уæнгцъæлтæ.

1965

* * *

Фæцæуы
 арвай зæххы 'хсæн
 адæймаг,
 Фæцæуы уæлмæрдтæм,
 уæхсчытыл фæцæуы.
 Цы ма кæны мулкæй,
 цы кæны кадæй ма, —
 Цы сты уыдон?
 Адæймаджы цы хъæуы?
 Хат —
 æрмæст хат —
 уазал зæгъ
 æмæ хъарм æртæх,
 Хъус —
 æрмæст хъус —
 гъе-гъе æмæ уæрирæ,
 Уын —
 æрмæст уын —
 зæххы сау
 æмæ арвы цъæх, —
 Куыд цъус æй хъæуы, куы,
 æмæ куыд бирæ!

1977

* * *

Æз иронау куы фæдзурын, уæд
 кæмыты, кæмыты
 Базмæлынц мæрдтæ,
 хæхты уа, быдырты, кæмтты,

БИАЗЫРТЫ Къамерлан

ДЫУУÆ ИРЫСТОНЫ — ДЫУУÆ ДУДЖЫ АСТÆУ

(Дзуццаты Хадзы-Мураты
хъысмæт æмæ сфæлдыстад)

И æ фыццаг автобиографийы Дзуццаты Хадзы-Мурат фыста: “Æрмæст нæрæмон, курдиатджын, кусынæй бафсис кæмæн нæй (бахахх æй кодтон æз. — Б. Къ.), иудадзыг йæхимæ æгъатыр чи у æмæ сæфынæй чи нæ тæрсы, ахæм удгоймæгтæ ссарынц поэты ном æмæ кад”¹.

Раст хъуыды кодта уæд, 1969 азы 25-æм февралы (уыцы бон фыст у йæ автобиографи), фæлæ йæ, чи зоны, уæд бæлвырд нæма ’мбæрста, “кусынæй бафсис кæмæн нæй”, ахæм лæг разындзæн, уый. Фæндыди йæ, ахæм суæвын, фæлæ йæ нæма зыдта — цард цард у, æрыгонæй цы фæндтæ райгуыры адæймаджы сæры, уйдон никуы сæххæст вæййынц кæронмæ. Фæлæ Хадзы-Мураты йæ уыцы курдиат фæндагыл акодта — йæ царды кæронмæ кусынæй бафсис нæ зыдта. Уый уыди Хаджийæн йæ характеры сæйраг миниуæг. Æмæ йæ уый кодта сфæлдыстæдон æнтыстытæм. Æмæ уымæ гæстæ Хаджи амондджын адæймаг уыди, кæд цардæй фаг рæвдыд (йæ фыды хæдзары дæр, стæй йæхи бинонтæй дæр) нæ зыдта, уæддæр. Никуы йæ фæдтон худæндзастæй. Дзургæ дæр иууыл æнкъардæй кодта, æмæ уымæй тынг хицæн кодта цардуарзаг, хъазаг æмæ

¹ Дзуццаты Хадзы-Мурат. Равзаргæтæ. Цхинвал, 1970, 6-æм фарс.

хъæлдзæг анекдоттæ мысæг чъребайæгтæй. Фæлæ йæ уарзтой, агуыртой-иу æй семæ абадынмæ, чъребайæг кæнæ присæг бæзджын сæн аназынмæ сæрдьгон æмæ фæззыгон хъарм изæргæртты, уæлдæф арвай сæнау куы кæлы, уæд.

Иунæг æмдзæвгæ дæр куына ныффыстаид, уæддæр ирон литературæйы историйы баззадаид, Гафезимæ цы стыр куыст бакодта — “Ирон поэзийы антологи”-йæн рухс кæй фенын кодта, æрмæстдæр уый тыххæй, уæлдайдæр та 1-аг томы (1969 аз) æмæ йын цы разныхас ныффыста, уый фæрцы. (Дзырдта мын æй, куыд сæ хъыгдардтой партийы обкомы функционертæ, цензортæ æмæ ирон советон нымудзджытæ). Арф анализ скæнгæйæ, Хаджи æцæг зонадон æвзаджы призмæйы æххуысæй афæлгæсыд ирон поэзийы историйыл. Æрхæсдзынæн дзы æрмæст дыууæ хъуыдыйы.

Фыццаг. “Фæлæ æндæр æвзагыл ирон профессион поэзийæн саразæн нæ уыд. Нæдæр Иуане, нæдæр Инал, нæдæр Къоста уырыссагау цы уацмыстæ ныффыста, уыдон комкоммæ нæ ахъаз кодтой ирон поэзийы рæзтæн, нæ йын дарддæр кодтой йæ цардæгас диалектикон процесс. Дæ адæмыл сагъæс кæныс — уый тынг хорз у, фæлæ йыл цы хуызы сагъæс кæныс, ома цахæм æвзагыл дзурыс — уый у сæйраг, уымæн æмæ æрмæст национ æвзагыл саразæн ис национ поэзийæн” (бахæхх æй кодтон æз. — Б. Къ.)¹.

35 азы рацыд ацы ныхæстæ куы загъта, уæдæй нырмæ, фæлæ нæ адæм ницы бамбæрстой, нæ сæм бахæццæ, не ’взаг мæлæты фæндагыл кæй тæрæм нæхæдæг, уый, — абон дæр уырыссаг æвзагыл фыссæг графоманты бандæтæ бырсынц, уæлдай дæр ам, Цæгат Ирыстон, Фысджыты цæдисмæ, газеттæ æмæ журналтæм, рауагъдадмæ, паддзахадон структурæтæм æмæ домынц гонорартæ, премитæ, кад, домынц, цæмæй сæ нымайой ирон литературæйы намыс дарддæргæнджытыл. Æмæ сын æнтысы — хицауад арæх рахæцы сæ фарс. Æмæ тоннæгæйттæй доны калынц зынаргъ гæххæтт, ирон фæсивæдæн та дарынц аивадон марг сæ ницæйаг опустæй æмæ сæ примитивон æвзагæй, провинциалон оххытæй æмæ аххытæй, худинаг кæнынц ирон адæмы, литературон уырыссаг æвзаг та змæнынц провинциалон къуымыхдзинадимæ æмæ цагъайраг фæстæзаддзинадимæ, ирон æвзаджы дзырдтæй æмæ политикон-идеологион дзырдуатæй райстæ баналон терминтæ. Иу ныхасæй, ирон-уырыссаг гра-

¹ Ирон поэзийы антологи. 1-аг том, Цхинвал, 1969, 9-æм фарс.

фоманты “фәлләйттәй” гуыры литературон мутанттә. Цәгат Ирыстон байдзаг ахәмтәй — тынг тас у, әцәг ирон фысджытәй әмә литератортәй куы фәфылдәр уой, уымәй. Фысджытә-фантастты уацмысты мутанттә әмә роботтә әцәг адәмы ныхмә куыд тох фәкәнынц әмә сын куыд бантысы, афтә. Ирыстоны уырыссагау фыссаг графомантә мәм кәсынц цыдәр декоративон, гәххәттәй әмә картонәй арәзт цыма сты, ахәм, — аромат дәр сә нәй, дыргътә дәр сыл нә зайы, афтәмәй бынат бирә ахсынц. Әгәр бирә...

Дыккаг. “Токаты Алихан, уырыссаг символисттыл әнцой кәнгәйә, фәлгъуыдта дзырды алыхуызон нысаниуәгтә (бахәхх әй кодтон әз. — Б. Къ.), йә символон әмә ассоциативон хуызтә”¹. Бирә азтә рацыди, фәлә ацы хъуыды абон дәр актуалон у — ноджыдәр әмә ноджыдәр дзурын хъәуы, цахәм дәсны уыди Алихан, куыд арф сты йе ’мдзәвгәты ’мбәхст философион хъуыдытә, ирон дзырд бриллиантау куыд сәрттивын кодта (зәгъән ис, зарингуырдау куыд куыста дзырды алыхуызон нысаниуәгтә ссарыныл, сә сызгъарин тигътә-фәрстә раргом кәныныл).

Хаджиимә кәрәдзи нә зыдтам нәдәр скъолайы, нәдәр студенттәй, кәд нә дыууә дәр Хуссарәй стәм, уәддәр. Уый Хьорнисы цардис әмә ахуыр кодта, әз та — Чьребайы. Кәд мә афәдз әмә ’рдәг йеддәмә хистәр нә уыд, уәддәр мәнәй әртә азы раздәр ацыди Мәскуымә ахуыр кәнынмә (уый — 1952 азы, әз та — 1955), фәлә уым дәр нә фәндәгтә никуы баиу сты. Фәстәдәр куыд рабәрәг, афтәмәй нә мадәлтә — дыууә дәр ахуыргәнджытә — арыгонәй әмбәлдысты әмә кәрәдзи зыдтой.

Раздәр Хаджийән йә фыццаг чингуытимә базонгә дән, стәй та — йәхиимә. Уый уыди 60-әм азы райдайәны. Хаджи Чьребайы куыста, әз та — Дзәуджыхъәуы, фәлә-иу сәрды кәддәриддәр мә фыды хәдзармә ныццыдтән. Чьреба гыццыл у, иууылдәр кәрәдзи зонынц, әмә мах дәр иу хатт базонгә стәм. Әз: “Дә чиныг дын бакастән — мә зәрдәмә фәцыд”. Кәд ын әхсызгон уыд, уәддәр йә цәсгомыл ницы фәбәрәг, ныхас кодтам дарддәр, нә йә хъуыды кәнын — цәуыл. Фәлә цәуыл хъуамә ныхас кодтаиккой дыууә арыгон ирон ләппуйы, дыууәйә дәр әрәджи Мәскуыйә сыздәхтысты, — ирон әвзагыл, Ирыстоныл, ирон культурәйыл, политикайыл, царды ног ивддзинәдтыл.

¹ Ирон поэзийы антологи. 1-аг том, 15-әм фарс.

Фæстæдæр мах æмæ мах æмгæрттæ Мæскуыйы схуыдтой “шестидесятники”. Тоталитарон система хæлын куы райдыдта, уæлдæр ахуырджинад уæд райстам, уæд ралæгтæ стæм. Нæ дыууæ дæр амондджын уымæй уыдыстæм, æмæ уыцы рæстæг Мæскуыйы цардыстæм, архайдтам политикон, философион æмæ литературон дискусситы, уыдтам ивддзинæдтæ, æмбæлдыстæм зонады, литературæйы æмæ аивады корифейтимæ. Иу ныхасæй, нæ дыууæ дæр бахаудтам (ацы ныхас хорзырдæм æмбарын хъæуы) стыр ивддзинæдты эпицентрмæ. Куына нæ фæндыдаид, уæддæр барæнæбары цъырдтаиккам ног политикайы атмосферайы уæлдæф, ивддзинæдты, сæрибарджинады нырма уал зына-нæзына ароматтæ.

Хаджийы “Романтикæ” æмæ “Къæвдайы кафт” мæм фæкастыты уыцы ног атмосферайы æвдылд — ахъуыды кодтон: “Махмæ дæр Р. Рождественский æмæ Е. Евтушенкоы хуызæн æмæ æмсæр поэт фæзынд, кæд дзы Зымæгон галуан исджыты хъайтартæ хоны (“Къæвдайы кафт”, 32-æм фарс) æмæ Ленины нымайы амондхæссæгыл, уæддæр — йæ царды кæройнаг азты афтæ нал хъуыды кæндзæн — (“Къæвдайы кафт”, 46 — 49 фæрстæ), фæлæ уæд ахæм позици æмбæлоныл нымад уыд, уæлдайдæр та империйы фæстæздæ территориятыл.

Арæнтæ уыдысты æхгæд, дунейы цы цыд, уый нæ зыдтам, нæ магуыр æмæ гæвзыкк цард нымадтам амондджыныл, райкомтæ æмæ обкомты кусджыты та — рæстдзинад тæразыл барæг кусджытыл, партион æмбырдты доны калдтам нæ зынаргъ рæстæг æмæ уæгъды хардз кодтам нæ хъару, нæ тыхтæ, кæрæдзи хордтам æмæ кæрæдзимæ лæбурдтам уыцы æмбырдты. Зонд та нын амьдтой сусловтæ, черненкотæ, брежневтæ æмæ æндæр хæдахуыртæ æмæ маразматиктæ. Ахæм уыди рæстæг. Андрей Вознесенский дæр ма ныффыста кадæг Лениныл — “Лонжюмо”. Высоцкийы зарджытæ фæстæдæр райхъуысдзысты, Солженицин та йæ романтикæ сусæгæй фысдзæн æмæ сæ мыхуыр кæндзысты æрмæст фæсарæнты.

Ацы дыууæ чиныджы цы æмдзæвгæтæ уыд, уыдон форма æмæ хъуыдытæ, сæ нырыккондзинад, сæ æргом ныхас, фыдыбæстæмæ — Ирыстонмæ — æнæкæрон уарзондзинадæй сæхимæ æлвасынц, тыхсы дыл сæ аивадон тых:

Ам дзæнæт у.

Денджыз калы йæ хуызтæ:

Бæлонгъуыз,

зæрингъуыз,

æвзистгъуыз,

урс.

Æвæццæгæн, кæмдæр Абхазийы кæнæ Сочийы улæфыд. Æмæ дарддæр:

Ирыстон,

æнæ дæу

цæмæн ваййын сидзæр?

Дæ иунæг æнгасыл,

дæ иунæг ныхасыл

Æз ацы уысм баивин

ацы дзæнæт.

Хадзы-Мураты дзырд у сыгъдæг, арæх зæллангæнæг æмæ тæмæнтæ калы, куы йæм бавналай (зæрдæйæ, цæстæй, хъуыдыйæ!), уæд виолончелы тæнау зыр-зыр кæны, дæ уырзтæй йын æнкъарыс йæ ультразæлты тых:

Æз уарзын лæгуарзон цæсгæмттæ, —

рæсугъд ысты уыдон,

Лæджы цард нæ кæныңц

æнамонд, дывыдон.

Хурмæ кæсыңц,

сæ кæрæдзи хурæй фæрсыңц,

Æхсæвыгон, тары дæр семæ

хъарм рухс хæссыңц,

Хуры фæзмыңц,

цæсгæмттæ-хуртæ¹.

Зæгъæн ис — поэतिकон æлутон нуазыс, расыг кæныс, цин дыл æфтауы Хадзы-Мураты аивадон ныхас, хорз сæнау (“сæ кæрæдзи хурæй фæрсыңц”, “цæсгæмттæ-хуртæ”), тыхстытæ дыл кæны.

Фæстаг дьууиссæдз азæй фылдæр ирон фысджытæн сæ фылдæрыл æмбæлдтæн, зыдтон сæ, ныхас кодтон семæ, дискусситы дæр-иу бацыдтæн, се ’мбырдты дæр-иу сæм байхъуыстон. Лæппуйæ бирæ фæхъуыстон Мамсыраты Дæбе æмæ Гафезмæ, райгондæй сæ баззадтæн, фæлæ фысджытæн сæ фылдæримæ тынг зын уыди ныхас кæнын, уæлдайдæр та æрыгонæй — максималисты кары. Иу ссæдз азы размæ бахаудтæн, Фысджыты Цæдисы Абайты Васоимæ цы фембæлд уыд, уырдаæм. Фæлтау сæм куынаæ байхъуыстаин, ахæм æнæсарфат æмæ примитивон фарстатæ йæм лæвардтой. Иуæй-иутæ та дзы (Плиты Грис, Хъайтыхъты Георæмæ æндæртæ) Сталины сæрыл гæрæхтæ самадтой.

Советон хицауад æмæ нын коммунистон парти не ’взаг æмæ

¹ Дзуццаты Хадзы-Мурат. Равзаргæтæ. Цхинвал. 1970, 194 — 197-æм фæрстæ.

не скьола нæхи 'взагыл куы байстой, уæд, кæй загъын æй хъæуы, нæ культурæ фæстæмæ цауын байдьдта, ирон æвзаг сабыргай-сабыргай худинаджы бынатмæ æрхаудта, бирæтæ йæ зонгæ дæр нал кæнынц. Чъребайы æмæ Дзæуджыхъæуы скьолатæ, дызæрдыггаг нæу — хуыздæр скьолатæ, ныр дыууиссæдз азæй фылдæр æппындæр ницыуал ахъаз сты ирон литературæйæн, никæй æрвитынц фысджыты рæнхъытæм, ирон филологты рæнхъытæм. Нæ фæсивæдæй хуыздæр ахуырдзинад чи райсы (сахарты скьолаты!), уыдон фæиппæрд ваййынц ирон æвзагæй, ирон литературæйæ, ирон культурæйæ (цы 'взагыл нæ дзурай, ууыл адæймаг хъуыды дæр нал фæкæны). Цæгат Ирыстони иунæг ирон фыссæг дæр нæй, Дзæуджыхъæуы чи схъомыл, скьола дзы чи фæци, ахæм. Афтæмæй та дæсгæйттæ æмæ сæдæгæйттæ систы агрессивон графомантæ, уырыссагау чи "фæлвары" æмæ чи бырсы литературон Олимпæ æмæ паддзахадон премитæм, — иронау, куы йæ марай, уæддæр кæй нæ фæнды дзурын æмæ фыссын, фæлæ уырыссагау дæр чи нæ сахуыр, ахæм маргиналтæ æмæ мутанттæ.

Хуссары 50-æм азты кæрон фæзынди фыццаг сахайраг ирон фыссæг, Чъребайы скьола чи фæци (æцæг — гуырдыиаг скьола!), ахæм — Бестауты Гиуæрги. Фæстæдæр ма ноджы æцæг чъребайæгтæй чидæр райдыдта фыссын иронау. Иу цыппæрдæс азы размæ, ир æмæ гуырдыыйы 'хсæн хæст йæ тæмæны куы уыд, уæд æцæг чъребайаг актрисæ Галуанты Людмилæйы зæрдæйæ рацыд оригиналон æмдзæвгæтæ ирон æвзагыл. Уый фæстæ дæр ма чидæртæ, Чъребайы чи райгуыр, уым чи схъомыл æмæ скьола чи фæци, ахæмтæ райдыдтой фыссын иронау. Фæлæ дзæуджыхъæууккæгтæй, литературон сфæлдыстад йæ нысан кæмæн у, уыдонæй ничи барвæссыд ирон æвзагыл, ничи слæууыд ирон литературæйы фæндагыл.

Фæстæмæ раздæхон, уæлдæр цы хъуыды загътон, уымæ — ирон фысджытæн сæ фылдæримæ тынг зын уыд æмæ у ныхас кæнын, иу культурон платформæйыл слæууын: сæ 99 проценты уыдысты дыууæ Ирыстони талынг къуымтæй — гыццыл æмæ фæстæзад хъæутæй, провинциалон техникумтæ æмæ пединститутты дипломтимæ. Уыдон литературон сфæлдыстад нымæдтой æрмæст къæбæр бакусыны хъуыддагыл. Сæ профессимæ кастысты хилдасæг, дзабырхуыйæг кæнæ пецамайæджы цæстæй. Дунеон культурæйы хæзнадоны дуары дæггæлтæ сæм нæ уыд (аххосджын сæ нæ кæнын, аххосджын уыдысты тота-

литарон идеологи æмæ тыхмийы русификаци). Уыдонæн ничи уыдысты Бах æмæ Бизе, Ван-Гог æмæ Бетховен, Леонардо да Винчи æмæ Лист, Шопен æмæ Рембрандт, Рахманинов æмæ Роден, Архимед æмæ Корбюзье, Рубенс æмæ Гойя, Брамс æмæ Равель, — нæ сын бацахстой сæ зонды тар къуымтæ, нæ ацыдысты сæ зæрдæйы тæгты. Стыр ахуыргæндтæ æмæ философты кой нал кæнын.

Æрмæст дзы иуæй-иутæн бантыст зонады æмæ культурайы бæрзæндтæм æввахс бацауын, куыстæй бафсис чи нæ зыдта, йæхиуыл æрвылбон чи куыста — Гафез æмæ Цæрукъаты Алыксандр. Дзуццайы-фырт дæр — уыдонимæ. Поджы ма дзы ис иу (кæнæ дыууæ?), фæлæ йæ кой нæ кæнын — нырма цæры, кусы, архайы, фыдæбон кæны, йæ уд, Токаты Алиханы загъдау, фæздæджы судзы.

Дзуццаты Хадзы-Мурат уыди нырыккон (ома фæстаг 40 азы) ирон фысджытæй æппæты ахуыргонддæр, æппæты цæттæдæр профессионал — Хъорнисæй Мæскуымæ 17-аздыдæй ныххаудта, йæ удгоймаджы “Æз”-ы арæзтад йæ тæккæ тæмæны куы уыд, уæд: лæппуйæ лæг ног зонындзинæдтæ, ног информаци, новæцитæ зыдæй фæныхъуыры, йæ алыварс куы уой, уæд сæ активонæй агуры (библиотекатæ, театртæ, музейтæ, зонады бæрзæндтæм чи схызт, уыцы адæм), æрмæст æм курдиаты цъыртт уæд, рæстæджы хъæр хъусæд æмæ куыстæй бафсис ма зонæд. Литературон институты студенттæн уыдис ахæм фæндагыл ныллæууæн. Хаджи уыцы фæндагыл ныллæууыд æмæ йæхицæй сарæзта профессионал. Уый тынгдæр рабæрæг фæстæдæр — йæ зонадон æмæ публицистон куысты, ирон зонадон проблемæты æмæ æхсæнадон-политикон тохты куы аныгъуылди, уæд.

Стыр профессионализм бæлвырдæй зыны йе 'мдзæвгæты формайыл, йæ арф хъуыдыты, йæ поэтикон дзырды зæллангæнаг сыгъдæгдзинады:

Зæрдæйæн дзурынц:

арвмæ ма тæх, —

Зæрдæ атæхы

арвæн йæ арфмæ.

Зæрдæйæн дзурынц:

хорзæй хорз ма зæгъ, —

Зæрдæ хорзæн

ракæны арфæ¹.

¹ “Фæдисы æртытæ”. Цхинвал, 1967, 48-æм фарс.

(Кæмдæр дзы ферттывтæ реминисценцитæ Токаты Алиханæй, стæй дзы цыма хъуысы Морис Равелы импрессионизмы хура-хуырст зæлтæ — “Болеро”). Йæ профессионализм йæ курдиаты æвдылдай зыны йæ æнæнхæлæджы æмæ ирд ассоциациыты:

1) *Ныууагъта мæ ме ’взонгад*
тæргай сылгоймагау¹.

2) *Хохы хъæбысы*
*Хуыссы сылгоймагау цъити*²

Æмæ дарддæр:

3) *Акæс-ма,*
къæдзæхы сæрæй æхсæрдзæн ысхъиуы, —
урс æхсыр
нал цæуы цъитийы риуы.
Йæ размæ дуртæ
уæйгуытау бадынц
æмæ дзы
*сæ чъылдымтæ найынц*³.

Æмдзæвгæйæн йæ ном хуыйны “Фæндаг”, æмæ æцæгæй дæр, нæ хæхбæсты фæндагыл куы цæуай, уæд арæх фендзынæ, æхсæрдзæнтæ куыд схъиуынц æмæ дуртæ уæйгуытау куыд бадынц, уый. Бирæтæ йæ фæдтой, фæлæ ацы натуралистон ныв æрмæстдæр Хадзы-Мурат бакодта поэтикон рæнхъытæм, сæрттивын æй кодта — цæхæртæ калы (“æхсæрдзæн ысхъиуы”, “цъитийы риуы”, хохаг хидæй та мæнæ куыд зæгъы: “Цыма дæ хуызæн тыхджын лæппу иу былæй иннæмæ ’рцауындзæг”).

4) *Былмаæ*
хæхтæ æрцыдысты
уæйгуытау,
Цыма хъæхъхъæнынц
денджыз,
сæ чызгау.
Цæуынц хæрдмæ
кипаристæ,
бæлвырд хъуыдытау.
Пальмæтæ судзынц,
*олимпийæг цъæх зынгау*⁴.

¹ Уый дæр уым, 49-æм фарс.

² “Фæдисы æртытæ”, 5-æм фарс.

³ Уый дæр уым, 6-æм фарс.

⁴ Уый дæр уым, 17-æм фарс.

Кæнæ райсæм, сфæлдыстадон монц æм цы ассоциаци равзæрын кодта, уый — афтæ зыны, цыма Рубенсы сылгоймæгтæй дæ разы чидæр фæвзæрди:

5) *Гæххæтт.*

Сылгоймаджы буарау —

зæрдæскъæф, лæгзурс¹.

Зæгъын хъæуы уый дæр, æмæ иуæй-иу хатт æргом публицистон конструкцитæ æмæ лозунгон рæнхъытæ фæтых вæййынц Хадзы-Муратыл, фехалынц æмдзæвгæйы композици, ритмикæ, поэтикон музыкæ, бахъыгдарынц аивадон хъуыдытæ æмæ вербалон сконд. Фæлæ цыма поэт афтæ барæй кæны, фыдæнæн, цæмæй чиныгкæсæг фена, йæ буары йын цал карды ныссагътой, куыд ын челха-кæрдæнтæ кæнынц йæ зæрдæ æгъатыр рæстæг æмæ мæнгард политиктæ — Маяковскийы загъдау, “наступает на горло собственной песне” и стихи начинают хрипеть вместе с ним (поэт харкает кровью, поэты йæ адæмимæ хурх кæнынц, марынц æмæ йæ хъуырай скæлы — тугимæ — æрмæст хæр-хæр, тугкалд та пырх кæны поэтикон рæнхъытæ дæр).

Æрыгонæй та-иу романтикон сәнæй (Советон хицауад зыдта фæсивæдæн ацы нуæзт дарын) расыгæй адзæгъæл мæнг идеалты фæдыл, — коммунистон идеологи Александрæ Пахмутовайы æххуысæй (“И Ленин такой молодой, И юный Октябрь впереди” æмæ æндæр зарджытæ) ма æрæджы дæр бирæты сайдта йæ фæдыл, канд фанатикты нæ.

Гуырдыстонимæ хæсты азтæ (1989 — 1992) Хаджийы йæ романтикон фынтæй фервæзын кодтой — кæронмæ бамбæрста, Советон хицауад æмæ коммунистон идеологи цы стыр бæллæхтæ ’рхастой ирон адæмæн æмæ йын цы тухитæ бавзæрын кодтой, уый. Фæдис хъæр кодта, фæлæ ма чи хъуыста:

1) *Уой, мæ Ир,*

дыууæ дуджы астæу

дæ мæлæт цæудзæнис,

Нæ хур дыл

йæ дзыккутæ тонгæ

хъарæг кæндзæнис².

Сциллæ æмæ Харибдæйы ’хсæн бахауд ирон адæм æмæ Хадзы-Мурат йæхæдæг дæр, æмæ уый тыххæй инферналон (стыр хъызæмарæй дзаг) мотивтыл ныллæууыд:

¹ Уый дæр уым, 80-æм фарс.

² Дзуццаты Хадзы-Мурат. Дыууæ дуджы астæу. Дзæуджыхъæу, “Ир”, 2000, 10-æм фарс.

- 2) Фæци йæ рæстæг
 мæ хъаруйæн, мæ хъæлдзæгæн,
 Мæ зæрдæ акъул, агуыбыр
 ме 'дзард æмгæрттæм,
 Цардæй
 хæстæгдæр байдыттон
 мæрдтæм¹.

Йæ публицистон æмдзæвгæты Хадзы-Мурат æрдиаг кæны (ахæмтæ хъæуынц, адæмæн сæхи политикон философи, сæхи ныфсхаст политиктæ куынае уа, уæд, кæнæ сæ политиктæн сæ бон зæгъын куы ницы уа адæмы сæрыл, кæрæдзимæ куынае хъусой, адæмы ингæнмæ куы тæрой, уæд), уæлæрвтæм дæр дзуры, æлгъитыны онг дæр æрцыл:

- 3) Хуыцау,
 ды не скодтай
 де сконд Зæххыл æгъдау, —
 Хуыцау,
 Ирыстоны тæригъæдæй
 дæлæмæ æрхау²!
 Æмдзæвгæ (“Куыд царон уазæгæй”).
- 4) — Кæдмæ уыдзæн дуне
 тугхъулон, каконджын, кæдмæ?
 — Цалынмæ дзы
 чысыл адæмтæ
 не суой амонджын, уæдмæ³.

Хъарæджы залтæ хъуысы æмæ саударæн ахорæнтæ пырх калы фæйнæрдæм ацы реквиемы рефрен (“амард Советон Цæдис. Ничи ныхъхъæр кодта “фæдис”), фæлæ Хадзы-Мурат, чи амард, ууыл нæ хъарæг кæны — хъарæг кæны, кæй цард ныппырх æмæ ныххæлæттаг, ууыл, ирон адæмыл.

- 5) Амард Советон Цæдис.
 Ничи ныхъхъæр кодта фæдис.
 Амард Советон Цæдис.
 Амард, дам, къуырма, куырма низæй —
 Номхуындæй дзургæйæ —
 амард, дам, коммунизмæй⁴.

Æмдзæвгæ хуыины “Цæмæн баззад æнæныгæд?” Æвæццæгæн,

¹ “Дыууæ дуджы астæу”, 151-æм фарс.

² Уый дæр уым, 24-æм фарс.

³ Уый дæр уым, 46-æм фарс.

⁴ Уый дæр уым, 135-æм æмæ 139-æм фарстæ.

хуымæтæджы чиныгкæсæг дæр бафиппайдзæни, дзырд “коммунизм” “низимæ” кæй рифмæ кæны, уый. Æмæ, æцæг — коммунизмы “низæй” фæцагъды сты XX æнусы милуантæ æмæ милуантæ КИтайы, Камбоджæйы, Цæгат Корейы, Афганистаны, Уæрæсейы, Хъазахстаны, Украинæйы, Белоруссийы, Таджикистаны, Латвийы, ирон адæмы хуыздæрæй хуыздæртæ (Токаты Алихан, Темырханты Вано, Илас Æрнигон, Тыбылты Алыксандр, Гаглойты Рутен, Мамсыраты Саханджери, Малиты Геуæрги, Фæрнион Къоста, Къубалты Алыксандр, Санахъоты Серо, Хъуылаты Созырыхъо, Мысыкаты Мæхæмæт æмæ æндæртæ — минтæй). Зындгонд шведийаг политик Пер Алмаркы чиныджы “Открытая рана”-йы кæсæм: “В СССР в 1917 — 1987 годах были уничтожены 62 миллиона человек”¹.

Хадзы-Мурат сси профессионал. Æрфидар йæ поэтикон æмæ зонадон-иртасæн куысты — ног бæрзæндтæм схизын кодта ирон зонадон æмæ публицистон æвзаг, рахицæн æй кодта аивадон, литературон æвзагæй, ирон æвзаг сфидыдта иртасæгæн йæхи сæрмагонд куыстытæй дæр æмæ йæ коллегæты куыстытæй дæр — ратæлмац-иу сæ кодта уырыссаг æвзагæй. Бæлвырд стилæй, йæ терминологийæ, логикон анализы арæхстдзинадæй, проблемæмæ алырдыгæй бацæуæнтæ ссарын, йе срухс кæнын æмæ равдисынай.

Уæлдай фылдæр бакуыста хæсты рæстæджы (1989 — 1992) æмæ йæ хæдрæзмæ. Йæ лæппутæ æмæ йæ лæппуты ’мбæлттæ хæцыдысты гæрзифтонгæй Хуссары хъæуты, Чъребайы уынгты, Хаджи та тох кодта газеты фæрстыл, адæмæн æмбарын кодта сæ хæстæ æмæ сæ бартæ, амыдта сын сæ нысан, — нæдæрын æхсæв уыд, нæдæр бон. Æрмæст тынг тыхджын адæймæгтæ бафæрæзтой ахæм уавæрты кусын æмæ царын.

Фæлæ йын йе стыр куыстæн аргъ не скодтой хицауттæ — фыццаг æй йæ куыстæй фæсырдтой, стæй та — Чъребайæ дæр. Ирыстоны уайгæнджыты Дзуццайы-фырты хуызæттæ нæ хъуыди, хъыг сæ дардтой мулк ссивыны хъуыддаджы.

Цалдæр азы фæкуыста “Мах дуджы” редакцийы. Ам дæр та кусынай бафсис нæ зыдта, фæлæ йын тынг зын уыд æнæ бинонтæй, æнæ хæдзарæй, æнæ Чъребайæ, æнæ Хъорнисæй. Стæй йæ ам дæр царын нæ уагътой, куыд цæгатаг, афтæ хуссайраг талиптæ-сталинистæ дæр, — тоталитаризмы ныхмæ, дам, хъыпп-сыпп куыннæ кæнай: хорз, дам, уыдысты ликбезтæ, концлагерьтæ, колхозтæ, ассимиляци, парткомтæ æмæ обкомтæ, нымудзын æмæ æнæ мыздæй хæрæджы куыст кæнын.

¹ Газет “Известия”, 1997.30.10.

Æнкъард кодта. Раст фыссы Дзуццаты Зæлинаæ чиныг “Дыууæ дуджы астæу”-ы фæсныхасы “Хуссары хур æй рухс нал кодта, Цæгаты хур та — тавгæ. Йæ райгуырæн уæзæгæй фæхауæггаг æмæ Ирыстоны цыбыр фæндæгтыл уæзæгæй фæцарди, зæххыл уæззау къахдæф нукуы ’ркодта, раст ын цыма фæриссынæй тарсти...”¹ Стæй-иу æй фысджытæй иуæй-иутæ æфхæргæ дæр акодтой, афтæмæй та йын, Гæбæраты Юрийы загъдау, йæ фадхъултæм дæр не ’ххæссыдысты. Уый та ахæм зын уавæры хъазæн ныхас дæр нал æмбæрста.

Æнкъард уды хицау уыди Хаджи. Кæддæр мын раджы, æрыгæттæ ма куы уыдыстæм, уæд (уый размæ махмæ фæбадтыстæм ма фыдимæ) афтæ зæгъы: “Цæй амондджын дæ, йæ фыды цур худгæ дæр чи бакæны æмæ хъæлдзæг ныхас дæр чи скæны. Мæнæн ма фыды цур сдзурæнтæ нæ ваййы”.

Йæ фыд уыд æцæг хохаг, тызмæг лæг. Иу хатт мын ма мад (Дзуццаты кой кодтам) афтæ: “Хаджийы мад, Хъуылымбегон, уыди хорз ахуыргæнæг æмæ сыгъдæг адæймаг, фæлæ зын характеры хицау, рæвдауын чи нæ зыдта, ахæм сылгоймаг”. Хъыгагæн, Ирыстоны ахæм сылгоймæгтæ бирæ сты. Тынг бирæ.

Хъуылымбегон куыста ирон æвзаджы ахуыргæнæгæй, Хаджийы фыд та — математикæйы ахуыргæнæгæй æмæ скъолайы директорæй. Зæгъæн ис — Дзуццаты хæдзар уыди Хъорнисы интеллектуалон центр.

Мæ мад æмæ ма фыд æнгом уыдысты Хаджиимæ, мæнæй уыдон бирæ арæхдæр æмбæлдысты йемæ. Мæ фыд æй рæвдыдта, æмæ-иу арæх сæ зæрдæйы дзæбæхæн фæныхæстæ кодтой. Мæ мадимæ та хæсты азты (1989 — 1992) уæлдай хорз бамбæрстой кæрæдзи. Мæ мад, зæронд ус уæвгæйæ, иунæг æмбырд, иунæг митинг дæр нæ уагъта, ссыдис-иу парламенты дискусситæм байхъусынмæ дæр. Æмæ-иу Хаджийыл (уæд — газеты редактор, депутат, йæ адæмы сæрыл æнувыд тохгæнæг) дæр фембæлд. Кæрæдзийæн-иу ныффыста февæрдтой.

1996 азы “Ног газет” уадзын куы райдыдтон (дыууæ æвзагыл цæуы), уæд мын тексттæ цæттæ кæныны хъуыддаджы Хадзы-Мурат тынг æххуыс кодта, йæхæдæг дæр цалдæр стыр уацы ныффыста газетæн². Стыр резонанс сын уыди — нæ

¹ “Дыууæ дуджы астæу”, 211-æм фарс.

² Дзуццаты Хадзы-Мурат. Къахдæф — цæмæ? (“Ног газет”, №1, 1996).

Дзуццаты Хадзы-Мурат. Фондз азы размæ. (“Ног газет”, №2, 1996).

Масхараты Пируз. Чъребайаг диссæгтæ (“Ног газет”, №2, 1997).

Ацы æрмæг мæм Хаджи йæхæдæг радта, йæ авторы, дам, ын нæ зонын. Чъребайæ, дам, æй æрарвыстой. Псевдоним мæхæдæг æрымысыдтæн — спайда кодтон Чеселтгомы Козаты хъæуы номæй. Хаджи куы амард, уæд, ма зæрдæ кæмæ æхсайдта Чъребайы,

дыууайыл дәр цыыф факалдтой Хуссары дәр әмә Цәгаты дәр.

Иә амәләтәй иу дыууә азы размә йын бауайдзәф кодтон: “Әгәр уәлиау систай Плиты Грисы, ахам стырәй йәм ницы ис, йә уацмысты фылдәр хай ләмәгъ у. Әцәг, әвзәр тәлмацгәнәг нә уыди. Раздәр куыд фыстам, афтә фыссән нал ис ирон литературайы истори әмә ирон адәмы истори дәр”.

Хаджи мын афтә: “Ирон литературайы истори сәрәй кәронмә ногәй рафыссын хъәуы. Советон ирон фысджытән сә фылдәр цәй фысджытә сты?”. Сразы дән йемә — зыдтон әй, кәй райдыдта кусын ирон литературайы истори ногәй ныффыссыныл. Нә йә зонын, цас ын бантысти, йә архивтәм ын әркәсын хъәуы.

Хадзы-Мурат йе ’мдзәвгәтә тынг хорз касти, Е. Евтушенкойы хуызән. Афтә мәм кәсы, цыма дзы бирәтә трибунайән фыст сты әмә трибуны дзыхәй дзуринаг сты.

Сә дыууәмә дәр иу рәстәджи хъуыстон: Евтушенкомә 50-әм азты кәрон әмә 60-әм азты, Хаджимә та 60-әм әмә 70-әм азты. Мәнмә гәсгә, иу скъола, иу амонәг сын уыд.

Евтушенко — тынг бәрзонд, кондджын ләг, аудитор-иу уацары бакодта йә хъәләс, йә кәсыны уагәй, йә уындәй, ног хъуыдытәй әмә формәтәй. Дзудцайы-фырт та нылләг ләг, бакастәй дәр ницы уадиссаг, фәлә-иу куыддәр райдыдта кәсын (хъуыстон әм куывды дәр, әнәуи абадтыты дәр, стәй стыр аудиториты дәр), афтә-иу адәм ныссабыр сты, сә уләфт дәр-иу нал хъуысти, Хаджийы хъәләс сын амыдта сә зәрдәты гуыпп-гуыппы ритм, сә зонд әмә сын се ’нкъарәнтә кодта куы историйы әрфытәм, куы уарзондзинады бәрзәндтәм, куы ирон әвзәджи рәсугъд уыләнтәм, куы та әрдзы әрттивгә хуызтәм әмә хуримә кафынмә. Адәмән-иу цыбыр рәстәгмә сә удтә байста, ссыгъта-иу сә әмә-иу сын сә фәстәмә рухскалгә радта. Къухәмдзәгъды кой нал кәнын, ләгъстә кәнын-иу ын райдыдтой: “Ноджыдәр ма, ноджыдәр ма иу әмдзәвгә”. Литературәмә әппындәр чи ницы бар дардта, уыдон дәр ын аргъ кодтой ацы курдиаты тыххәй. Әвәццәгән, раст у Хадзы-Мураты уырыссаг коллегә: “... чтение является как бы воспроизведением, воссозданием стихотворения как творческого акта с максимальной внутренней концентрацией”¹.

Зәронд импери ныппырх, йә фәдыл та ногәй ныппырх (дыккаг

уыдон фәрафәрс-бафәрс кодтон, фәлә абоны онг дәр авторыл йәхи ници банымадта — әмә уал әй Хадзы-Муратән йәхи фыстыл нымайын, кәд дызәрдыг кәнын, уәддәр. Рәстәг амондзән.

¹ А. Вознесенский. Аксиома самоиска. СПб “ИКПА”, 1990.

хат!) ирон адæмы цард, кæд дихтæ æмæ зылын-мылынтæ уыд, уæддæр, — ныр фынддæс азы дæргъы сæдæгæйттæй æмæ мингæйттæй цагъды кæнæм нæ сыхæгты, гуырды æмæ мæхъхъæлы экстремистты къухæй, дыууæ дуджы дыууæ агрессивон сыхаджы хуызы, ома, уæлдæр куыд загътон, Сциллæ æмæ Харибдæйау, бæллынц не сæфтмæ — уæндынц нæм, уымæн æмæ нæ лидертæ æрмæст сæхи цард аразынц, æрмæст коррупцийы фæндæгтæ уæрæх кæнынц, сæ намыс фесæфттой, сомбоныл нæ тыхсынц. Нæ цард нæ рæзы, рæзынц æрмæст нæ уæлмæрдтæ: Чъребайы фæндзæм скъолайы кæрт, Зар, Хъæрмадоны комы (Хъолайы цытийы аххосæй чи фæмард, уыдоны ингæнтæ), Дзæуджыхъæуы Центрон базары æртæ терактæй, Мæздæг, Беслан..

Дуне дæр ма ныл марой кæны.

Ныппырх и Дзуццаты Хадзы-Мураты цард дæр — дыууæрдæм кодта иу Ирыстонæй иннæмæ. Хицауттæ-иу ын куы йæ лæппуты сбадын кодтой ахæстоны, куы та-иу ын йæ цардæмбалы æрцахсын кодтой. Нæ бафæрæзта — йæ зæрдæ аскъуыд.

Ирон литературæйы, ирон литературæзонынады æмæ публицистикæйы, ирон æхсæнадон царды цы бынат ахста, уый абоны онг афтид у — ничи нæм и Хадзы-Мураты æмсæр.

ЛИТЕРАТУРÆ

1. Ирон поэзийы антологи. I том, Цхинвал, 1969.
2. Ирон поэзийы антологи. II том, 1970.
3. Дзуццаты Хадзы-Мурат. Къæвдайы кафт. Цхинвал, 1962.
4. Дзуццаты Хадзы-Мурат. Фæдисы æртытæ. Цхинвал, 1967.
5. Дзуццаты Хадзы-Мурат. Равзаргæтæ. Цхинвал, 1970.
6. Дзуццаты Хадзы-Мурат. Хæст æмæ зæрдæ. Цхинвал, 1966.
7. Дзуццаты Хадзы-Мурат. Бæрндзинад. Цхинвал, 1976.
8. Дзуццаты Хадзы-Мурат. Дыууæ дуджы астæу. Дзæуджыхъæу. 2000.
9. Краткий словарь по эстетике. Москва. 1963.
10. Тыбылты Алыксандр. Равзаргæ уацмыстæ. Цхинвал. 1964.
11. Владимир Высоцкий. Нерв. Москва, 1981.
12. Андрей Вознесенский. Аксиома самоиска. СП “ИКПА”, 1990.
13. “Мах дуг”, №6, 2000 (Тæфæрфæс: Хъодзаты Ахсар, Бзарты Руслан æмæ Биазырты Къамерлан Дзуццаты Хадзы-Мураты тыххæй).
14. Дзуццаты Хадзы-Мурат. Къæхдзæф — цæмæ? (“Ног газет”, №1, 1996).
15. Дзуццаты Хадзы-Мурат. Фондз азы размæ (“Ног газет”, №2, 1996).
16. Бязарти К. Недоучки обеих Осетий, объединяйтесь! Комментарий редактора к статье “Чъребайаг диссæгтæ” (“Ног газет”, №2, 1997).
17. Масхараты Пируз. Чъребайаг диссæгтæ (“Ног газет”, №2, 1997).
18. Газет “Известия”, 30.10.1997.

ХОЗИТЫ Петр

АСИНТÆ — ФИДÆНМÆ

* * *

Дзуцаты Хаджийы фыццаг хатт мæ зæрдыл бадардтон 1983 азы сæрды. Уыцы аз каст фæдæн институт æмæ газет “Советон Ирыстон”-ы редакцийы кусын райдыдтон тæлмацгæнæгæй. Иу кабинеты бадтæн Козаты Исидор æмæ Къæбысты Зауыримæ. Уым кусгæйæ базыдтон Хуссар Ирыстоны æппæт фысджыты дæр. Сæ уацмыстæ хастой редакцийы литературæйы хайадмæ. Æз дæр фыстон æмдзæвгæтæ, æцæг уырыссагау. Тынг мæ фæндыди, цæмæй мын сæ профессионалтæй исчи федтаид. Чидæр мын загъта, ирон поэттæй уырыссаг поэзи æппæты хуыздæр Дзуцаты Хадзы-Мурат æмбары, зæгъгæ. Иу бон нæм æрбацыд. Базонгæ стæм. Цалынмæ фæстæмæ здæхт, уæдмæ мæхимидæг скатай дæн: зæгъон ын, ма йын зæгъон? Уæддæр æм бауæндыдтæн: “Бахатыр кæн, фæнды мæ, ме ’мдзæвгæтæм мын куы ’ркæсис, уый. Æрмæст уырыссагау сты”. Æрлæууыд. Йæхи æрбамагуырхуыз кодта: “Уырыссагау сын æз цы бамбардзынæн? Иронау фысс”, — æмæ ахызт. Хъыг мын куыннæ уыдаид ахæм дзуапп, фæлæ цы гæнæн уыд? Уый адыл ныууагътон мæ фæлтæрæнтæ — Хаджийы ныхас мын фæахъаз ме ’нæхъуаджы фыдæбæттæн кæрон скæнынæн.

Рацыдаид иу дыууæ азы. Иуахæмы та æнцойбонты хъæумæ цыдтæн æмæ авто-

станцайы билет æлхæнынмæ рады лæууыдтæн. Æмæ дын мæнæ Хаджийы мæ фæстæ куы ауынин. Лæмбынæг фæрсынтыл мæ схæцыди: дæ ныййарджытæ та чи сты, цы кусынц, кæм цæрынц, кæцы ран ис уæ хъæу? Æмæ афтæ дарддæр. “Ацу, фæндараст у, хорз лæппу дæ”, — уыдысты йæ фæстаг ныхæстæ.

Уыцы рæстæджы ирон æвзаг æмæ ирон адæмы сæрыл исты зæгъын хицæуттæн арвы цæфау уыди. Хаджи та уыдæттыл ныфсджынæй дзырдта. Йæ алы уацмыс æмæ раныхасмæ дæр ын дзыллæтæ æнхæлмæ кастысты. Йæ поэтикон изæртæм ын цыдысты разæнгардæй. Æз дæр сæм цалдæр хатты бахаудтæн.. Ирон театры поэт Евтушенко Евгени, артистæ Лановой Васили æмæ Яковлев Юри Цхинвалы уазæгуаты уыдысты 1988 азы. Уым Хаджи арфæ кодта уазджытæн, уæлдайдæр — Евтушкойæн (Литературон институты йемæ ахуыр кодта). Мæ зæрдыл хорз лæууы Евтушкойы ныхас: “Он угощал нас пивом и сам же говорил нам спасибо”. Иннæ хатт та Ногдзауты галуаны сарæзтой литературон изæр. Уæд губырдыиаг поэт Чарквиани уазæгуаты уыди Хуссар Ирыстоны. Хаджи каст йе ’мдзæвгæтæ. Абон дæр ма дис кæнын: уыйбæрц вазыгджын рæнхъытæ йæ зæрдыл куыд дардта! Стæй сæ куыд касты! Йæ рæнхъыты фæстаг дзырдтæ цыма дзæккортæ уыдысты, афтæ æмбæлдысты сæ нысаныл.. Цхинвайлаг Джиоты Эдик (Геркул) мын дзырдта, Хаджи, дам, Гуры ирæттæн æмдзæвгæтæ каст, æмæ адæм сæ цæссыгтæ нæ урæдтой.

Æмдзæвгæ кæсынæй Ирыстоны Хаджийы ничи æмбылдта. Адæм-иу æй дыккаг хатт рацæуын кодтой сценаемæ. Кæронбæттæны-иу алкæд дæр бакаст æмдзæвгæ “Ирон”. 1990-æм азы Хаджыты Филипп æмæ æз рауагътам фыццаг хæдбар газет, йæ ном “Ирон газет”. Фыццаг номыры ныммыхуыр кодтам Хаджийы хъуыстгонд æмдзæвгæ. Мæнæ йæ фæстаг цыппаррæнхъон:

*Æмæ куы фæцух уæлдæф æмæ хурæй,
Куы ралæууыд йæ тухитæн кæрон,
Уæд ын йæ риуыл цырт ныссагътой дурæй,
Æмæ йыл чидæр бафыста: “Ирон!”*

Ацы æмдзæвгæ 1959 азы фыст у. Ис ма дзы ахæм ныхæстæ: “Мæгуыр лæг уыд, чырыстон лæг, сабыр лæг, фæлæ зæрдæйæ, намысæй — ыстыр”. Цæвиттон, Хаджийæн йæхи фæлгонц..

* * *

Хаджиимæ æввахсдæр базонгæ стæм, нæ дыууæйы дæр Хуссар Ирыстоны республикайы фыццаг сæрибар парламенты депутаттæй куы равзæрстой, уæд. Иу рæстæг Хаджи уыдис

Уæлдæр Советы Сæрдары хæдивæг дæр. Трибунамæ арæх нæ хызт, æрмæст-иу искæцы ахсджиаг фарст æвæстиатæй алыг кæнын куы хъуыд, уæд-иу дзырдта фидарæй. Сæрибар национ паддзахад саразынмæ сидтис йæ алы раныхасы дæр. 1993 — 1994 азты Хаджи куыста газет “Хурзæрин”-ы. Ахæм ном дæр ыл йæхæдæг сæварын кодта, сæйраг редактор куы ссис, уæд. Уæвгæ йæ ууыл дæр бирæ тох кæнын бахъуыд.

Хаджиимæ газеты цы дыууæ азы бакуыстон, уыдон нымайын мæ журналистон царды тæккæ амонджындæр рæстæгыл. Æз федтон, æцæг демократон газет цахæм хъуамæ уа, уый: дзыллæты цардмæ здæхт, сагъæсгæнгæ, уæндон, ныфсдæттæг æмæ уыциу рæстæг æгъатыр рæстдзинадыл хæст.

Абон дæр мæ цæстыты раз сыстынц уæды нывтæ: зымæг, редакцийы хъарм нæй, рухс — иннæ ахæм. Хаджи рахизы редакторы даргъ æмæ уазал кабинетæй. Йе ’нгуылдзтæ — æргъæвст, ныцъцъæх сты, фыруазалæй барæсыдысты. Тамако дымы æдзух, уæззаугай архайы гæххæттæй сурдыман саразыныл. Редакцийы уыд иунаг пец, æмæ рæстæгæй-рæстæгмæ йæ цурмæ æмбырд кодтой кусджытæ. Æрмæст æм Хаджи цæмæндæр нæ цыди. Дис ыл кодтам, ахæм уазалæн куыд фæразы, зæгъгæ. Дзырдтам ын, цæмæй йæхи схъарм кæна, фæлæ уый нæ разы кодта. Гъе-уæд рауагъта боцъо дæр æмæ йæ никуыуал адаста.

Йæ чиныг “Дыууæ дуджы астæу” куы рацъид (йæ амæлæты фæстæ) æмæ йæ куы бакастæн, уæдæй фæстæмæ афтæ хъуыды кæнын, цыма Хаджи фыдæбæттæй барæй нæ хызта йæхи, хæсты чи тох кодта, уыдоны раз цыма “йæхи раст кодта”, семæ кæй нæй (йæ кармæ гæсгæ), уый тыххæй. Уынджы-иу æхст куы сцырын, уæд йæ зæрдæйы тыхст зынд йæ цæстæнгасыл. Æфсæрмыгæнгæ-иу мæ афарста: “Балойы никуы ауыдтай? Барсæджы? Кипры та?” Уый йæ фыртты кой кодта. Се ’ртæ дæр хæстæн йæ цахæры уыдысты.

Фæсивæд æй бирæ уарзтой, уымæн æмæ уыди се ’мхъуыдыганæг. Цы йæ ’мбæхсон, уæд хистæргы ’хсæн ахæм лæгтæ стæм уыди. Сæ иутæ — коммунистæ, иннатæ — сталинистæ æмæ æндæр цыдæртæ. Афтæ уыд уыцы карз дуджы дæр!

Æмбæлттæ дæр ын фæсивæды ’хсæн фылдæр. Йе ’мгæрттæй йæм стæмтæ уыд æввахс, уæлдайдæр та коммунисты, сталинисты ныхмæ комкоммæ куы райдыдта фыссын, уæдæй фæстæмæ. Йæ фæстаг раныхас дæр уыди Хуссар Ирыстоны фæсивæды æмбырды 1994 азы 30-æм октябры. Афтæ дзырдта: “Адæймаджы иууыл уæздандæр æмæ зынаргъдæр æнкъарæн —

рæстдзинады æнкъарæн — иууыл тынгдæр кæмæ ис? Фæсивæдмæ. Абон мах удæгас кæй фæрцы стæм? Зæгъæм æй æргомай: нæдæр бынаттон, советон, коммунистон хицауады фæрцы, нæдæр цæдисон хицауады фæрцы, нæдæр хистæр фалтары фæрцы, удæгас стæм нæ фæсивæды фæрцы. Мах мæлæтæй бахызтой нæ фæсивæд...”

Редакторæй кусгæйæ, Хаджи дзырды бар лæвардта алыхуызон зондыл хæст автортæн. Йæхи ныхмæ кæнæ-иу редакцийы æндæр журналистты ныхмæ дæр комкоммæ куы фыстой, уæд дæр. Фæлæ йæ удхæссæг — искæцы автор-иу фидистæм куы бавнæлдта, уæд уый. Ахæм уацтæн нæ уыди бынат газеты. Суанг хæсты темæйыл фысгæйæ, уый йæ сæрмæ никуы æрхаста Гуырдзыстоны ныхмæ фидистæ, æфхæрæнтæ, æмæ дæлдзыныггæнæн ныхæстæ кæнын. Гамсахурдияйы та хъазгæмхасæнты хуыдта тæккæ стырдæр гуырдзиаг: айхуызæн, дам, йæ нацийы удыхъæд афтæ æргомай хурмæ ничи ракалдта, дунейæн æй афтæ дзæбæх ничи базонын кодта.

Хаджи фæлмæнзæрдæ уыди, фæлæ ахсджиаг хъуыддæгты — принципон, кæуыл æууæндыд, уыдоныл æнувыд. Хъуылымбегты Торезы парламенты сæрдары бынатæй куы истой, уæд депутатæ алыхузон хъуыдытыл хæст уыдысты. Хаджи йæ сæрыл нæ рахæцыди, фæлæ Торез сессийæ тæргайæ куы ацыд, уæд уый дæр сыстад æмæ йæ фæдыл ахызти. Торезы уæд йæ бынатæй систой, йæ бæсты та йын Цыбырты Людвиджы сæвардтой. Уый уыдис 1993 азы 23 сентябры. Цыбыр рæстæгмæ Хаджи барвæндæй йæ къух систа депутаты бынатыл. 1994 азы 13 июлы та йæ сессийы æмбырды суæгъд кодтой редакторы бынатæй. Йæхæдæг дзы нæ уыди, зонгæ дæр ын ницы кодта, афтæмай. Уыцы бонты ныффыстон мæнæ ацы рæнхъытæ: “Диссæгтæ цæуы нæ алыварс. Диссæгтæ. Хаджийы æдзæсгом, æнæзакъон хуызы йæ бынатæй раппæрстой. 13 июлы. Дыккаг бон æз дæр мæ куыст ныууагътон, рацыдтæн. Мæ курдиат ма газеты дæр ныммыхуыр кодтон æмæ дзы ныффыстон, цæй тыххæй рацыдтæн, уый. Йæ сæйраг аххос та йын хонын, реакциийы дуг кæй æрлæууыд, æмæ йын кæй нæ быхсын, уый. “Æндæрæбон Хаджи телеуынынады раныхас кодта. Диссаг! Ахæм дæрæнгæнæг, ахæм æргом æмæ тыхджын публицистикæ!”

... Уый уыди Хаджийæн йæ фæстаг телевизион раныхас. Уæдæй фæстæмæ никуыуал сразы адæмæн йæхи равдисыныл, раныхас кæныныл.

* * *

Хаджийы зыдтон æнкъард æмæ мадзурайæ. Афтæ мæм кæсы, æмæ Дзæуджыхъæумæ куы 'рцыд, уæд бынтон нырхæндæг. Æз дæр æгуыстæй фæбадтæн Цхинвалы, стæй æрцыдтæн Цæгат Ирмæ. Уæдмæ Хаджи кусын райдыдта журнал “Мах дуджы”. Алы хатт дæр æй æййæфтон кусгæ. Бæрзонд къулты астæу бадти гыццыл лæг æмæ лыстæг аив дамгъæтæй æвæрдта йæ бæллицтæм асинтæ-рæнхъытæ, (ахæм уыдис йæ стихамады формæ), асинтæ — фидæнмæ. Æдзух дæр йæ фæллад цæстæнгас цыма кургæ кодта: ницы дзæбæх ахсджиæг хабар мын ракæндзынæ — цæмай æз дæр мæхиуыл схæцон? Цы йын загътаин? Цыдæртæ-иу дзырдтон, арæхдæр Хуссар Ирыстонæй цауты фæдыл, фæлæ йæ цæстытæ раздæрау уыцы æнкъард каст кодтой — ахæм лыстæг хабæрттæ ницы ахадыдтой. Фæстагмæ ахсæнады темæтæй йæхи хизын дæр райдыдта. Арæхдæр мæ фарста мæхи цардæй: дæ куыст куыд цæуы, хæдзары та куыд стут æмæ а. д.

Хатгай-иу фæскуыст йемæ ацыдтæн кинотеатр “Дружба”-йы онг. Дарддæр-иу мæ йæхæдæг баурæдта. Æвæццæгæн æй нæ фæндыд, йæ цæрæнуат, йæ уавæртæ йын фæдтаин, уый.

Царди, раздæр уазæгуат “Колос” кæм уыдис, уыцы бæстыхайы. Лигъдæттимæ. Æппындæр дзы ницы уавæртæ, суанг дзы электрон рухс дæр — стæм хатт. “Архайын, цæмай фылдæр уон куысты, ардæм æрмæстдæр фынæй кæнынмæ цæуын”, — афтæ-иу фæкодта. Куы фарынчын, уæд æй цасдæр рæстæг ничи базыдта. Фæстæдæр мын дзырдта, цы хъызæмæрттæ бавзæрста, уый. Æрæджиу йæ царды уавæртæ чысыл фæхуыздæр сты: мединституты æмдзæрæны йын иу уат радтой.

* * *

Йæ хабар нæм телефонæй Остыаты Ларисæ фехъусын кодта. Цыма мын æвиппайды мæ ныфс, мæ хъæру асастæуыд, уыйау фæдæн. Зæрдæ æрбауынгæг, æрлæмæгъ... Æмæ афтæ æнгом дæр куы никуы уыдыстæм уый мæнæй бирæ хистæр, æндæр — йе 'мгæрттæ, йæ фæндæгтæ. Фæлæ малæт — æрдзы стыр сусæгдзинад — диссаг у, цæст кæй нæ ахсы, ахæм арæн. Уый ирдæй разынын æмæ банкъарын кæны удыхъæды æцæг тых. Гыццыл Хаджийы стырдынад дæр тынгдæр йæ амалæты фæстæ разынди. Æвæццæгæн, йæхæдæг никуы ахъуыды кодта, йæ фæдыл ахæм бирæ цæссыг кæй ахæсдзæн, ууыл. Уæд, чи зоны, афтæ æрхæндæгæй нæ арвыстаид йæ фæстаг азтæ, æмæ 65-аздыдæй нæ уыдаид 85-аздыды хуызæн.

Хаджи — ирон поэт уыд, ирон ахуыргонд, ирон публицист.

Рацыд ын дзэвгар чингуытæ, æндæр æвзæгтæм тæлмацæй дæр. Зыдтой йæ Ирыстоны, Цæгат Кавказы, Уарæсейы, Гуырдыстыны. Йе сфæлдыстады уый нукуы уыди хуссарирыстойнаг. Иумæйаг уыди. Фæстаг фондз азы та Цæгат Ирыстоны цард æмæ куыста. Æмæ куы амард, уæд уыцы хабар республикæйы мыхуыры фæрæзты фехъусын кодтой йе 'мбал фысджытæ. Паддзахадон телеуынынады та — æз, мæхи фæндæй æмæ Дойаты Оледжы барлаæвæрдæй. Официалон хицæуттæ йæ кой æппындæр нукуы ракодтой, раст цыма ницы фехъуыстой, уыйау.

Хаджийы бавæрдтой 4 июлы, хуыцаубоны. Хист ын Чъребайы скодтой, йæ хæдзары кæрты, йæ ингæн та Хъорнисы ис, йæ райгуырæн хъæуы. Хицауады къамисы, стæй бирæ æндæрты фæндон уыди, цæмæй йын фæстаг хæрзбон загътаиккой Театры фæзы, фæлæ йæ йæ бинойнаг Белла цæмæндæр уырдаем нæ ауагъта. Æнæуи та бирæ адæм уыди зианы. Æдзух йæ фыдгойæ чи не 'фсæст, уыдон дæр: фысджытæ, политиктæ, идеологтæ. Кæд мыййаг, сæхинымæр дзырдтой: ныр дзы цыма цы рабылдта йæ тохæй, царæнбонты ирон фарныл, Иры иудзинадыл йæхи мардта æмæ цы?..

Режиссер Дзуццаты Таме самал кодта техникаæ, ссардта радиофонды зæронд фыстытæ, æмæ айзæлыд фæстаг хатт Хаджийы нæргæ хъалæс йæ хæдзары кæрты. Уæнгты ахъардтой Хъодзаты Æхсар æмæ Малиты Васойы ныхæстæ фыдохы митинджы.

Бирæ дзы уыди фæсивæд. Суанг Исахъы уынджы онг фæхастой Хаджийы сæ къухтыл. Рагæй йæ чи зыдта, уый æнæбафиппайгæ нæ фæуыдаид, Хаджийы цæсгом куыд раивта, уый. Æрхæндагæн йæ фæд дæр нал баззади. Райдзаст цæсгомыл тæмæнтæ калдта диссаджы æнцойдзинад...

Ахæмæй баззад мæ зæрдыл Дзуццаты Хадзы-Мурат. Хаджи.

* * *

Уый йæ цард-царæнбонты бæллыди, цæмæй ирон адæм фæлдисой сæхи 'взагыл, аргъ кæной сæрибарæн, тыхсой сæ сомбоныл: архайдта ацы хуымæтæг, фæлæ къухы зынтæй æфтгæ хъуыддæгтæ йæ адæмæн бамбарын кæныныл. Æмæ, Хуыцауы фæндæй, кæд ацы стыр нысан искуы къухы бафта, уæд Ирыстоны историйы Хаджи дæр баззайдзæни монон хъайтарæй, йæ адæмæн стыр хæрзты чи бацыд, ахæм адæймагæй...

УРС ХОХЫ МÆСЫГ

* * *

Бæстæтæ бирæ сты, дуне — уæрæх,
Цард сæ æнхъæвзы фæрнæй.
О, фæлæ мады ад, Райгуыран зæхх,
Зонын æрмæстдæр дæуæй.

* * *

Мæлдзыг, дам, чыккурайы фаудта,
Æвзæрста йыл йæ тых, йæ бар.
Уæд арвæй иу æртах æрхаудта, —
Фæласта мæлдзыджы хæдзар.

* * *

Йæ дыргъты уæзæй балбæлас ныггуыбыр,
Йæ адджын гага хурварсмæ нæрсы.
— Дæ мæрдтыстæн, цæй гыццыл дæ, цæй цыбыр? —
Ысхъалæй йæ гæдыбæлас фæрсы.

— Цы дзуапп дын радтон! Амонд, дам, дыргъ
хæссы,
Ды дæ æрмæстдæр сыфтæртæй æхгæд.
Дæ хæрог хъæд та сугæн дæр нæ бæззы,
Мæгуыр дæ бон, кæуыл мын худыс уæд!

* * *

Хоры хуым кæм ивылди кæддæр,
Арт-паддзах уым басгуыхти рæбинаг.
Куырис судзы, акалы цæхæр, —
Не 'мбарын, цæуыл худы йæ синаг.

Не 'хсар байсыст, суынгæг и нæ цард,
 Не 'ндон дæр æрхуы фæдзæлау тасы.
 Зæххы бын дæ ссардæуа, мæ кард,
 Кæрддзæмæй куы нал комыс ысласын!

АМОНДЫ ХОХ

Осхамахуæ — авд хохы фæстæ,
 Амонды хох — аргъæутты бæстæ.
 Ам фехъуыстон уадынды хъæлæс,
 Ам дæ федтон, о мæ дуне, æз.

Чи бауарзта зæрдæйы бынæй,
 Уый рæсугъд у базырджын фæндтæй.
 Осхамахуæ — амæндты хуыздæр,
 Бакодта йæ уацары мæн дæр.

О, фæлæ, мæ дунейы рухс, зон,
 Ацы зæххыл цалымæ царон,
 Г'æ уæдмæ дæ уадынды хъæлæс
 Агурдзынæн, агурдзынæн æз.

Осхамахуæ, бахуд-ма фæлмæн
 Цардагур дыууæ зæрдæйы 'хсæн.
 Ды æрмæстдæр иу ахстон кæныс,
 Иу ахстон — дыууæ зæрдæйы ныфс.

Осхамахуæ уды рис сæтты,
 Осхамахуæ удæнцой дæтты.
 Ехх, мæнæн та дунейыл дæуæй,
 Усгур лæппу, фидауцджындæр нæй.

О, фæлæ, мæ дунейы рухс, зон,
 Ацы зæххыл цалымæ царон,
 Г'æ уæдмæ дæ уадынды хъæлæс
 Агурдзынæн, агурдзынæн æз.

ЦАРДӘМБАЛ

Сугзаронән

Мә ныгуылд хур цъәх арвгәрон,
Цәй тынг дард дә мәнәй!
Әнә дәу зәрдә равдәлон
Йә цардбәллон фәндтәй.

Цәрәнбонтә дын нал курын,
Ныр ницуал хъәуы дәу.
Дә къахвәдтә ма агурын,
Мә бон сә ссарын нә.

Мә фәндагыл дә цәргәйә
Уыдтә мын ды цырагъ.
Дә улы конд, дә зәрдәйә
Дәуән нә уыди аргъ.

Дә гыццыл чызг мә алы бон
— Мә мад кәм и? — фәрсы.
Йәхәдәг мын мәгуыр цъиуау
Мә цәстытәм кәсы.

Дә цард куынә уыд иу бонән,
Уәд зәрдәйы фәндон.
Зәххыл кәй уарзтай, уыдонән
Куыннә загътай хәрзбон.

Цәрәнбонтә дын нал курын,
Ныр ницуал хъәуы дәу.
Дә къахвәдтә ма агурын,
Мә бон сә ссарын нәу.

* * *

Людәйән

Әнә дәуәй цәй тынг зын у цәрын,
Әнә дәуәй куыд афтидхуыз у бәстә!
Дә уәззау хъыг нә зәрдәты рәбын
Уәззау дурәй куы баззади дә фәстә.

ХЪÆУБÆСТЫ ЛÆВАР

Уататы Зелимæн

Фыдæлты намыс амондау
 Дæуæй нæ кæны цух;
 Дæ алы уæнгæй д' алы 'гъдау
 Цæй хорз зыны æдзух.

Цы фарнæй цæры адæймаг,
 Цы ном хæссы, цы уаргъ,
 Ды уымæй фæдæ арфæйаг,
 Ды уымæй дæ зынаргъ.

Мах зонæм, Зелим Уататы,
 Дæ цæстуарзон лæггад.
 Зæххыл дæу фæрцы ахады
 Нæ хъæубæстæйы кад.

Тæхгæ цæргæсы базыртау
 Дыууæ фарны — дæ бар;
 Бимболаты уæздандзинад,
 Сослæнбеджы æхсар.

Йæ уарзондзинад чи тауы
 Нæ адæмыл фæрнæй,
 Цард ахæм лæгтæй фидауы,
 Дæуæн æмбал дзы нæй.

Мах зонæм, Зелим Уататы,
 Дæ цæстуарзон лæггад.
 Зæххыл дæу фæрцы ахады
 Нæ хъæубæстæйы кад.

Фыдæлты намыс амондау
 Дæуæй нæ кæны цух;
 Дæ алы уæнгæй д' алы 'гъдау
 Цæй хорз зыны æдзух.

МАЕТ

*Астур дәр ма йәхи рәгъау
Хуыздәр хоны кәйдәр хъомәй.*

Къоста

Ехх, чи райхъал и йе 'нусон фынайә,
Кәй зәххыл сырәзт хурмәсыгау кад,
Йә адамән кәстәриуәг кәнгәйә
Кәмәй фәрох йәхи улы фәллад!

Нә Иры дә чи мәй хуыдта, чи стъалы,
Кәуыл дә ныфсәй бафтыди әхсар.
Фәлә дә бәлас дидинәг нә калы,
Дә конд ауәдзәй не 'ккуырсы әвзар.

Дә ирон туг ныккъъуырма и, ныхъхъәбәр,
Әрхастай демә ахәм зонд фәткән:
Әддагоны дә сәры цъушпыл сәвәр,
Дәхионы та къәхты бын ныккән.

Ирон зәрдә фәлладхуызәй, фәлмастәй
Мәгуыр цъиуау йә райсоммә кәсы.
Әмә дә ләгъз, дә итувәрд ныхәстәй
Сәлфынәг цыма миты рыг хәссы.

Фәззыгон арвы хурхәтән бәрзондмә
Тыхстәй куыд кәса састбазыр цәргәс,
Раст афтә дын дә уазалхуыз цәсгоммә
Кәсын хъуырдухәнгәнгә әз.

1996

КОЧЫНАТЫ НАТАШӘЙӘН

1

Мә цыртыл-иу ирон дзырдтә ныффысут,
Әз уыдон рухсәй амонджын уыдтән.
Ирон дзырдты уә алкәй дәр уындзынән,
Ирыстон мәм ирон дзырдтәй зындзән.

2

Ирон фарн хастай адэмы ахсэнмэ,
 Нэ цард дауэй уыд рухс эмэ аңгом.
 Аэнафоны ныгуылд хуры хуызан ма
 Нэ рыст зэрдэты баззати да ном.

3

Мэ хорз фэндтэй адзалы фэнд фэраздэр,
 Фэлэ сымах ут царды рухсэй дзаг.
 Эрмэст ацы чысыл зэххы гэбаз дэр
 Мэнэн уызан нырэй фэстамэ фаг.

2004

УАРЗТ — АНУСОН

Калоты Виталийэн

Мэ цардэмбал, мэ дыууэ гыццыл хурэй
 Мэн атыдта кэйдэр азарэй цард.
 Мэйрухс ахсэв сэ ингэны кэйдурэй
 Аэз бахордтон мэ Хуыцауы раз ард:

Зэххыл цыфыддэр хэизэмар куы 'взарон,
 Уэддэр мэ зонды иу хэуыды у карст:
 Мэ фыдгэнэджы цалымэ ыссарон,
 Уэдмэ, мэ хуртэ, не ссэудзэн мэ маст.

Мэ сагыэстэ адзух мэхицэй сурын,
 Эрвидинджытэ уэлмэрдтэм хэссын.
 Эмэ уын сэрдэй бонтэ курын,
 Зымагон уын ысуазалэй тэрсин.

Мэ цэстытыл та уайы эмэ уайы
 Уэ мидбылты фэлмэн бахудт, уэ хуыз.
 Цы кэнон, уэдэ, ме стыр маст нэ тайы,
 Аэгады цард нэ базондзынэн аэз.

Хур баталынг, хур аныгуылд мэ сэрмэ,
 Эмэ мэм арвэй нал зыны гэбаз.
 Уэддэр фэзэгын: “Бабыхс-ма, мэ зэрдэ,
 Ныффидар кэн дэхи эмэ фэраз”.

Мæ сæрмæ æз æгаддзинад нæ хастон,
 Æгады цардæй у малæт хуыздæр.
 Мæ уды бæрц цы Ирыстоны уарзтон,
 Уый абон уарзын ноджыдæр фылдæр.

2004

* * *

Хуыгаты Олегæн

Нæ хъæубæстæн йæ фæллойы, йæ фарны
 Дæ уды рухс, дæ зæрдæйы хъарм ис.
 Цæй диссаг у дæ уæздандзинад царды,
 Куыд хорз æмбарыс адæймаджы рис.

Уæдæ дауæй æрхъуыдыджындæр чи у!
 Дæ сабыр зонд — уæздан æмæ æххæст.
 Лæгау-лæгтæн сæ раззагдæрты зиуы
 Ды у Хуыцауы рухс зæдтыл фæдзæхст!

ХЪÆЛДЗÆГ КУПЛЕТТÆ

* * *

Цъитийыл саг уæнгрөг кæны,
 Нæ йыл æфсæды хъазынаг.
 Уарзгæйæ зæрдæ ног кæны,
 Дуне рæсугъд у уарзынаг.

* * *

Йæ ном Зилгæйы зиуонæн
 Базонын кодта фидиуæг.
 Уарзондзинад нæу иу бонæн,
 Уый у зæрдæйы дидинаг.

* * *

Урс бæхы дардмæ ауыдтон,
 Сау бæх йæ цурмæ базылди.
 Чызгайы мæ цин базылтон,
 Уый та мæ сагъæс разынди.

* * *

Цуанәттыл, сәгуыт, ма сәмбәл,
Кәрдәг дә быны риздзәни.
Рәсугъд дә, чызгай, ма фәкәл,
Кәннәд мә зәрдә риздзәни.

* * *

Садоны кәвда уарыди,
Мызуры мә бон арвыстон.
Чызгай мын “Цъәйдон” зарыди,
Әз та “Урсдон”-әй банызтон.

* * *

Нәгбәнәхсәвы конд артыл
Мәй дәр йә тынтә фезгәлы;
Мә зәрдәйы бәрзонд арвыл
Тәмәнтә калдзән де стәлы.

* * *

Абийы-фырт Къуыдаргомы
Мәсыг самадта урс дурәй.
Чызгай йын уәддәр нал комы,
Зәронд кәндзәни усгурәй.

МАЛИТЫ Васо

МÆЛÆТ

Авторæй. 1974 азы мыхуырæй рацыд мæ роман “Сурмейы хæдзар”. Ног чиниджы фæзынд æхсызгон куыд нæ вæййы йе сфæлдисæгæн, фæлæ мæнæн та, мæ цин цас уыди, уымæй къаддæр нæ уыдысты мæ фæсмон æмæ маст дæр. Къухфыст рауагъдадмæ куы радтон, уæд æй бадомдта республикæйы уæды Мыхуыры комитеты хицау, æмæ æхсæз мæйæ фылдæр йæ хъæр, йæ кой дæр нал цыд. Уалынмæ цалдæр æнæном рецензиимæ фæстæмæ æрбаздæхт рауагъдадмæ. Цыбырдзырдæй, хъуыддаг æвæрд цыди цæхгæр: йæ ном чи басусæг кодта, уыцы рецензенттæ куыд зæгъынц, афтæ ногæй бакус дæ романыл, науæд дын æй мыхуыры нæ уадзæм. Æз лæмæгъдзинад равдыстон (уæвгæ мын æндæр гæнæн дæр цы уыди?), уацмыс, æнæниз буар лыггæнæгау, ныккъуыыхтæ кодтон.

1992 азы роман дыккаг хатт мыхуыры рацыд, куыд æй ныффыстон, афтæмæй. Фæлæ йæ тираж чиныгкæсæгмæ нæ фæхæццæ — цæмæн, уый дæрдтыл дзуринаг у, фæлæ аххоссæгтæн сæ сæйрагдæрыл банымайæн ис уый, æмæ уæд раздæры дуне йæ тæккæ хæлыныл кæй уыди. Æппæтæй тынгдæр тыхстæн ууыл, рома-

ны ахъаззагдәр нерв “лыггонд” кәй әрцыди — Сурме куыд амарди, уый чыныгкәсәг, зәгъән ис, әмә нә базыдта. Сурме — хъәукукаг зәронд ус — сыстад ацы дунейы фыдцъылысдзинады ныхмә, әмә йә тох ахицән йәхи мәләтәй...

Романәй цы скъуыддзаг мыхуыргонд цәуы, уый банымайән ис хицән уацмысау әххәстыл, уымә гәсгә йә схуыдтон “Мәләт”...

Сә ләджи кары чи бацыд, ахәм дыууә нәлгоймаджы хәрхәмбәлд фесты хъәуы сәйраг уынджы сосавәндагыл. Иуыл уыди цыбыр кәрц, иннәуыл зынаргъ зымагон пьалто. Сә къухтә фелвәстой, иу — зулмәккәртт дзыппәй, иннә сау әрмкъухәй. Кәрәдзимә фәцәйләбурдтой дыууә къухы, фәлә аваст сә иу кәрцы зулмәккәртт хъарм дзыппы йәхи амбәхста, иннәйы әнгуылдзтә дәр сабыргай бырыдысты сә хъарм агъудты.

— Фәцәй мә рох кодта: дә къух мә туджы хъәстә у, — загъта цыбыркәрцджын.

— Рәдийыс, мә къух сыгъдәг у.

— Уәдә лидзгә цәмән кодтай?

— Әз лидзгә никәдәм акодтон. Мә мад мә тыххәйты атардта.

— Әмә дын дә алыгъд, мыйяг, әвзәр куы нә фәци. Стыр хицау...

— Әмә дәу лидзын дәр куы никәдәм бахъуыд хицау уәвыны тыххәй.

Дыууә нәлгоймаджы, сә иу иннәмән «фәндараст» нә загъта, афтәмәй фәхицән сты. Фәлә, кәд цәугә фәйнәрдәм кодтой, кәрәдзийә дарддәрәй-дарддәргәнгә, уәддәр рухсы тынәй тагъддәр згъорәг мысинагты бәхтыл уадысты кәрәдзимә — ләппуйы әнәраздәхгә дунемә. Әмә узал хъызты сә фындзтыл сәмбәлд уыгәрдәны бәзджын кәрәдджы әрдхәрәны тәф. Әмә сә дыууә дәр әмкаст фәкодтой фәстәмә. «Ацы куыдзы фырт, мә туджджын, мә зәрдәйә атонын цәуылнә комы? Куыд ницәйяг ләмәгъзәрдә дән...», — хъуыды кодта иу.

«Нәлгоймаг нә, сывәллон, сывәллонәй фыддәр дән! Мә бинонты знагән мә зәрдә әвзәр зәгъын нә комы...», — хъуыды кодта иннә.

Әмә сә дыууәйән дәр кәуындзәг әхсызгон хъыдзы кодта сә хурхы уадындзтә...

Дзамболат йә батинкәты миттә цыылынәй әрцагъта, стәй

бацыд уатмæ. Йæ пьалто раласта æмæ æрбадти Сурмейы сын-тæджы цур.

— Лæппу, æххормагæй нæ мæлыс? — бафарста Сурме.

— Нæ. Аслæмбегатæм цыдæртæ ахордтам, — загъта Дзамболат. — Куыд дæ, мад?

— Куыд сты?..

— Ницы сын у... Æрмæст Аслæмбег цыма æгæр нуазы... Йæ ус мын хъаст кодта. Фæстаг рæстæг ыл цыдæр æрцыди. Хылтæ, нуазы... Иу хатт та, дам, тæбæгътæ ныппырх кодта.

— О, о, — арф ныуулафыд Сурме..

— Зоныс ын йæ хабæртæ?

— Нæ зонын, — æвиппайды фæкодта Сурме. Цæмæйдæр кæй фæтарст, уый Дзамболат бафиппайдта æмæ дисгæнгæ касти йæ мады тарст фæлурс цæсгоммæ. Сурме, цæмай йæ фырты зæрдæйы гуырысхойы фæд дæр мауал аззайа, уый тыххæй загъта:

— Цыдæр хъуыдыты фæдæн... Æмæ дæм дзæбæх дæр нæ байхъуыстон... Мæ фыны дæр мæ нукуы бауырныдтаид, Аслæмбег афтæ æвзæр нуазы, уый..

— Нуазы... йæ ус мын загъта. Феххуыс, дам, кæн... Фæлæ куыд феххуыс кæнон..

— Ие 'мбал дæ, дæумæ байхъусдзæн, лæппу.

— Пайда нæй. Рæстæг бирæ нæй, цалдæр бонмæ цы сараздына? Стæй алкоголиктæ... Æз сæ хорз зонын. Дзырд раттынц, стæй фыддæр фæвæйынц. Бирæ федтон ахæмты. Рынчындæтты, профилакториты дæр вæйынц. Фæлæ ницы..

— Æмæ Аслæмбег афтæ æвзæр сси?..

— Алкоголик нæу, конечно... Фæлæ тынг фæцудыдта. Фыдхуыз. Стджытæ æмæ царм. О-о... — арф ныуулафыд Дзамболат. Хъуыдыты аныгъуылд æмæ, уырыссагау дзурын куыд райдыдта, уый нал бафиппайдта. — Не 'ппæтæй дæр цæрдæгдæр уыди. Згъорынмæ, ленк кæнынмæ — чи йæ раййæфтаид. Ныр кæддæры Аслæмбег нал у... Йæ цæстытæ цыдæр тызмæгхуыз, мæстыгæр... Æнкъард, фæлурс... Цыдæр ыл æрцыди, æвæццæгæн, æмæ нуазгæ дæр уымæн кæны... — Дзамболат æвиппайды фæкаст йæ мадмæ. Уый йæм æнцæд хъуыста æмæ йæ сæр тылдта, кæд æппæт дзырдтæ не 'мбæрста, уæддæр — фырт кæцыфæнды æвзагыл дæр дзурад, мады зæрдæйæ хуыздæр тæлмацгæнæг чи ссардзæн а дунейы йæ ныхæстæн?

— Мад, — къæмдзæстыгæй загъта Дзамболат, — ферох... Бахатыр кæн..

— Ницы кәны, уырыссагау дәр әмбарын.

Дзамболат бирә рәстәджы хъусәй ләууыди...

— Иунәгәй куыд цәрдына, мад, — әрәджиау загъта уый.

— Рынчын, зәронд... Цәуын хъәуы... Тагъд цәугә... Мә рәстәг дәр фәци... Дыууә боны ма баззад.

Сурме джихәй касти йә фырты сагъәсхуыз цәсгомма, бәрзонд ныхыл чи 'рхауд, уыцы тәнәг урс дзыккуты бындзыгма, ныхы әнцъылдтәм, әрфгуытәм, цәстытәм, фәлә уынгә та кодта иухатты дард әхсәв әмә уыцы фәсонтә, фыруарзтәй зәрәуынгәг кәмәй кодта, уыцы фәсонтә, хәцъиләй конд дзәкъл, әмә сә сусәг фестәәлф-фестәәлф. Ныр Сурме әвиппайды бамбәрста, уәд уазалризәй не змәлыдысты, фәлә арф хәкъуырцәй... Әмә уый фәстә йә фынты цал хатты уыдта уыцы әнамонд әхсәвы ныв, цал хатты-иу ацыд йә хъәбулы агурәг дунейыл, цал хатты-иу әй фәдта бызгъуырты, әххормаг, әфхәрдәй... Цал хатты-иу райхәл йәхи кәуынмә, цал хатты схуылыдз баз йә цәссыгәй, цал хатты әхсыдта йә къухы әнгуылдзтә, мә хъәбулы мәхәдәг фенамонд кодтон, зәггә.

Әмә йәм ныр Сурме кәсы джиххуызәй. Цыма, йә хъәбул йә цуры кәй бады, уый нырма ныр фәдта әмә йә цәстытыл не 'ууәнды... Фыццаг хатт әй кәд фәдта йә алыгъды фәстә? Уый уыди, хәсты фәудыл әртә азы куы рацыд, уәд. Сурме йәм йәхәдәг ацыд Уралмә... Уәд әй нал базыдта... Вагзалы, фанерварс чумәдан йә къухы, афтәмәй фәйнәрдәм ракәс-бакәс кодта йә ләппуйы агурәг. Йә тәккә цур та ләууыди, йә сәрыхъуынтә афонәй раздәр кәмән фәхалас сты, ахәм әрыгон нәлгоймаг әмә мидбылхудгә касти, фыццаг хатт стыр балцы чи рацыд, уыцы ирон ус куыд стыхсти, уымә.

— Кәй агурыс? — бафарста нәлгоймаг уырыссагау.

— Моя сын... Фатдзаев Георгий син Дзамболат... Ти не знаиш?

— Не знаю...

— Балшой началник... Балшой дом делает... Вот такой, — әмә Сурме йә уәгъд къухәй ацамыдта вагзалы бакомкоммә әртәуәладзыгон хәдзармә.

— Хороший, значит, у вас сын?..

— Очин, очин хороший.

Әмә әвиппайды әнәзонгә нәлгоймаг йә дзыхы дзаг ных-худти әмә йә хъәбысы әд чумәдан рогән фелвәста Сур-мейы, цъилау әй ныззылдта.

— Чи дә! — тарст хәр фәкодта Сурме, фәлә тыхджын

уангты зонгæ æрбамбæлд, буары зонгæ тæф, æрмæстдæр мад кæй æнкъары, дзуапп радтой сæхæдæг йæ фырты бæсты... Æмæ æнæзонгæ нæлгоймаг фестад, иухатт æхсæвыгон дард æмæ æбæрæг балцы кæй арвыста, уыцы лæппу, саби, сывæллон... Йæ конд, йæ уынд, йæ алы фезмæлд дæр цыма æппындæр нæ фендæрхуызон сты, цыма йæ цалдæр азы нæ, фæлæ цалдæр бонны нæ федта, афтæ фæкасти Сурмемæ...

Æмæ ныр зæронд мад йæ фырты алы фезмæлд, алы санчъехы дæр ацахсы, ныронг ахуыр кæуыл нæ уыди, ахæм ног исты æууæл, фездæхæн. Фæлæ уайтагъд зæрдæйæн афтæ уарзон æрбавæййынц, æмæ Сурмемæ кæсын райдайы, цыма рагæй дæр йæ фырты ахæмæй зыдта...

— Нæ хъæу нал базыдтон, — загъта Дзамболат, — схорз и... Ног хæдзæрттæ дзы цас и! Ног уынгтæ... Æцæг горæт. Уый æнхъæл нæ уыдтæн.

— Нæ хъæу хорз у, тынг хорз, — æнахуыр æргом æхсызгондзинадæй барухс рынчыны цæсгом. — Адæм царынхъом фесты... Алчи ног хæдзар аразы, хуымæтæджы ирон хæдзарыл ма чи 'рвæссы...

Дзамболат йæ сæр æруагъта. Сурмейы ныхæстæ йæм уæззау уайдзæфау фæкастысты. Йæ фыды ныллæг хæдзары йæ зынаргъ уæлæдарæсæй стыхсы. «Хуымæтæг дæр» арæзтæй ссæуын хъуыди, — ахъуыды кодта уый, — фæлæ хъæуккаг адæм цымыдис сты... Алæ-ма, ацал-ауал азы хъæубæсты чи нæма уыди, уый цавæр у... Ам ног хæдзар аразын райдайон? Уый гæнæн нæй...»

— Сабан... — загъта Сурме æмæ фæхъус.

Фæлæ Дзамболаты тынг фæндыди Сабаны тыххæй Сурмейæ исты фехъусын. Ныр ын фадат фæци ныхас ракъахынæн.

— Сабан цы? — бафарста уый.

Сурмейы гуыр хъæццулы бын базмæлыд, фæлæ йæ цæсгом æндæрхуызон нæ фæци.

— Сабан бирæ хæртæ фæци хъæуæн. Адæмы разæнгард кæны, æмæ колхоз схъæздыг... Куыст кæм уа, уым алцы дæр уыдзæн. Йæ бон йæхи хъаруйæ хæдзæрттæ аразын кæмæн нæу, уымæн йæхæдæг аразы... лæвар.

— Уæдæ дæуæн цæуылнæ аразы хæдзар?..

Сурме сабыргай сивæзта хъæццул суанг йæ роцъойы онг, æмæ Дзамболатмæ афтæ фæкасти, цыма къаддæр фæци. Ацы æцæгæлон фарстæй тарсти Сурме даргъ æнæхуыссæг æхсæвты,

ацы æцæгæлон фарст хъуамæ искуы фæзындаид мастисæг, йæ хъæбулы йæхицæй, йæ райгуырæн хъæуæй кæй атыдта, уый тыххæй. Æмæ фæзынди. Фæзынди йæ малæты къæсарыл. Фæндыди йæ сбустæ кæнын, йæ фыртæн бауайдзæф кæнын: «Мæнæн ахуыргонд дыууæ фырты куы ис, уæд мын исчи хæдзар хъуамæ цæй тыххæй араза?» Фæлæ йæ бон нæ уыди. Мады уыцы барæй йæхи раджы баиртæста.

Дзамболат дзуапмæ æнхъæлмæ касти, фæлæ бафиппайдта, æрдæбон хъæубæсты тыххæй дзургæйæ йæ мады мæллæг цæсгомыл цы æхсызгон рухс хъазыди, уый кæй æрбайсæфт. Æмæ ахъуыды кодта: «Сабаны коймæ, æвæццæгæн, стыхсти». Нæ бамбæрста фырт, йæ мады зæрдæйы рагон хæдгоммæ æнауæрдон къухæй кæй бавнæлдта. Нæ бамбæрста, уымæн æмæ азтæ сæ кæнон бакодтой, — Дзамболат, йæ фæсонтæ уыцы уазал æхсæв кæмæн рызтысты, уыцы Дзамболат нал уыди. Уый бон нал уыди Сурмейы мадау йæхицæй æнкъарын æмæ уарзын. Цы кодта, уый зондæй.

— Æппындæр ма тыхс, æз дæ нæ ныуадздынæн адоны æхсæн... — Дзамболат фæкъуыхцы: бæзджын хъæццулы бын цола буар фестæлфыд.

— Мад, ристæ кæны?

— Нæ, — загъта Сурме æмæ йæм комкоммæ ныккаст. — «Адон» кæй хоныс?

— Æдарцты.

— Хъæубæстæ иунæг Æдарцтæй хъæубæстæ нæу...

— Иннæтæ дæр хуыздæр не сты. Фаг фыдæбæттæ бавзæрстай, æгъгæд! Ацæуæм. Ам царынмæ нæ бæззы. Кæрæдзи нæ уарзынц. Нæ фыды нын фесæфтой... Ныр та Цæраг...

Уæззау цæстысыг æртылди рынчыны мæллæг русыл. Дзамболат афтæ фенхæлдта, Сурме йæ хъызæмайраг цæрдтытыл кæуы йæ фыртæн, зæгъгæ, æмæ йæхи зæрдæ дæр суынгæг. Уый нæ зыдта, зæронд сылгоймагæн йæ зæрдæ æндæр цæуылдæр кæй риссы...

Сурме та куыдта, уымæн æмæ ацы дунейыл æрцыди фыдцъылыздзинад, йæ хистæр фырты хъæубæсты хæрам æмæ худинагæй фервæзын кæныны тыххæй фæсырдта йæхицæй æмæ дзы йæ фыды хæдзар уый тыххæй талынг æхсæвты исы йæ маст; куыдта, йæ хъæбул йæ райгуырæн хъæу æмæ йæ адæмыл кæй нал æууæнды, ууыл.

Дзамболат асæрфта йæ цæссыгтæ къухмæрзæнæй, стæй сус-

тад æмæ дыууæрдæм рацу-бацу систа — сынтæджы иу кæронæй иннæмæ:

— Мад! Цæугæ. Махимæ цæрдзынæ... Уым дын хуыздæр уыдзæн. Хъарм, сыгъдæг. Ныууадз ацы хæдзар. Ныууадз ацы хъæу, — Дзамболат та уырыссагау дзурын райдыдта. — Махам цы амонд федтам? Нæ сабидуг нын байстой, фыды рæвдыдæй фæцух стæм. Ды та ма ам цæрынмæ хъавыс. Бахатыр кæн. Уырыссагау та демæ райдыдтон... Цæрæг дæр раст бакодта, ардыгæй кæй ацыд. Цæуæм райсом, ницæмæуал кæсæм...

Сурмейы тарст гагуытæ цæстыты зиллæкты сабыргай дыууæрдæм кодтой Дзамболаты змæлдимæ. Куы-иу ын йæ гуыбыргомау фæсонтæм нымдзаст сты, куы йæ урс хæдоны æмраст æфцæгготы астæу сау галстучы æлхынцъмæ.

Æваст Дзамболат æрлæууыд йæ тæккæ уæлхъус, бынмæ йæм тызмæгæй æркасти:

— Цæуæм? Райсом?

— Нæ...

— Уæдæ кæд?

Сурмейы сæр базыл иуварсмæ фæкъул:

— Никæд.

— Цæуылнæ?

Сурме дзуапп нæ радта. Æмæ та Дзамболат сынтæджы дæргъ барын райдыдта йæ къахдзæфтæй.

— Зонын, — загъта уый йæ сæр тилгæйæ, — зонын... Цæуылнæ цæуыс... Ленæ дæ зæрдæмæ нæ фæцыд... Уырыссаг у... Æмæ æз уыдон æхсæн цардтæн, уæдæ кæй æрхастаин? Ахам æвзæр нæу, ды куыд хъуыды кæныс. Уыдонмæ дæр сæхи æгъдæуттæ ис. Хорз æгъдæуттæ... Ды æвзаг не 'мбарыс, фæлæ, мад, бауардзæн дæу... Сывæллæтты дæр нана хъæуы... Ленæ бамбардзæн.

— Лæппу, — загъта Сурме, — чындзыл мæ зæрдæ ницæмæй худы... Кæд дæуæн бæззы, уæд мæн хуыздæр ницы хъæуы. Сымахмæ куы уыдтæн, уæддæр мæ дзæбæх куы барæвдыдта... Гъе, æрмæст иучысыл фæзулдзых стæм... Уый дæр мæн аххосæй. Алцы дæр хорз уыди, алцæмæ дæр арæхсы, хæдзар æфснайд дары, сывæллæттæ — сыгъдæг, хæринаг кæнынмæ йæ ничи амбулдзæн — чиныджы сæ кæсы. Мæ бон дзы ницæмæй рахъаст кæнын у... Гъе, æрмæст иучысыл хъуыддаг мæ зæрдæмæ нæ цыди... Дæу æгæр арæх лæггад кæнын кодта йæхицæн... Дзулмæ ауай, æхсыр æрбадав, дон мын æри... Хатгай-иу дын...

къустæ дæр... О, куы зæгъын, мæхи аххос уыди. Æз цæуылты сахуыр дæн, уый дзы домдтон...

— Мад, дæуæн дæ бон уыди домын — ды мад дæ. Ленæ бамбардзæн...

— Ленæ алцы дæр æмбары. Куы дын зæгъын, мæ зардæ йыл ницæмæй худы. Мад бæргæ дæн, фæла цæттæ хæдзары цæттæ хъуыддæгтыл æрбадын, стæй ма уымæ бинонтæм маст хæссын нæ фидауы... Уæ цард — мыды къусы хуызæн. Алы фадат, алы дзæбæхдзинад. Чи зоны, нæлгоймагыл дæр фидауы сылгоймагæн хæдзары лыстæг куыстыты феххуыс кæнын. Ныр сæ уавæртæ æмхуызон сты — иу дæр æмæ иннæ дæр æхсæны кусджытæ сты... Æмæ æмуавæр та æмсæр кæны. Ленæйы тыххæй æнæцæугæ нæ дæн...

— Уæдæ дæ цы уромы, мад?

— Бирæ цæрæнбон мын нал баззад, — ингæны къæсæрыл лæууын. Мæ мард ма кæдæм ласон?

— Уым, махмæ, хорз дохтыртæ ис...

— Дохтыртæ ам дæр ис...

— Не 'мбарын, цæуылнæ дæ фæнды... Куы фæдзæбæх уай, уæд фæстæмæ раздæхдзынæ... Уæвгæ ма кæмæ здæхыс фæстæмæ дæр... Дæ лæгмæ æви дæ фыртмæ?..

Сурме уæззау ныууынаргъыдта æмæ ныссабыр. Кæд бафæллад, зæгъгæ, Дзамболат сабыргай рацæйцыд йæ цурæй. Дуармæ куыддæр рахæццæ, афтæ фестъæлфыд арф кæцæйдæр райхъуысæг цыдæр æнахуыр мырæй. Фæстæмæ фæкаст æмæ федта рынчыны хъизæмайраг цæсгом. Уæрæхгом цæстыты нызг, ныббыхсæн кæмæн нæй, ахæм рисс. Сауцъæх былтæ зырзыр кодтой:

— Лæппу...

Дзамболат цавддурау лæууыди къæсæргæрон, фæстæмæ куыд фæкасти, афтæмæй.

— Ды ацу, — хъæрзæгау та загъта Сурме, — дæ рæстæг фæци...

— Ды та?

— Æз... фæдзæбæх уыдзынæн... Мæнмæ дæ зардæ ма 'хсайæд. Ды та паддзахадæн кусыс, фæндон митæ гæнæн дын нæй... Стæй, дæхæдæг уыныс, чи мæм фæкæса, уый дæр ис... Цух мæ нæ уадзынц, хъуаг ницæмæй дæн...

— Уыдон махæн ничи сты... Куы дæ схъыг уой, уæд дæ ныууаддзысты...

Сурмейы цæсгом йæ фыртмæ кæсгæйæ сабыргай арфæлмæн, фæлæ та ацы ныхасмæ йæ зæрдæ ныккæрзидта, йæ былтæ та куыддæр ныззылын сты хъызæмарæй...

— Лæппу, адæмы тыххæй афтæ ма дзур... Ма дзур, лæппу... Буары низæн бафæразæн ис, фæлæ сагъæс... Сымахыл сагъæс у мæ марæг, мæ лæппутæ...

— Бахатыр кæн, мад... Æрмæстдæр дын масты хос уыдыстæм.

— Нæ! Нæ! Æз мæхæдæг, — сынтæг базмæлыд, Сурме йæ рæмбыныкъæдзтæй йæхи систа, æвæццæгæн, рабадынмæ хъавыд, фæлæ йæхи бауromын йæ бон нæ баци, æмæ йæ сæр фæстæмæ йæ базыл æрхауди. Ныссабыр та.

— Дæхи ма тыхсын кæн, мад, аулæф... Афынæй кæн, — загъта Дзамболат æмæ дуарырдам фæзылд, фæлæ та йæ æрдæбоны хъызæмайраг, кæцæйдæр арфæй цæуæг мыр фæстæмæ раздæхта...

— Лæппу... Æз дæн аххосджын... Æз дæ фæсырдтон... Адæм нæ уыдысты... Хъæубæстæ аххосджын нæу...

— Мад, цы кæныс? — тарст хъалæсæй бафарста Дзамболат — афтæ йæм фæкаст, цыма йæ рынчын мад сæнттæ цæгъды... Сынтæджы тигъыл нывæрзæнмæ хæстæг æрбадт. Йæ къух ын æрæвардта йæ ныхыл — уазал. Æмæ йæ цурæй фæгæпп кодта: «Мæлы!»

— Мад! Хъусыс, мад!

— Ма тæрс, — загъта Сурмейы æнцой хъалæс, — ма тæрс, лæппу...

Дзамболат æм джих æмæ тарстæй касти. Æрбадти та сынтæджы тигъыл. Æмæ Сурме райдыдта:

— Мæнæн мæ хъæбулы йæхимæ чи райста, лæг дзы чи рауайын кодта, уыцы адæмы аккаг арфæтæ мæнмæ нæй... Æрмæстдæр дæ уыцы адæмы æууæнкæй арвыстон дæ фыды хæдзарæй... Фæлæ дæхи адæмыл дæ зæрдæ куы сивай, уæд дын уый ничи ныббардзæн... Дæхи адæмыл куы нæ 'ууæндай, уæд дæуыл дæр ничи баууæнддзæн. Дæхи адæмы дæ мад æмæ дæ фыд куы нæ хонай, уæд дæм хъæбулы номæй ничи сдзурдзæн. Адæм алы ран дæр адæм сты... Хорз æмæ сæ æвзæртыл макуы дих кæн... Æз дын радзурдзынæн иу таурæгъ...

Сурме йæ цæстытæ 'рæхгæдта, стæй сæ байгом кодта æмæ касти талынг къуыммæ, фæлæ уынгæ та кодта ацы дунейæ дарддæр — ивгъуыды бон: хæдзары къултæ уыцы уæззау цæстæнгас бауromын нæ фæрæзтой.

— Раджы кæддæр цардысты дыууæ сыхаджы. Иуæн дæр уыди

цыппар фырты, иннаеман дәр... Дыууәты цот дәр — гуыппыр-сар, фыдуаг, нәрәмон... Фәлә сыхәгтә фәхыл сты, әмә иу иннайы сусәгәй амардта. Гуырысхо та әрхаудта әндәр кәуыл-дәр, — әнахъом сабийыл, йә маст, дам, иста. Фәлә ләппуйы мад зыдта марәджы... Цы бакодтаид уый хъуамә?

— Куыд цы бакодтаид? Загътаид аххосджыны ном, — загъта Дзамболат.

— О, — йә сәр гәзәмә батылдта базыл Сурме, — раст у... Уәд йә хъәбулы фервәзын кодтаид мәләтәй... Фәлә уәд сыхәгтә кәрәдзи ныццагътаиккой... Нәлгоймәгтә дыууәрдыгәй дәр бирә уыди... Ахәм кары уыдысты, туг зонды куы нәма фәфәрсы... Рәстәг дәр уәд әндәр уыди... Әмә ус хъуыды кодта: «Иунәджи искәдәм арвитын, бамбәхсән ис, уалы — нә...» Стәй канд ууыл нә уыди хъуыддаг. Уыдон сыхәгтә уыдысты — сыхәгты хәрәмдзинадәй фыдуынддәр әмә тәссагдәр та ницы ис дунейыл. Сидзәргәс ус та сә дәрдзәф царди... Цы бакодтаид хъуамә?..

Сурме хаты, Дзамболаты мәрдвәлурс цәсгомыл цыдәр тыбар-тыбур кәны. Фәлә йәм не скаст, афтәмәй дәр әй зыдта — уый йә рахиз цәст у, сывәллонай дәр-иу ын арәх кодта афтә, әрмәст истәуыл смәсты уәд...

— Ды... — сцәйдзырдта Дзамболат. Фәкъуыхцы. Йә сәт нын-ныхъуырдта, — ды... зоныс... зыдтай Сабаны фыды марәджы?

— Зыдтон, ләппу, мәхәдәг әй федтон...

— Чи уыди?..

— Куы дын зәгъын... Сә сыхәгтә... Дзасболты Афай...

Дуне фегуыппәг. Цәстәй фенән, хъусәй фехъусән, буарәй банкъарән цәмәндәриддәр уыди, уыдон се 'ппәт дәр фестиадысты дыууә дзырды: «Дзасболты Афай», стәй мыртә фестиадысты тәнәгзачъе гуыбыр ләджды сурәт, зәнгәйттә әмә йыл фәлмән дзабыртә. Әмә Дзамболат әваст хъизәмарәй феуәгъд: ныр әй уал әмә уал азы хурхәй чи мары, уыцы сусәгдзинад әм әппынфәстаг хуымәтәг хъәуккаг зәронд ләджды хуызы йәхи равдыста. Әмә цыма исты диссагәй фыдәнхәл фәци, уыйау йә былтә әлгъгәнәгау фәзылын сты, былысчыл мидбылхудтәй срухс йә цәсгом. Стәй, цы уыди, уымәй фестиад маст, әнәбауромгә маст, дзәбәх уләфын әй чи нал уагъта.

— Мад! — фәххәр кодта әмә йә сәрмә фәләбурдта дыууә къухәй, — мад!!! Ау, зыдтай йә әмә дә дзыхыл хәцыдтә?

— Хæцыдтæн, лæппу, хæцыдтæн...

— Æмæ мæн куы амардтаиккой, уæд та? Аслæмбег куына уыдаид... уæд амардтаиккой. Куыдзы мард... Уæд та куыд? Æз дæу фæрсын, уæд та куыд?

— Зонын æй, лæппу, мæнæн ныббарæн нæй...

— Ха-ха-ха!!! — æвиппайды йæ дзыхыдзаг ныххудти Дзамболат.

Сурме фестæлфыд. Йæ сæр хъæццулы бын фæцафта. Фæлæ цæстытæ цыдæр хуызы уыдтой мæрдвæлурс цæсгом æмæ, фыркæлкæлæй чи зыр-зыр кæны, уыцы æцагæлон роццо.

— Ха-ха-ха!!! — йæ худынай не 'нцад Дзамболат, æмæ Сурмейы зæрдæ скъуыди... «Мæнæ ис, мæнæ... Мæлæт... Мæ хъæбулы хуызы мастисæг æрцыд, мæ хæдзар мæхи къухай кай фехæлдтон, уый тыххæй... Раст у дунейы сконд, табу дæхицæн, Иунæг Хуыцау!..»

— Ды, — загъта Дзамболат хæстулæфтгæнгæ, æмæ та бæзджын хъæццулы бын Сурмейы тарст цæстытæ цыдæр æгъдауай федтой йæ тæккæ сæрмæ арцау рæтъузын æввонг æцагæлон æнгуылдз, — ды, ай-гъай, дзурдзынæ ныр... «Ныббарæн нæй...» Цыдæр æдылы рæстдзинад ссардтай æмæ уымæн дæхи хъæбулы амæддагæн æрхастай. Уагæр цавæр рæстдзинад у уый? Фенын дын кæнон дæхи дыууæ цæстай дæ рæстдзинад? Иуырдыгæй агуыридурай амад райдзаст дыууæ агъуысты фæрсæй-фæрстæм, иннæрдыгæй — кæркдоны хуызæн къæс, æнæкулдуар. Иуырдыгæй — талынг, иннæрдыгæй — рухс. Иуырдыгæй — низ, иннæрдыгæй — цард... Кай хъæуы дæ уыцы рæстдзинад, мад? Ды зоныс, æз цы бавзæрстон? Æз æххормаг, бæгънæгæй цас фæрахау-бахау кодтон? Æз куыд æрхуым кодтон мæ райгуырæн хъæубæстыл, дæуыл, ме 'мбæлттыл, чысыл Цæрагыл? Æмæ иунæгæй куыд куыдтон? Цæмæн, мад, цæмæн? Кайдæр фыдгæнд мын ме 'ккой цы бакодтай ахæм æнахъомæй, куыд хастаин уыцы уаргъ? Сабийæ мыл лæгмарæджы ном цæмæн сбадын кодтай? Цай тыххæй? Чидæр цæмай æнцад-æнцойæ цæра? Цæмай кæмдæр сыхæгтæ ма хыл кæной? Кайдæр тыххæй цæмæн хъызæмар кæнæм? Дæхи хъæбулы мæт ма кæ, фæлæ искæй мæт кæн... Да... мад... бузныг... Хъæубæстæм ссæуын нал суæндыдтæн, — канд лæгмар нæ, тæппуды ном дæр мыл сбадын кодтай... Æппатæй тынгдæр уый тыххæй хъызæмар кодтон... Ныр та цы... Дæхæдæг дæхиуыл стæрхон кодтай — иунæгæй цæр... Дæ цард кай тыххæй фехæлдтай, уыдон дæм æрцаудзысты, æнхъæлмæ кæс...

Хъæццулы бынæй разындысты цæстысыгæй дзаг дыууæ дзагъыр сырх цæсты:

— Уыдон никуы æрцæудзысты, лæппу. Ды раст зæгъыс: махæдæг махицæн стæрхон кодтон...

— Канд дæхицæн нæ, мад...

— Чи зоны... Æз æй зыдтон, иу боны сæры ацы ныхас рауайдзæн... Уыныс, дæ хъæубæстæ, дæ адæм аххосджын не сты... Аххосджын иунаг дæ мад у, уыдонмæ та зæрдæйы фыдæх ма хæсс... Мæныл мауал тыхс, мæ хур... Æрмæст дæ адæмы, дæ хъæубæсты ма рох кæн... Уый дын мæ фæстаг фæдзæхст...

Дыккаг бон Дзамболат ацыд.

Æхсæв-бонмæ уарыди мит, райсомæй схъызыд.

«Куыд уыдзæн ацы уазалы дард фæндагыл, уыцы къуымбил цъындатæ раттын дæр мæ къухы куы нал бафтыд», — ацы сагъæс иу минут дæр цух нæ уагъта Сурмейы, фæлæ Дзамболаты ацыдыл куыд фылдæр рæстæг цыди, уыйас кодта карздæр æмæ æнтъыснагдæр, цыдæр раттын дзы кæй ферох, цыма йе 'ппæт мæстытæ æмæ хъыгтæ дæр уымæй цæуынц. Изæрмæ уыцы сагъæс фестад, быхсæн кæмæн нæ уыди, ахæм зæрдæрыст. Йæ хуыссæны ратул-батул кодта Сурме фырадæргæй, хъæрзыдта. Йæ цæстытæ иучысыл кæрæдзиуыл фæхæцынц, фæхуыдуг вæййы, фестæлфы. Тагъд-тагъдæй сулæфтытæ кæны уæлдæф, зæрдæйы гуыпп-гуыпп фæсабырдæр вæййы, æмæ та иу уысмы фæстæ æрдæгфынæй авæййы... Дыууæ бæгънæг буары змæлдын йæ улæфæнтæ цыдæр æгъдауæй нылхъивы, цъилау æй ныззины цыдæр æнæкæрондзинады... Хæрдмæ фæхаудта, рабадт йæ хуыссæны. Фæйнæрдæм акаст. Талынг. Рудзынгæй мидамæ калди миты цæстытæкъахæг уазал рухс. Фæстæмæ æрхуысыд... Дуар сабыргай æрбайгом, æмæ Цæрæг æрбацыд.

— Бæгъæмсар куы дæ, дæ сæр нæ басыд?

— ...

— Цы?

— ...

Цæрæг мидбылты худти, æрмæст дзургæ ницы кодта. Фæлæ йын уæддæр Сурме хъуыста йæ хъæлæс, фæлæ-иу цы фехъуыста, уый-иу æй уайтагъд æрбайрох. Æмæ йæ уый удхарæй мардта.

— Сыбыры уазал у?

— ...

— Дæ къæхтæ!! Дæ къæхтыл дæр куы ницы ис ацы уазалы!!!

Сурме фестæлфыд. Хæстулæфтгæнгæ та фæйнæрдæм аракæс-бакæс кодта хæдзары къуымтæм. Талынг. Æрмæст рудзынгæй рухс кæлы.

Цауылна цауы Зарина? Эвэццэгэн ма лэппуйэн ам
әнхъл у. Куыд узал у... Уый та ацъд әне хъарм цында...

Йæ сарыхъуынтæ арц сбадтысты. Дыууæ марды цъиу-
багънаггæй фæрсæй-фæрстæм лæууынц сæ хъæуы дæлвæзы
арф миты. Уый Сабыр у. Чидæр арф миты лæгæрдгæ æрбацæ-
уы. Кæсы æмæ — Царæг.

«Гомсар æмæ багъæввадæй цæмæн цауыс?»

«Ницы дæн гомсар æмæ багъæввад!».

Царæг йæ къæхтæ æвдисы... Ныссыдысты, се 'нгуылдзтæ
рахаудысты. Æрдæбоны мæрдтæй иуы къæхтæ фестадысты...
Зæрдæ тоны егъау тасæй. Адаймаг кæй никуы бавзæрста, ахæм
æвирхъау хъызæмар кæны Царæг, Сурме йæ дывæрай йæхи-
уыл хаты... Хъæр кæны... Хъæр кæны... Хъæр кæны... Фæла
йын не 'нтысы — иунаг мыр дæр йæ дзыхæй схауын нæ комы.
Йæ тых-йæ бонæй архайы уыцы зды æнтъыснагдзинадæй йæхи
ратоныныл. Цыма йыл зæхх әнехъанæй æрфæлдæхт. Цыма
дур фестад. Иу нуар дæр, иу æнгуылдз дæр фезмæлын нæ
комы. «Мæлын, — йæ мидфынмæ хъуыды кæны, — мæлын».
Æмæ æвиппайды тас буары цыдæр базмæлын кодта. Стæй баз-
мæлыд къахы 'нгуылдзтæй иу... иннæ... Тугъцир хъæрццыгъа-
пъæззы стахт, йæ дзæмбытæй фервæст уд. Йæ цæстытæ байгом
кодта, фæла сæ уыцы фæдыл фæцъынд ласта. Тъыфылтыл ты-
бар-тыбур кодтой цыренкалгæ зынджы къæрттытæ сæнтсау
стълфæнтимæ æмхæццæйæ. Ногæй йæ цæстытæ куы байгом
кодта, уæд федта йæ сынтæджы алыварс бирæ адæм. Дисгæнгæ
сын касти сæ цæсгæмттæм. Фæла сæ никæй базыдта. Æмæ та
йæ цæстытæ æрæхгæдта æмæ әнезмæлгæйæ хуыссыди.
Фæстæмæ куы ракаст, уæд æм йæ уæлхъус лæуджытæ афтæ
бирæ нал фæкастысты. Базыдта сæ — сæ сыхæгты устытæ. Йæ
тæккæ уæлхъус та лæууыди Зарина.

— Сурме, — рынчын дард ивгъуыдæй хъусы Борæтийы
хъæлæс, — Сурме... Куыд дæ?

Уый Борæтийы хъæлæс нæу... Зарина та, мæгуыр, фæзын-
ди... Фæла иннæтæ чи сты? Йæ сыхæгтæ кæй сты, уый æнкъард-
та, фæла сæрмагондæй чи, уый дзы æрбайрох. Æмæ та сын
ногæй радыгай кæсы сæ цæсгæмттæм. Лези, Мисурæт, Ха-
дизæт... Бадгæ чи кæны, уый та чи у? Дохтыр. Сгары йын йæ
къух. Йæ риуфæйнæгыл ын цыдæр узал тымбыл дзаума авæ-
ры. Цыдæр дзуры, фæла йын Сурме не 'мбары йæ ныхæстæ.

— Сурме, уæ Сурме, — кæцæйдæр хъуысы Борæтийы

хъалас. Фалæ Борæти æгас нал у... Уый — Зæринаæ... — Сурме, хъусыс мæ?

— Хъусын, чызг...

— Дæхи куыд æнкъарыс?

— Ницы мын у...

— Дохтыр ... укол... фидар...

Цыдæр судзаг буары смидæг. Сурме фестъæлфыд. Йæ цæстытæ дзагъырæй аздадысты цармæ.

— Сурме... фенцон уыдзæн...

Фалæ йын нæ фенцондæр. Уыдта та уыцы æвирхъау нывтæ æрдагфынайæ. Чысыл рæстæг-иу йæ чемы æрцыд æмæ-иу йæ уæлхъус федта Зæринайы.

Дыккаг бон райсомæй хъæуыл фæпырх ис хабар: «Сурме мæлæты къахыл ис». Адæм зыдтой, заронд ус рагæй рынчын кæй у, иу бонæй иннæмæ æнхъæлмæ кастысты ацы хабармæ, фалæ йæ куы фехъуыстой, уæд куыддæр фегуыппæг сты. Уынгты, хæдзæртты, клубты, скъолайы, библиотекайы, фермæты, иу дзырдæй, дыууæ адæймаджы кæмдæриддæр фембæлдаиккой, Сурмейы кой сын æнæ ракæнгæ нæ уыди. Райсомæй суанг æмбисæхсæвмæ Фæддзауты къæсæртæ цæуæгæй не сцух сты. Алкæй дæр ма удæгасæй фенын фæндыди, хъæуы фарн кæй хуыдтой, уыцы диссаджы æгъдауджын æмæ зонджын сылгоймаджы... Хъæу ферхæндæгхуыз. Зымæджы хъызт фæци ноджы карздæр. Хæстæджытæ, сыхæгтæ æрæмбырд сты Фæддзаутæм æмæ уынаффæтæ кодтой, марды æгъдауыл, кусæрттаг æмæ арахъхъыл... Рагацау сарæзтой, хъæргæнæг æрвыст кæмæ уыдзæн, уыдоны номхыгъд.

Фалæ Сурме дыккаг бон изæрæй æвиппайды фæдзæбæхдæр. Сыхаг устытæ йын хæринаг сæхи къухæй бадаринаг уыдысты, фалæ Сурме, мæхæдæг, зæгъгæ, рабадт. Карчы тæвд басæй цалдæр хуыппы скодта, фæлмæн сойыфых къæбæрæй дæр комдзаджы бæрц фæхъуыди.

— Æрцардтæн, — рынчын йæхи æруагъта йæ хуыссæны, — сыхаг дæр хурхæй марын.

— Уый та дын цы ныхас у, Сурме? — сбустæ кодтой сыхæгтæ, фалæ сæ фæллад, æнæхуыссæгæй чъырау фæлурс цæсгæмттæ срухс сты цинæй, — дысоны тас æмæ æнтъыснæгдзинадæй феуæгъд сты, фæндон сулæфыдысты. — Сыхаг ма цæмæн у? Махæн бæргæ ницы у, ды нын дзæбæх куы уаис.

— Мæнæн дæр ницы у... — загъта рынчын.

Æмбисæхсæвмæ хæстæг Сурме бафынæй. Йæ улафт ацы хатт уыди сабыр, йæ цæсгомыл нæ зынди катый æмæ хъызæмари аууон. Æвæццæгæн ын æрдз фæстаг æхсæв бар радта сахаты бæрц амондджын уæвынæн, — йæ фыны уыдта дыууæ цардæфсæст хъалдзæг сывæллоны æмæ йæм афтæ каст, цыма уыдон Дзамболат æмæ Цæрæг сты.

Æнæ стыфæй райхъал иуафон. Йæ сынтæджы цур бандоныл бадти чидæр, фæлæ йын йæ цæсгом нæ уыдта фæйнæрдæм фæлдæхт стыр чиныгæй. Базыдта йæ: чиныджы сау хъæбæр цъæрттыл мынаг сырхбын рухсмæ урс дардтой уыцы зонгæ даргъ æнгуылдзтæ, сæ ныхтæ æрттывттой æвзистхуыз ахорæнæй. Æхсæвдарæн цырагъ лæууыди йæ фæстæ пьолыл, цæмæй йæ рухс фæлмæндæр уа, уый тыххæй ма йæ уæрæх худыл æппæрст уыди ноджыдæр цыдæр зæронд дзаума — раздарæн кæнæ зæронд халат.

— Дæ хæрзтæ дын цæмæй бафиддзынæн...

Чиныджы уæллаг кæрон æваст бынмæ фæкъул, æмæ фæзынд чызджы цæсгом.

— Райхъал дæ?.. — Зæринæ сыстад.

— Райхъал дæн, чызг. Дæ хæрзтæ дын, зæгъын, цæмæй бафиддзынæн...

— Мæ хæрзтæ бафидынаы æнцондæр ницы ис, — бахудти Зæринæ.

Сурме ницуал сдзырдта. Дзагъыр цæстæй касти цармæ.

* * *

Дуар астæуккаг æнгуылдзы хъæбæрæй бахоста æмæ йæм райхъуыст Сурмейы лæмæгъ хъалæс: «Мидæмæ!» Аслæмбегæн къасæрæй йæ бахызт æмæ Сурмейæн йе 'гъдауы сыстад фæиу сты.

— Фæтæрсын мæ кодтай, Сурме, кæд, зæгъын, лæппутæй исчи... ту-ту, фыдбылызтæ — не знæгты хай... Дæхæдæг дæр рынчын дæ...

Сурме йæ сбадын кодта сæ хуыздæр бандоныл — йæ бадæн дæр, йæ къалæт дæр хуынчъытæгонд фанерæй, — йæхæдæг йæхи 'руагъта пецæй сынтæджы 'хсæн æвæрд табуреткæйыл.

— Ацафон лæгмæ дзæгъæлы фæдзурай, уый æнхъæл нæ дæн... Цы кæныс? Дæхи 'взæр исты 'нкъарыс? Æнæфæразгæ?..

Зæронд сылгоймаг ын тыхкаст кодта йæ мæллæг фæлурс уадултæм æмæ, æддейы куыд уазал у, уый банкъардта йæхиуыл, куыддæр барызти йæхимидæг, цыма йыл хъызты бырдæн

арбакалд, уыйау, фәлә йәм бакәс — цавддур әй фенхәлдтаид ләг, әнафоны узаәджы ныхәстәм йә сәр чысыл куы нә батылдтаид, уәд. Стәй йә цәстытә сабыргай әрцъынд кодта әмә фыр-зәрондәй әгъуыз тъыфылты бынәй рахъардтой, цәстыты арфы рагәй чи бадти әмә тыхурәдәй дзәбәх чи ныннәрсид, уыцы дыууә цәссыджы. Асләмбег сыстад, фәлә уәдмә зәронд усы цәстытә байгом сты әмә йәм ногәй хус әмә сыгъдәгәй әрхуым каст кодтой:

— Не 'ппәт дәр нәхи 'взәр әнкъарәм, мә боны рад, не 'ппәт. Әз дәр әнәфәразгә дән, ды дәр... — Сурмейы хәләс уыди сыгъдәг, йә цәстәнгас куыд сыгъдәг уыди, афтә — Асләмбег дзы н' ахста нәдәр низы азар, нәдәр, әндәр исты зын кәнә фыдбылызыл баст чи уыдаид, ахәм уаг әмә зәл. — Әвзәр әнәфәразгә стәм, тынг әвзәр... Ләг хи адзаләй куы амәлы — уәд уый әнамонддзинад у, ай-гъай, фәлә мәләт кәм нәй, ахәм цард дзәнәт у, дзәнәт та царәг улы нә хъауы. Царды быдыр хуым кәны иу гутон әмә йә ласынц дыууә галы — райгуыр д әмә амәләт. Чи райгуыр д, уый мәлын хъауы, әмә хорз фәцәрынмә чи хъавы, уый фыццаджы-фыццаг хъуамә йәхи хорз амәлынмә, а дунейә рәсугъдәй ацәуынмә цәттә кәнә. Рәсугъдәй чи нә фәцарди ацы тәригъәд зәххыл, уый рәсугъдәй н' амәлдзән. Гъе, мә боны рад, афтә... Канд бадарон әмә бахәронәй нәу цард... Фәстаг боны сагъәс — сагъәсты сагъәс...

Мәләты коймә Асләмбеджы зәрдәмә тас калмау бабырыди, скъуыбыләйтгә.

— Фыдбылызтәй фылдәр цы ис адәймаджы фәндагыл, фәлә се 'ппәт зынгә нә кәнынц. Уыдонәй бирәтә райсынц дзаумәттә әмә удгоймәгты хуыз, сәхимә сцыбәл кәнынц адәймаджы әмә йә афтәмәй асайынц, фәрәдийын кәнынц. Нарты Сослан Мәрды бәстәйә фәстәмә уәләуыл цардмә куы здәхти, уәд ын йә мард ус ныффәдзәхста: «Хәдзармә здәхыс, фәлә, дә фәндагыл цы ссарай, уый цыфәнды зынаргъ хәзна куы разына, уәддәр-иу әм ма бабәлл, ма йәм әрләуу, ма йә сис, йә иувәрсты ахиз әмә дә балц дарддәр кән». Сослан рараст йә фәндагыл, уәдә цы уыдаид, цәуы, цәуы әмә йә размә фестад сыгъзәринты кәри. Нарты нәрамоны зәрдә куыднә ныррухс уыдаид уыйбәрц хәзнаты уындәй, фәлә йә мард усы фәдзәхст йә зәрдыл әрбаләууыд, йә бәхы 'рцавта ехсәй әмә йә рәзты фатау атахт. Цас

фæцыдаид, уый иунаг Хуыцауæй йеддæмæ чи зоны, фæлæ та кæсы æмæ йæ фæндагыл цæхгæрмæ лæууы сыгъзарин рувасы сыгъзарин къæдзил. «Ай мæ мады зæронд Сатанайæн куы балæвар кæнон, уæд мæ чысыл бузныг нæ фæуыдзæн», — ахъуыды кодта, фæлæ та йæм мæрдтæй æрбайхъуыст йæ усы хъалæс æмæ та йæхиуыл ныххæцыд, йæ сæрмæ не 'рхаста, мæрд уды курдиат нæ сæххæст кæнын. Хæдзармæ йæ бирæ нал хъуыди, афтæ йæ размæ фæци зæронд худы хæррæгъ — фæндаджы астæу рыджы 'вдылди. Йæ бæх нæ баурæдта нæртон гуырды уымæ дæр. Фæлæ иу чысыл куы ауади, уæд æм фæсмон æрцыди: «Ай цы митæ кæнын, уыйбæрц сыгъзарин æмæ хæзнатæй мæхи æнæхай куы фæкодтон! Мæрд сылгоймаджы æдылы фæдзæхстмæ чи хъусы, уый та уымæй æдылыдæр! Цон æмæ уæддæр худы зæронд райсон, æфсинтæн пецмæрзæн хæцъылæн бабæздæн!» Раздæхти Сослан æмæ йæхи бабын кодта. Уый Сырдон уыди — худы хæррæгъ йæхи фестын кодта. Сыгъзаринты кæри, рувасы къæдзил дæр Сырдон уыди. Ацы таурæгъ куыд нæ зондзынæ... Фæлæ зымæгон æхсæв даргъ у... Ныр адæм телевизортæм кæсынц, рагон заман та не 'хсæв хистæрты таурæгътæм хъусгæйæ 'рвыстам... Уæвгæ ныр æнафон у. Фæлæ дæм иугæр фæдзырдтон æмæ 'рбацыдтæ, уæд мæм кæронмæ байхъус. Сослан йæ бæхы нæмын куыд райдыдта æмæ йын н' адзалы сусæг куыд зæгъын кодта, уыдæттæ дын нæ дзурын, мæ тæрс. Сырдон куыд хин æмæ калæн уыди, уый тыххæй дæр нæ ракодтон ацы рагон таурæгъ...

Аслæмбеджы сæрымагъзы гуырыдысты тæссаг хъуыдытæ, тох кодта сæ фесафыныл, фæлæ цас карздæр уыди уыцы тох, уыйас, фыдæнæнгæнæгау, фылдæрæй-фылдæр кодтой уыдон дæр, кæфхъуындары лæппынтау-иу фæзындысты зонды арфæй, змæлыдысты, бæз-бæз кодтой, лыгъдысты фæйнæрдæм, сæхи марын нæ уагътой. «Мæлæт», «адзал», «фæстаг бон», «йæхи бабын кодта» — æндæр ницы ахстой Аслæмбеджы хъустæ Сурмейы ныхæстæй. Æвиппайды ныббырсæг знаг йæ ныхмæлæууæджы фидар куыд бацахсы, афтæ йын адон дæр бацахстой йæ фæлдисонд æнæхъæнæй. Уæззау пъæззы йыл йæхи æруагъта, нындзыг, сызмæлынхъом нал уыди. Æрмæст йæ зæрдæ тагъд æмæ тыхджын цæфæй цавта, цыма буары æппæт тыхтæ дæр уым æрæмбырд сты æмæ уырдыгæй — фæстаг мæсыгæй — тох самадтой сæ мæрджыты ныхмæ.

Сурме дарддæр кодта йæ ныхас:

— Ацы таурæгъы мæм æппæтæй диссагдæр касти иу хъуыддаг: Сослан йæхимæ сыгъзæринты кæрийы иувæрсты ахизыны тых куы ссардта, рувасы сыгъзæрин къæдзил дæр ын йе 'гъдауы фарн куы нæ басаста, уæд цыдæр хæррæгъмæ йæ сæр куыд æрхаста, цы йыл æрцыд? Йæ мæлæт стыр мулк æмæ зынаргъ дзаумайы фæдыл куы 'рцыдаид, уæд зæрдæмæдзæугæдæр уыдаид. Фыццаг хатт чысыл сывæллонæй фехъуыстон мæ фыды фыдæй ацы таурæгъ. Куыд æй бахъуыды кодтон, афтæ йæ радзырдтон нæ сывæллæттæн дæр... Диссаг, æгъуыстаджы диссаг... Æнæфенгæ хæзнатæ нæ райста, цыдæр зæронд хæррæгъмæ та йæхи 'ргуыбыр кодта Нарты фæйнæгфарс Сослан! Уымæй ма худинагдæр цы уа! Сослан нæ, фæлæ мæгуыргур дæр ахæм хъуыддаг йæ сæрмæ хъуамæ ма 'рхæсса.

Æвиппайды пецы дуар фегом, æмæ йæ гуыр-гуыр артхъалæсæй пьолмæ 'рхаудта 'хсидав, — йæ фæрстæ дзæбæх фæвзалы сты, фæлæ ма йæ ранæй-рæтты зивæггæнгæ зынджы 'взæгтæ сдæрдтой. Фæздæг скалд, æмæ Сурме схуыфыди. Аслæмбег æмбæрста: хъæуы фæгæпп кæнын æмæ æхсидав пецы баппарын, фæлæ цавдурæй бадти, йæ бон нæ бацы фенкъуысын дæр. Бадти æмæ касти, Сурме йæ бынатæй сындæггай, æнæ стыфæй куыд сыстади æмæ æвиппайды куыд æрбазæронд (æрдæбон дæр ма тыхджын, æнæниз зынди), Сослан йæ мæлæт кæмæй ссардта, уыцы зæронд худы хæррæгъау, куыд æргуыбыр кодта æхсидавмæ, æртыскæнæй исæгау æй дыууæ æнгуылдзæй сабыргай куыд систа æмæ йæ фæстæмæ арты хуылфмæ куыд баппæрста. Стæй бахгæдта пецы дуар, бæзджын цыппæрдигъон цуайнаг, кæдыккон у — Хуыцау йæ зонæг. Уыдис ыл, рудзынджы чысыл æвгтыл уазалы дæсны къух цы 'нахуыр бæлæсты къалиутæ сныв кодта, цæмæйдæр уыдоны хуызæн чи уыди, ахæм джиппæйуагъд нывæфтыдтæ. Сурме сбадти йæ бынаты, æмæ та Аслæмбегмæ фæкасти, рагæй-æрæгмæ дæр æй цы хуызæнæй зыдта, ахæм фидарстæг, æнæниз ус. Йæ армытæппæнтæ даргъ къабайы уæлæ йæ уæрджыты сæргыл уæгъд æвæрд, афтæмæй æрхуым бадт кодта; Аслæмбег ын нымдзаст йæ къухтæм, цырагъы рухсмæ сын дзæбæх уыдта сæ сауцъæх тугдадзинтæ — бæласы уидæгтау къæдзтæ-мæдзтæй цыдысты фæйнæрдæм. Стæй йæ цæстæнгас систа къухтæй, зæрдæрисгæйæ ахъуыды кодта: «Æнхъæлдæн, кæлæнгæнæг, тагъд нæ кæныс мæрдты бæстæм, Сослан кæцæй раздæхт, уырдам, — куыд дам кæсын, афтæмæй ма мæн хуызæтты хистыты къæбæртæ дæр бахæрдзынæ!»

— О, ма боны рад, — ногæй райдыдта Сурме, йæ сæр газæмæ æркүүл и галиу уæхскмæ æмæ йæ афтæмæй сабыргай тылдта, — дæ зæрдæ йæ базыдта: уынын дын дæ удхар дæ цæстыты — цæмæн дæм фæдзырдтон ахæм æнафоны, ахæм хъызт рæстæджы — ацы 'хсæв æвзæр хицау дæр йе 'взæр куыдзы уынгмæ нæ ратæрдзæн. Зоныс æй, ма боны рад, хъæбулы ад мын кæныс, ма сывæллæттæй дæ ницæмæй хицæн кодтон... Бирæ бонтæ мын нал баззад цæрынæн, æмæ ма ма куыд ферох уызæн м' адзалы бонмæ дæр, кæд мæрдты исты ис, уæд уым дæр ма зæрдыл дардзынæн, уæлæуыл мын Хуыцау цы хæртæ саккаг кодта, уыдон уæле дæ раконд хорз. Ды фервæзын кодтай хистæр лæппуйы, дæуæй бузныг стæм, абон сæрагас æмæ æнæнизæй зæххыл кæй цæры, уый тыххæй. Уыцы стыр хорз дын мах бон бафидын нæу, куы зæгъын, мæрдтæм дæр æй, æвæццæгæн, нæ уæлæ ахæсдзыстæм, фæлæ дын мах басты стыр иунæг Хуыцау, табу йæхицæн, табу сымахæн дæр, æхсæвы зæдтæ, — арфæ ракæнæд. Лæппу ма куы уыдтæ, уæддæр дæ никуы ницæмæй барæвдыдтон, куы зæгъын, ахæм стыр хæс фидыны хъару мæнмæ нæ уыди, цæмæй дæ бабуц кодтаин афтид армы хъармæй йеддæмæ? Гъе 'рмæст дæ лæппуты 'мрæнхъ мæхи хъæбулыл нымæдтон, æндæр ма бон ницы уыди æмæ мын уый тыххæй ныххатыр кæн... О, искуы бон уый куы зыдтаин, æмæ мыл ацы 'хсæв æрцæудзæн æмæ дæумæ арфæ ракæныны тыххæй нæ, фæлæ æвирхъау хабары фæдыл фæдзурдзынæн... Уый куы зыдтаин, уæд абоны онг фæцардаин?! Фæлæ ма Хуыцау ралгъыста, ралгъыста мын ма бинонты, ма хæдзар. Ма Хуыцау ма фæлвары, æз дæр мæхи ныхъхъæбæр кодтон, мæхи нæ тылиф кæнын, цæуын йæ тæрхоны дзырдмæ, кæннод... — Сурмейы хъæлæс æрныллæг. — Кæннод фæцуддзæн нæ царды бындур... Лæджы хæдзарæн йæ бындур дурæй фидар нæу — æгъдауæй... Дур сæттын дæр зоны. Нæ къæсæртæ хъуамæ æгъдау æмæ рæстдзинадыл лæууой, уæд æнусон уыздысты æмæ сыл цин дæр фидæудзæн, хъыг дæр.

Аслæмбег æвиппайды банкъардта, йæ цæсгом куыд судзы, фехъуыста æхсидавы къæрцц æмæ фæкасти пецмæ — къæй йæм разынди сырзынгæй, кæд æцæгæй сау дардта, уæддæр. Кæрдзыны хус къæбæрау йæ хъуыры цыдæр ныннихст — цы, ууыл хъуыды кæнын нæ фæрæзта, æрмæст хатыдта, куыд æй тыхсын кæны, ныхъуырын куыд нæ комы. Йæхицæн загъта:

«Сыст!», йæ хъарутæ 'рæмбырд кодта æмæ базмæлыд, сыстад, стъолоæй райста хæцæнджын алюмин стыр кружка, йæ цæст къуымтыл ахаста, пецы бакомкоммæ нарæг скъаппы аууон табуреткайыл донæй дзаг бедра ауыдта, йæхимидæг ыл бацин кодта, бацыди йæм. Дон банызта, кружка фæстæмæ йæ бынаты куыддæр сæвæрдта, афтæ йæм ногæй фæлæбурдта æмæ йе 'ргом Сурмемæ раздæхта:

— Сурме, дон дæ нæ хъæуы? Бахатыр кæн, фæрсгæ дæр дæ нæ бакодтон.

Сурме йæ сæр «нæ», зæгъгæ, батылдта, стæй, Аслæмбег йæ бынаты куы сбадти, уæд загъта:

— Ницы кæны. Æгъдаумæ гæсгæ дон кæстæрæй нуазынц..

Æгъдауы коймæ та Аслæмбеджы зæрдæ ныссæххæтт ласта, цыдæр æбæрæг фыдбылызы аууон йæхи æмбæхста, мин хатты кæй фехъуыста, уыцы хуымæтæджы ныхæсты, фæлæ йæ нæдæр йæ зондæй, нæдæр йæ зæрдæйæ ацахсын нæ фæрæзта æмæ йæхимæ æрбамæсты йе 'нæбондзинады тыххæй, æрбамæсты йæ зæрдæмæ, сæрымагъзы раст хъуыдытæ мурмæ дæр чи нæ дары æмæ мæнæ ацы кæлæнгæнæджы хуызы, йæхи зонын-хъом куы фæци, уæдæй раст ацы сахатмæ мадау кæй уарзта, уыцы хингæнæджы хуызы йæ мæлæт кæй уыны. Фæлæ зæрдæ цыдæр æгъдауæй уыдта æмæ зыдта: æрцыди йæ фидæн бон, йæ хъаймæт, мæнæ æрлæууыди йæ тæрхоны цур. Фæлæ йын тæрхонгонд цæудзæн, цы фыдмитæ ракодта, айдагъ уыдоны тыххæй нæ — уый афтæ у, зæгъгæ, уæд ма Аслæмбег арфæйаг дæр уайд йæ хъысмæтæй, кæд цыфæнды уæгъуырсыдз æмæ æлгыст разынди, уæддæр. Нæ, тæрхон ын кæндзысты иунæг галиу ми, иунæг рæдыды тыххæй нæ. Иунæг фыдгæнды тыххæй нæ, кæд уый цыфæнды æвирхъау у, уæддæр. Дзуары бын æрлæууыд йе 'ппæт царды мидисæн дзуапдæттæгæй. Æмæ, фыдгæндæн цас æмбæлы, уыйас æфхæрдыл æй нæ ныууадздысты — йæ ном ын заринаг фæкæнынмæ хъавынц! Гъе, гъе уымæн бахъуыд зæронд съл-бирæгъы аргъæуттæ 'мæ таурагъты сæр!

— Иуахæмы нæ лæгæн сæрæй-кæронмæ ракодтон ацы таурагъ, — дзæвгар рæстæг хъусæй фæлæууыны фæстæ ногæй райдыдта Сурме. — Бафарстон æй, зæгъын, Нарты кадджын Сослан сыгъзæрин кæнæ рувасы зынаргъ къæдзил цæуылнæ райста, кæд æй Хуыцау сафыны фæнд скодта, уæд, цыдæр хæррæгъы онг ма йæ цæмæн æруагъта? Уый мыл худæгæй йæхи схаста, стæй афтæ зæгъы: «Ахуыр кодтаис æмæ дæ ахуыргонд

рауадаид». Җмә, зәгъын, уый бамбарынаен ахуыргонд уавын на хъәуы. Җа-ма, Җа, зәгъы, куыд әй әмбарыс. Җмә йын әз ахәм дзуап радтон: Сослан сыгъзәринтә райстаид, рувасы къәдзил райстаид кәна уыцы рыгәй дзаг хәррәгъ — йә кәрон иу уыди, уымән әмә уыдон се 'ппәт дәр әцәг на уыдысты — Нарты хин Сырдонмә курдиаты тых уыди әмә-иу йәхи, цы йә фәндыди, уый фестын кодта. Фәлә ацы сыгъзәрин кадәг чи 'рхъуыды кодта, уыцы рагон куырыхон ләг Сосланән әрмәст йә мәләты хабар радзурынмә куы хъавыдаид, уәд ын сисын кодтаид, фыццагдәр йә фәндагыл цәуыл сәмбәлд, уый — сыгъзәрины кәри. Фәлә йә кадәггәнәг ууыл на ныуагъта, йә мәләтыл ын сбаста йә худинаг дәр — ләджы хуызән ләг йә сәрмә куыд әрхәсдзән цыдәр бизгъуырмә бабәллын?

Худәг дәр у әмә худинаг дәр йә ми. Зындгонд ләджы худинаг та адәмы 'хсән бирә цары, әмә кадәггәнәг, йә таурәгъ нывәндгәйә, әвәццәгән, ууыл хъуыды кодта, цәмәй фәстагәттә Сосланы мәләт әмә худинаг сә зәрдыл дарой әмә, сә фәндагыл цәугәйә — цард фәндаг у, әндәр цы у? — сә мондәгты коммә ма кәсой. Бирә цәмәдәрты бабәллы ләг, фәлә фыдәлты фарныл на къух куы ауигъәм, Сослан мард уды фәдзәхстыл йә къух куыд ауыгъта, афтә, уәд на сәфт әрцыд. Фыдцъылыз, әнәфсарм, әнәгъдау хъуыддәгтә Сырдонау сәхи фестын кәнынц сыгъзәрин, зынаргъ дзаумәттә... Куы сә сисай, уәд та дә къухы фәстдзысты худинаджы худы хәррәгъ... Афтә загътон на ләгән, әмә мемә сразы...

Сурме йә сәрыл хәрдмә схәцыд әмә нымдзаст Асләмбегмә. Әнафоны уазәг уыцы әндзыгәй бадти әмә тарстәй әнхәлмә касти, дарддәр цы уыдзән, уымә. Йә бакаст уыди, нырма ныртәккә йә мәләты тәрхон чи фехъуыста, фәлә йе 'вирхъау мидис дзәбәх кәмә нәма бахъардта, ахәм адәймаджы хуызән.

«Цәттә у ныр», — әхсызгонәй суләфид Сурме, йә мидән-тъыснаг фәрогдәр, фәлә уыйхыгъд әвиппайды йә зәрдә әрбауынгәг, йә цәстытә донәй айдзаг сты, афтә фәтәригъәд кодта Асләмбегән. Йә цәстытә бахгәдта әмә скуыдта. Куы ракасти, уәд йә тәккә роцъойы бын фәдта донәйдзаг алюмин кружкә — Асләмбег ыл ризгә къухәй хәцыди. Райста кружкә, фәлә дзы хуыпп дәр не скодта, пецы кәрон әй тигъыл әрәвәрдта.

— Цу, мә боны рад, мауал бад, ныр әнафон у... Цы зәгъдзысты уәхимә?..

Фæлæ йын Аслæмбег нæ фехъуыста йæ ныхæстæ. Фæстæмæ сбадти йæ бынаты.

— Сурме, — йæ мидуавæр йæ ныхасы уагæй æмбæхсыныл архайгæйæ загъта, — цыдæр дæ фæндыди... мæнæн дæ цыдæр хабар загътын фæндыди?..

Сурме йын дзæвгар рæстæг дзуапп нæ радта, бадти, æдзух куыд фæбады, афтæ — йæ галиу уæхскмæ иучысыл йæ сæр æркъул и æмæ йæ зына-нæзына тылдта дыууæрдæм. Æрæджиау загъта:

— Цы загъинаг дын уыдтæн, уый бамбæрстай. Ныртæккæ мæнæй цы фехъуыстай, уый дын мин хатты дзырдта де 'фсарм. Гъе, гъе уымæн хъызæмар кæныс. Гъе, гъе уымæн бахауд зындоны цадмæ дæ уд. Æмæ цæй тыххæй? Дæхи кæй нæ баурæдтай... Дæу фæндагыл дæр чысыл нæ уыди цæстсайæнтæ æмæ зæрдæсайæнтæ. Дæхи уд де 'вдисæн — цалæй дзы загътай дæхицæн «нæ»... Уыдоны мидæг та æмбæхстæй бадти хæйрæджы мæнгард уд æмæ дын де 'фсарм сындæггай æхсыдта, бæласы цъæх сыфтæрты калм куыд фехсыны, афтæ... «Ничи ницы фендзæн, ничи ницы базондзæн, батайдзæн дын...» — уыдæттæ дын хæйрæг дзырдта, хæйрæг. Æмæ æппынфæстаг æрцыдтæ, æрцæуинаг цæмæ уыдтæ, уымæ. Хæйрæг дын фæстаг къæппæг авæрдта дæ фæндагыл æмæ дзы бахаудтæ... Адæмы фарн дæ йæ маст исы, царды æцæгæй цы кодтай, канд уый тыххæй нæ, фæлæ, дæ хъуыдыты цæмæ бæллыдтæ, уый тыххæй дæр. Уыцы къæппæг дын хæйрæг дæ разы æрæвæрдта чызджы буары хуызы... Æмæ дзы нæ алыгъдтæ... Дæхæдæг æм бацыдтæ... Æмæ чызг хуымæтæджы чызг куы удаид, стыр Хуыцау, дунейы фарн... мæ урс дзыккутæ бындзыггай ныттоныны хъæру мын радт... Иу туг, иу стæг... Уыцы æвирхъау ми æвирхъаудæр у цыфæнды мæлæтæй дæр, уымæн æмæ дунейыл йæ худинагæй æнæуагдæр, æнæфсармдæр, фыдцъылыздæр хъуыддаг нæма 'рцыди.

Уыцы уысм Сурме Аслæмбегмæ куы фæкастаид, уæд фыр тæссæй, чи зоны, ныцъцъæхахст кодтаид: мард лæджы мидбылхудт ныззылын кодта уазæджы былтæ, йæ цæстытæ æбуалгъ æрттынд кодтой, йе знагыл йæхи ныццæвынмæ йæхи чи 'рцæттæ кæны, ахæм сырды цæстытау. Йæ бынатæй фæгæпп кодта, фелвæста бандон æмæ дзы йæ тых-йæ бонæй стъол æрцавта.

— А, мæнгард хингæнæг!!! Ныртæккæ дын дæ сæр ныппырх кæндзынæн! — æмæ та йæ тых-йæ бонæй стъол æрцавта бандонæй: ацы хатт бандоны къæх — фыййаулæдзæджы стæвдæн — асаст, фесхъиудта æмæ пъолыл йæ тъæпп фæцыд. Аслæм-

бег æй къахæй скъуырдат, æмæ уый дæр Сурмейы хъæбысы смидæг, уырдыгæй æрхауд йæ къæхты бынмæ æмæ уым банцад йæ дæрæгъдзæгæй. Зæронд ус, æнæуынгæ стыр пуртийыл хæцæгау, йæ къухтæ йæ цæсгоммæ систа, йæ дзых бахæлиу, æмæ афтæмæй цавддур фестад.

— Исты ма дæ фехъуыстон... — куы 'рсабыр, уæд загъта Аслæмбег. Сурмемæ нæ касти, нымдзаст, æрдæбон йæ бандон кæм лæууыд, уырдам, дзырдта йæхицæн дзурæгау ныллæг хъалæсæй, æмæ хæстулæфт куы нæ кодтаид, уæд ыл ницæмæй фæгуырысхо уæвæн уыди. — Исты ма дæ фехъуыстон, хъаст ма ракæ, нæ бацауæрддзынæн... нæ бацауæрддзынæн... Фысы 'ргæвст акæндзынæн кæйфæнды дæр, уæлдай мын нæу. Хъуыс, Сурме, искамæн исты загътай... Дзуапп нæ дæттын...

— Æз никамæн ницы зæгъдзынæн... Дæхæдæг... Хуыздæр уызæн, дæхæдæг...

— Æ, зæронд бирæгъ! — ныууынаргъыдта Аслæмбег. Ацы æлгъыст зæронд усы фæлмæн æгоммагæсдзинадæй бынтондæр сыр дæстади, йæхи йыл баскъæрдта, йæ аркъауы хуызæн тыхджын æнгуылдзтæй йын ацахста йæ хурх. Сурмейæн ма бантыст ныхъхъæр кæнын, фæлæ æвиппайды банкъардта æнахуыр цин — йæ цард кæмæн сæнад, уымæ ма фæзыны ахæм цин, йæ малæты 'рцыд куы базоны, уæд. Æдæппæт цæстыфæныкъуылды бæрц рæстæг æмæ фервæзтæ зæххы æмуæз хæсинаг уаргъæй, дæ фыдфынтæй, дæ æнæнымæц сагъæстæй, дæ зæрдæмарæг æрхуымæй, кæйдæр бæсты æгъдау æмæ фарныл хъуыды кæнын хасæй. Бабыхс, удисынæн цас рæстæг хъæуы? — бафæраз. Аслæмбег ын йæ хурхмæ куы фæлæбурдта, уæд ын уый дæр фырадæргæй йæ тæрттæ ацахста, ныр æвиппайды йæ къухтæ йæ хъæбысмæ 'рхаудысты, йæхи хæр-хæр ма йæм кæцæйдæр 'рбайхъуыст æмæ цыдæр æрбаци. Куы 'рчъицыдта, уæд фыццаджыдæр банкъардта, уæлдæф ын кæй нæ фаг кæны æмæ тыхулафт кæй кæны. Бирæ рæстæг нæ рацыд, цалынмæ йæ чемы цыди, уæдмæ. Йæ цæстытæ куы байгом кодта, уæд федта: Аслæмбег бадти пьолоыл, уый къæхты цур, æмæ богъ-богъæй куыдта. Йæ буар æнæхъæнæй дæр уæззау куыдæй стъæлфыди.

— Мад дæ, мад, Сурме, — богъбогъгæнгæ дзырдта, — не ,ппæты мад дæ, куыд дæ амарон?!

— Æмæ ма кæд мад хонут, — кæуынкъалæсæй рæвдаугæ дзырдта Сурме, — кæд уын мад дæн, уæд сымах ма сывæллæттæ не стут? Æмæ йæ сывæллæтты чи нæ уарзы, уый цæй мад у?

Асләмбег дзэвгар рэстэг фэкуыдта, стэй басабыр. Бирэ рэстэг ма фэбадти пьолыл сэргуыбырэй. Стэй загьта:

— О, фэлэ дэуэн дэхицэн сывэллэттэ ис.

— Ис... — йэ сэр батылдта Сурме.

— Кэрцэй хэдон хэстэгдэр... Дэу афтэ фэндэ амэ эз Цэрэджы бэсты сбадон? Лэгыл фыдбон куы акэны, уэд уарзынтэ амэ нэуарзынтэй нал фэхъазы — хи царм зынаргъ у. — Асләмбег скасти Сурмемэ — йэ цэстытэ сырды эррадзинадэй ногэй эрттывтой, фэлэ ацы хатт уыцы эрттывды уыди хин дэр, амэ йын йэ цэсгом кодта худэндзаст.

— Цэрэджы бэсты эз цэмэн сбадон? Иуы амонд, дам, иннайы аномонддзинадыл арэзтэуы. Мэ мэгуыр сэр мын амэддагэн цэмэн амэ кэмэн хэссыс? Хъэбулау мэ кэй уарзыс, уый тыххэй? Уый, ай-гъай, кэуылты хорзэх у мэнэн, фэлэ уэддэр уыйас стыр нэу, амэ мэхэ нывондэн архэссон. Хъус-ма, Сурме! Дэ хистэр фырты дын фервэзын кодтон! Амэ агъгъэд фэуэд мэнырдыгэй! Цэрэджы тыххэй дзуапдэттэг нэ дэн. Олимпиадэ йэхэдэг загьта, йэхэдэг эм бацамыдта. Уэдэ эвдисэнтэ дэр ис. Цы бачындэуа? Цы сыгъзэринтэ амэ къэдзилты кой кодтай, уыдон дэ фырты дэр...

Асләмбег йэ ныхас кэронмэ нал фэци. Йэ цэстытэ уэрэх байгом кодта амэ зондцухау ныккасти Сурмемэ. Стэй йэ бынатэй фэгэпп ласта:

— Хинганэ! — райхъуыст элхъывд дэндэгты 'хсэнэй, — хинганэ! Цэмэй йэ зоныс? Цы загьынмэ хъавыдтэ, Олимпиадэй кой куы ракодтай, уэд?

— Олимпиадэй кой эз нэ ракодтон.

Марды мидбылхудт та ныззылын кодта Асләмбеджы былтэ.

— Мэнэ диссэгтэ! Судзины хуынчъы мэ андахэн фелвэстай. Энхъэлдэн мын хинтэ скодтай?! Цыдэриддэр дэ фэндэ, уый мын дзурын амэ кэнын кодтай. Гипноз! Мэнэ диссэгтэ! Ныр дзурдына: йэхэдэг басасты! Цы митэ мын бакодтай, цы мын бадардтай? Ау, ахэм лэмэгъ дэн, амэ мыл дэ хинтэ схитыдтой? Дэ къухы сывэллоны хъазэн куы фестадтэн! Ницыуал хъуыды кэнын... Эрдзэй дэм, анемэнг, цыдэр ис... Хъус-ма, Сурме, милицайы фыст дэ? Гипнозы тых кэмэ ис, уыдон милицайы сэрмагонд номхыгъды фыст сты. Тэккэ райсом — дохтыртэм. Хуыцау йэ зонэг, ныронг дэр адэмэн цы фыдбылызтэ сарэзтай дэ рувасы митэй. Ныр бамбарстон, Сырдоны худтэ, сыгъзэринтэ, хэрэджы къэдзилтэ

дæ цæмæн бахъуыдысты, — уый дæ куысты метод у, дæ куысты. Ма 'фсæрмы кæн, зæгъ, Олимпиадæйы кой цæмæн ракодтай?

— Олимпиадæйы тыххæй æз иунæг ныхас дæр нæма загътон. Хуыздæр уайд, дæхæдæг куы зæгъис...

— Æмæ æз цы зæгъон? — нырдиæг кодта Аслæмбег, — Гъа, райдай та дæ таурагътæ, дæ уыци-уыцитæ хæрджытæ 'мæ рувæсты къæдзилты тыххæй, дæ гипнозæй мын калмы 'взагау мæ сæры магъз адау, фæсур та мæ кæн, æмæ дын зæгъон: «Æз, Æдарцты Аслæмбег, мæ хо Олимпиадæйæ сыгъдæг нæ дæн, Цæрæджы та, мæгуыр йæ бон, хуыцауы рæстæй æрцахстой!» Æмæ цæмæй тæрхондоны афтæ зæгъон, уый дæ фæнды? Мæ цотæй дын ард хæрын — уыдонæй зынаргъдæр мæнæн а зæххыл ничи ис — уыцы ныхæстæ мæ нæ фехъусдзынæ, дунейыл æппæт магтæ æмæ йогты сæрдар куы фестай, уæддæр. Фыдгæнд чи ракодта, дзуапп дæр ыл уый дæттæд закъоны цур. Уый дын мæ фæстаг ныхас!

Сурме сыгъдæг тымбыл цæстытæй касти йæ размæ æмæ уыдта Аслæмбеджы тарбынцъæх пиджакæй гæппæл дыууæ æнæвæрд сæхтæгимæ.

— Ацу, дæ хорзæхæй, ацу, — загъта ныллæг, фæлæ фидар хъалæсæй, — ацу æмæ дæ къах мауал æрбавæр ацы къæсæрæй.

— Ацæудзынæн, — бустæхуызæй дзуапп радта Аслæмбег, — дæ хæдзармæ дын, мыййаг, лæбургæ куы нæ 'рбакодтон, фæдзырдтай мæм æмæ 'рбацыдтæн. Цæуын. Не 'хсæн ницы ныхас рауад. Æппындæр ницы! Фехъуыстай?

Кæцæйдæр æм зæххы бынæй фехъуыст Сурмейы лæмæгъ хъалæс:

— Хорз. Кæд дæхæдæг афтæ нымайыс, уæд фæуæд афтæ.

Сурмейы цæстыты разæй тарцъæх хъуымацы гæппæл дыууæ æнæвæрд сæхтæгимæ æрбайсæфт æмæ федта скъаппы фæстæ ныллæг табуреткæйыл донæй дзаг цинкæ бедра. Бедра æвиппайды фестæди Зæринайы худæндзаст цæсгом, æмæ Сурмейы зæрдыл æрлæууыд уыцы дард æнæраздæхгæ изæр, Цæрæг уызджытимæ горæтæй куы 'рцыди. Уæд мæнæ ацы бедрамæ дыгъта æхсыр Зæрина, хъуг æй фæсайдта, хайуан дæр хин у адæймагау, уæдæ цы, йе 'хсырæй йын бирæ нæ радта, родæн æй ауæрста. Йæ хъæбулы чи нæ уарзы?

Карз æрхуым бынтон æрлæмæгъ кодта Сурмейы, йæ уæнгтæ 'ркалдысты, æмæ йæхиуыл схæцыны фæнд дæр нал кодта — цы уыди, уымæй йæхи бакодта йæ адджын зæрдæсæттæн мы-

синагты 'вджид. Нал фехъуыста, Аслæмбег æм къæсарæй куыд æрбахъар кодта, «хæрзæхсæв», зæгъгæ, уый дæр, дуар йæ фæдыл куыд ныггуыпп кодта, уый дæр. Æрбайсæфт цинкæ бедра дæр йæ цæстыты разæй, цыдæр æрбацы Зæринайы райгонд цæсгом. Уыдта бирæ цæсгæмттæ йæ алфамбылай — разæй дæр, йæ фæрстæм дæр, йæ фæстæ дæр — бæлвырдæй сын н' ахста сæ кæндтытæ, фæлæ сæ цыдæр æгъдауæй зыдта, сæ алкæй дæр фæсмæрдта. Уыдон æмхъалæсæй дзырдтой, сæ дзолгъо-молгъойы Сурме ахста сæ алкæй хъалæс дæр хицæнай, кæд сын сæ ныхæстæй иунаг дзырд дæр, хицæнай райсгæйæ, не 'взæрста, уæддæр, цæуыл дзырдтой, уый æмбæрста. Æмæ уыцы цæсгæмттæ, уыцы хъалæстæ сиу сты æмæ тыхджын зилгæ дымгæйау зылдысты, сæ астæу — Сурме, æмæ йæ хастой пакъуыйы хуызæн рогæй кæдæмдæр. Сурме æмбæрста: мысы уыцы диссаджы изæр, йæ царды амондджындæр изæртæй иу. Цæрæг уазджытимæ 'рцыди горæтæй, Зæринаæ уæд фыццаг хатт æфсиниуæг кодта йæ хæдзары — дыгъта хъуджы; фæлæ йын ацы хатт мысинæгтæ, раздæр-иу куыд уыди, афтæ адджын зæрдæнцой нал хастой: уыцы дард, æдзух уыцы дард изæрæй цы 'мбисонды рухс калди, уый ныр цыдæр хуызы хъалæстæ æмæ цæсгæмтты æмтъеры æмзилдухы фестад зæрдæниз, арфдæр æмæ йын карздæр кодта йе 'рхуым. Сурме æмбæрста, рынчын у, æмæ йæ сынтæг йæхимæ 'лвасы, фæлæ йæ бон сыстын нæ уыди. Йæхи 'лгъыста, Зæринайы кæй арвыста, стæй Аслæмбегмæ кæй фæдзырдта, уый тыххæй, зыдта, рæстæг æмбисæхсæвæй фæивгъуыдта — цырагъ ахуыссын кæнын хъæуы, науæд адæмы цæст уынаг у, сыхæгтæй исчи, йе та æнафоны цæуæг йæ цæст куы 'рæвæра ацы Хуыцауæй æмæ адæмæй æлгъыст хæдзары рудзынджы рухсыл, уæд истæуыл фæгуырысхо уызæн, æмæ хъæубæсты сусу-бусуйæ ничиуал бауромдзæн, фæлæ иуæй сыстын йæ бон нæ уыди, иннæмæй та тæрсгæ кодта æгуыппæг мæйдарæй, зымæгон даргъ æхсæвты ацы хæдзары паддзахиуæг чи кæны, йæ хуылфы зонгæтæ æмæ æнæзонгæты, мæрдтæ æмæ æгæсты æндæргты æмбæхстæй чи дары, уыцы саудалынгæй. Нæ сæ уыдта ныртæккæ уыцы 'ндæргты, фæлæ æнкъардта, ам кæй сты, йæ алыварс зылдæгæй кæй лæууынц æмæ та ныртæккæ кæй базмæлдзысты, кæй схорхор кæндзысты, тарсти сæ, кæд йæхи, æцæг царды ахæмæй ницы ис, зæгъгæ, ууыл æууæндын кодта, уæддæр. Дунейыл æнæрцæугæ диссæгтæ кæй нæ вайы, уый тыххæй арæх дзырдта

йæ лæг Георги, йæхæдæг дæр уыйас тынг не 'ууæндыди, адамы 'хсæн цы 'мбисонд æмæ алæмæты хабæрттæ хъуыста, уыдоныл. Дзæбæх æй нæ уырныдта, æрдзы фæлдисонды уæле ма æндæр тыхтæ ис, уый. Хæйрæджытæ æмæ дæлимонты йæхи цæстæй чи фæдта, уыдоны ныхæстыл дæр тынг не 'ууæндыд. Кæддæр, чысыл чызг ма уыди, афтæмай йæ фыды фыд Саулæгæй — хъæуы уымæй нымаддæр лæг нæ уыди — фехъуыста, йе 'вæлтæрд сабиуд ын уæдæй, суанг чындздзон чызг куы сси, уæды онг æй æнцой нæ уагъта Саулæджы таурæгъ. Уыдис-иу ахæм æхсæвтæ, боньцъæхтæм-иу фыртæссæй куы нæ бафынæй, хъæццулы бын-иу йæхи ныннорста æмæ-иу йæ зыр-зырæй не 'рæнцæд. Цыбырдзырдæй, Саулæг ракодта, хæйрæгимæ куыд фембæлд, уый хабар. Йæ ныхас æцæг кæй уыди, ууыл гуырысхо ничи кодта, дзырддæуæгæ зондджын лæгыл хъæубæсты мидæг никуы ничи фæгуырысхо, йæ рæстдзинад ын æвдисæн æмæ дæнцæгæн хастой. Æмæ йыл адæм афтæ тынг кæй æууæндыдысты, уый йæ хъуыддаг бакодта. Цы цау ыл æрцыд, уый сси адæмон царды æцæгдзинад, йæ кой райхъуыст æппæт хъæутыл дæр, æмæ хохæгты ноджы тынгдæр уырнын райдыдта, хæйрæджытæ æмæ дæлимонтæ кæй ис, уый.

Хъуыддаг уыди афтæ: Саулæг иунæгæй баззад уæтæры. Дзæбæх æрталынг, арт æрмынæг, æмæ йын Саулæг йæ цæхæр фæнычы бын банорста, зынджы цæст райсоммæ куыд нæ ахуысса. Æвиппайды йæм чидæр йæ номæй æрбадзырдта. Фыййау бадис кодта: ацафон уæтæрмæ чи 'рбафтыдаид, хъæу — дард, къахвæндаг ардæм тæккæ сæрсæфæны былгæрæттыл цæуы æмæ йыл мæйдары цæуынмæ йæ ныфс чи бахаста? Æмæ кæд иунæг нæу? Кæд абырджытæ кæнæ къæрныхтæ сты æмæ йын йæ фос атæрынмæ хъавынц? Ахæм гуырысхотæй йæ зæрдæ фезнæт, мусонгмæ бауади, йæ хъыримаг радавта, æмæ йæхи 'рцæттæ кодта «уазджытыл» сæмбæлынмæ. Фалæ тæккæ уыцы уысм йæ хæдфæстæ райхъуыст кæйдæр фæлмæн хъалæс: «Æ, лæппу, фæтарстæ? Æз та ма мæхицæн дæуæй февæрын ныфсытæ, мæ зæронд мын, зæгъын, æгады бынатмæ не 'руадздзæн!» Саулæг фæстæмæ фæзылд, лыстæг ныккасти дзурæгмæ æмæ базыдта йæ зæронд фыды.

— Баба! — йæ фырдис æмæ тæмæсæй фæхъæр кодта Саулæг. — Куыд æгъдауæй æрцыдтæ ардæм ахæм мæйдары? Лæгæн йæ цæст куы акъахай, уæд æй куы нæ фендзæн.

— Ау, — бахудти зæронд лæг, — ферох дæ, æз æхсæвыгон дæр бонау кæй уынын?

«Æмæ æвиппайды, — дзырдта Саулæг, — мæнмæ афтæ фæкасти, цыма æцæгæй дæр мæ фыд æхсæвыгон дæр цæстæй хорз уыны, цыма мæнæй ацы хабар æрбайрох æмæ мæхиуыл æрхудтæн».

— Æмæ цы 'рцыди, æхсæвыгон ардæм æрцæуын цæмæн сфæнд кодтай? — бафарста Саулæг.

— Лæппу, рох дæ фæци, æви? — бадис кодта фыд. — Мах афтæ куы баныхас кодтам, дæ мадмæ уæлмæрдмæ ныууайæм, зæгъгæ. Æнхъæлмæ нæм кæсы.

Саулæгмæ та æвиппайды афтæ фæкасти, цыма се 'хсæн æцæгæй дæр ахæм ныхас уыди, æрбайрох дзы, фæлæ ныр йæ зардыл æрбалæууыд.

— Æмæ фыстæ та? Бирæгъты амæддаг нын нæ фæуыдзысты?

— Ма тæрс, — дзуры заронд лæг, — ардæм куы цыдтæн, уæд мæ басылыхъæй фидар ныббастон нæ фæрæты ком, æмæ бирæгъæн йе 'фсæртæ бахæлиу кæнын йæ бон нал бауыдзæн.

Æмæ уыйадыл фыд æмæ фырт араст сты уæлмæрдмæ — уым сæм æнхъæлмæ касти Саулæджы мад — куы амарди, уæд ма Саулæг хæрз чысыл лæппу уыди.

«Мæ фыд разæй цæуы, æз — йæ фæстæ, — дзырдта Саулæг, — згъорын, тыххæй-фыдæй йæ 'ййафын, лæппуйау ахæм цæрдæг æмæ рог сæпп кæй кæны, ууыл дис дæр нæ кæнын: уыцы рæстæджы, рухсаг уæд, сынтагæй уæлæмæ дæр не стади, уæззау рынчын уыди. Æмæ хæйрæджытæ лæгæн цы нæ бакæндзысты? Цыбыр дзырдæй, уæлмæрдмæ нæ фæхæццæ стæм м' амондæн: иу Хуыцау мæ сæфта, иннæ мæ — табу йын уæд — фервæзын кодта. Хабар афтæ рауад. Мæ фыд «тагъддæр», «тагъддæр» кодта, чысыл æрулæфын дæр нæ уагъта, æмæ мæ фæздæг калди. Фæстагмæ нæ цыд дугъмæ рахызт. «Рæвдзæр змæл, зæгъгæ, мæм фæстæмæ хъæр кодта мæ фыды заронд, дæ мады дын мæрдтæй æрмæст фыццаг кæркуасæнтæм рауагътой!» Бирæ нæ нал хъуыди уæлмæрдтæм, афтæ дын æваст хъæуы кæройнаг хæдзарæй уасæджы уасын куы райхъуысид! Æмæ хæйрæг æрбайсæфт. Уасджыты уасынæй, дам, куыд тæрсынц, афтæ ницæмæй...»

Гъе, гъе ахæм хабар радзырдта Саулæг... Уыцы цауыл дыууæ боны рацыд, афтæ амарди йæ рынчын фыд. Æмæ адæмы 'хсæн алыхуызон ныхæстæ 'мæ койтæ сарæх сты. Саулæджы фыды уды, дам, йæ буары цæрын нал бафæндыд, — хæйрæг, дам, ын йæ хуыз радавта, спайда, дам, дзы кодта.

Чындзы куы 'рцыди, ууыл маѝ æви фылдæр рацыдаид, афтæ Сурме йæ мойæн басасты йæ фыды фыд æмæ хайрæджы фембæлды хабар куы фехъуыста, уæдæй æхсæв иунæгæй дзæбæх кæй нал уæнды. Георги Арыдоны семинары ахуыргæнгæйæ бынтондæр атеист сси, æмæ, ай-гъай, нæ баууæндыд Саулæг æмæ хайрæджы таурæгъыл. Ардзы мидæг цы нæй, уымæ куыд ис фембæлæн? Уый у адæмон фантази, арымысæггаг хабар. Фæлæ Сурме къæрттæй цъула не 'ппæрста.

— Раст цыма дæхæдæг дæр уым уыдтæ æмæ хайрæджы дæхи цæстæй фæдтай, уый ныхæстæ кæныс, — худти Георги.

— Аз æй нæ фæдтон, - нæ састы Сурме, — фæлæ баба, рухсы бадæд, гæды ныхас кæй никуы ракодта, ууыл ма сæр лыгмæ дæттын.

— Чи зоны... — хъуыдыты аныгъуылд Георги, — чи зоны, гæды ныхæстæ нæ кодта. Аæвæцæгæн, æцæгæйдæр фембæлд хайрæгимæ. Фæлæ цы уыдта, уый æцæг нæ уыди. Уый — галлюцинаци хуыйны. Аенæниз адæймаг фынтæ куыд уыны, афтæ уыцы низæй сæйæг адæм хъал уæвгæйæ дæр фæуынынц, се 'мгæрон дæр чи нæ вæййы, ахæм алыхуызон адæймæгты, царæгойты, сæ рынчын сæрымагъзы райгуырынц æнахуыр нывтæ æмæ сурæттæ, алæмæты диссæгтæ, хъусынц сын сæ хъалæстæ æмæ сæм афтæ фæкæсы, цыма æцæг сты.

Ацы уæлæуыл дунейы æгъуыстаджы сусæгдзинад ахæм хуымæтæг æмæ æнцон æмбарæн разындзæн, уый æнхъæл йæ фыны дæр никуы уыди Сурме. Георгийы ныхæстæ йæм цы дис сæвзарын кодтой, уый ахæм стыр æмæ æнахуыр уыди, æмæ дзæвгар рæстæг сдзурынхъом нал сси, джиххуызæй дзæгъæл каст кодта йæ уарзон лæгмæ. Йæ фыды фыд æмæ хайрæджы фембæлд, — æнæхъæн комы адæмы стырай чысылæй чи сызмæлын кодта, уыйбæрц зæрдæты сусæг тасы дзæмбыты чи дардта, уыцы хабар рацæй-рабон æмæ разынди дæлæмæдæр-уæлæмæдæр иу адæймаджы рынчын сæрымагъзы сæнтты цъата. Саулæджы таурæгъыл баст хъуыдыты тасæй кæй фæуæгъд, уымæй фыццаг банкъардта æхсызгон æнцойдзинад, цыма, ныронг дзæгъæлы кæй фæхаста, уыцы уаргъ йæ рагъæй раппæрста. Фæлæ уый фæстæ æрæнкъард. Цалдæр боны йæ дзыхæй ныхас нæ хаудта, йæхимæ хъуыста. Аæмæ, кæд хæдзары куыстытæ кодта раздæрау æназым æмæ лæмбынæгæй, — чи зоны, уыцы бонты ноджы разæнгарддæр, ноджы рæвдзæр уыди йе 'внæлд, — уæддæр Сурмейы бон нæ баци йæ мидуавæр йæ лæдджы лæмбынæг цæстæй

бафæсфæд кæнын — хæдзары зилæнты-иу куы бацыд, уæд-иу дзы айрох, исчи йæм кæсы, уый æмæ-иу арæх кæдæмдæр дзæгъæлгастгæнгæ джихæй аздад. Георги йæхирдыгонау 'мбæрста йе 'рыгон бинойнаджы зæрдæйыуаг æмæ йæ иуахæмы бафарста, цавæр сусæг сагъæс дын æвдæрзы дæ уд, цæуыл æрæнкъард дæ, зæгъгæ. Ног чындз йæхи хъæлдзæгæй æвдыста, мæ зæрдæ æнæмигъ арвæй сыгъдæгдæр у, зæгъгæ, мæ сæрыхицауæй цы бамбæхсон, а дунейыл ахæмæй ницы ис æмæ ницы уыздæн. Фæлæ йыл Георги нæ баууæндыд. Дыккаг бон ын загъта, æмбал æмбалæн куыд фæзæгъты, афтæ — йæ ныхасы ницы домæн уыди, раст цыма дзуапмæ дæр не 'нхъæлмаæ каст:

— Цы дæ тыхсын кæны, уый зæгъ, æмæ дын фенцондæр уыздæн.

Йæ бæллæх дæр уый мидæг уыди, æмæ Сурмейыл цы 'рцыди, уый йæхæдæг дæр нæ зыдта. Бирæ æнахуыр, æнæзонгæ, æнæном æнкъарæнтæ сиу сты йæ зæрдæйы, æмæ уыдон искæмæн цы 'взагæй радзура, кæм ссара ахæм ныхæстæ? Сурме тæригъæд кодта йæ фыды фыдæн — уый, магуыр, рынчын уыди, хæхбæсты йæ кой дæр кæмæн никуы фехъуыстой, уыцы æвирхъау низæй, æмæ йæ иу æмбарæг нæ уыди, иу фæкæсæг йæ уæлхъус не 'рбалæууыд. Сурме тæригъæд кæнын райдыдта, æппæты тынгдæр кæмæй тарсти, уыдонæн дæр — хайрæджытæн, тæригъæд сын кодта а дунейыл æцагæй кæй не сты, уый тыххæй. Фæлæ йæ зонинджын зæрдæ æппæтæй тынгдæр рысти, зондæй дзæбæх бамбарын кæй нæ фæрæзта, кæронмæ йæхи чи не 'вдыста, ахæм æнахуыр æнкъарæнæй — цыма æвиппайды йæхæдæг дæр, Георги дæр, адæм се 'ппæт, дуне æнæхъанæй магуыр дæр, сидзæрхуыздæр фесты, афтæ йæм касти. Бирæ нæ ахаста йе 'рхуым ног чындзæн, уыцы хъуыдыйыл уайтагъд фæуæлахиз арыгон туг æмæ сыгъдæг уарзондзинады стыр амонд. Æмæ чындзæн йæ зылангæнаг хъæлæс, йæ худын ногæй райхъуыстысты хæдзарæй. Фæлæ дзы никуыуал ферох уыцы æвирхъау дзырд: «галлюцинаци». Сурмемæ дзырд йæхæдæг дæр цыдæр æнахуыр, æнахъинон цæрагойы хуызæн касти, хайрæгæй дæр тæссагдæр æмæ фæлывддæр чи у, ахæм. Уыцы æвирхъау «цæрагойæн» суанг йæ кой дæр æвзонг сылгоймаджы зæрдæйы карды цæфы хуызæн нос ныуагъта. Гъе уымæн ма йæ хъуыды кæны Сурме абоны онг дæр.

Йæ зæрдыл та йæ афтæ бадардта уыцы зындзурæн æцагæлон дзырд: Георги «галлюцинаци», зæгъгæ, куы загъта, уæд йæ цæстыты раз æваст фестадысты дыууæ адæймаджы фæрсæй-фæрстæм: сæ иу уыди фыдхуыз, кæрдæджы хус халæй

тәнагдәр бурдзыкку, дыууадәсаздзыд чызг — кәддәры тых-
джын тарст йә цьәх хьоппаг цәстыты әндзыгәй баззад: иннә
уыди уәйыг ләппуләг, әнәдаст, йә кьәбәлдзыг сау сәры-
хьуынты, әвәццәгән, бәх похци нә аластайд, әлвыд ын куыд
никуы уыдысты, афтә сәрвасәнәй фаст дәр никуы 'рцыдыс-
ты. Чызджы хуыдтой Галя, нәлгоймаджы — Цинадзе. Галя йә
фыдима хәхбәстәм әрбафтыд, мидхәст әххәст нәма бан-
цад, афтә. Сыдәй амәлынәй әндәр хос сын нал уыди әмә
сә райгуырән Уәрәсейә сыстадысты, кьәбәрагур цәуынтә
райдыдтой әмә сә сә удирвәзынгәнәг фәндаг мах коммә
әрбахаста. Чызджы фыд, цыбыр, кьәсхуыр кьуылых ләг, йә
риу мидәмә бахаудта низәфхәрд әмә әххормагәй, бирә нал
ацард хәхбәсты — чехоткәйә амарди әртхьирәны мәйы хьызт
әхсәвтәй иуы. Хьәубәстә йә ирон әгьдаумә гәсгә уәлмәрд-
гәрон бавәрдтой, әхсәны хист ын скодтой әмә йын рухсаг
загьтой. Йә магуыр сидзәр чызджы йын сәхимә цәрынмә
ахуыдта зәронд Пәсә — йә иунәг фырты йын урс хьзазахь
әрцауыгьтой әмә уәдәй йә царды фәстаг бонмә (цәргә та
бирә фәкодта) йә саутә нал систа. Йә хәстәджытә әрцы-
дысты Пәсәмә әмә йын алывыд фәкалдтой, йә хәдзармә
йә туджджынты кьалиу кәй бауагьта, уый фәдыл. Пәсә сәм
ницы дзырдта, хәдзаны астау әнцад ләууыди әмә бынмә
касти. Хәстәджытә бамбәрстой, ком нә ратдзән, уый әмә
йәм әртхьирәнтә кәнын райдыдтой, хьоды дын бакәндзыстәм
дәхиуыл дәр, дә хәдзарыл дәр, зәгьгә. «Пәсә, цы ми кәныс,
ууыл ахьуыды кән, — дзырдтой мыггаджы хистәртә, — нә
мәрдтә дә ралгьитдзысты, дәхи иунәг хьәбул дә ралгьитдзән
әппәты фыццаг, дә удмә ахәм тәригьәд кәй исыс, уый
тыххәй. Нә мыггаг нын заринаг ма фәкә, адәмы астау цәрәм
— не 'фсымәры нын чи амардта, уыдоны цьаммар тугәй гуырд
у, дәхицән чызгән кәй райстай, уыцы куыдзы кьәбыла дәр!»
Пәсә йә дзыккутәм фәләбурдта, бындзыггай сә тонын рай-
дыдта, йә цәссыгәйсыгьд уадултыл йә ныхтә әруагьта, туг-
хуымтә дзы бакодта, стәй йә уәләдарәс скьуыдтә әмә
фәрчытә кәнын райдыдта. Уый фәстә әрхауд әмә зәххыл
йәхи хоста, йә цьәхахст, йә 'рдиаг, йә богь-богьәй хәдзаны
кьултә рызтысты. Сылгоймәгтә йәм февнәлдтой, фәлә сә
бон куы нә баци йә басабыр кәнын, уәд ын нәлгоймәгтә
цалдәрәй йә кьухтә ацахстой, фәлә уыдон дәр фәйнардәм
әппәрста йә 'рра тыхәй, әмә йә уәд ныууагьтой йәхи бар.

Цас ахастайд, чи зоны, йæ агъуыды рæстæг, фæлæ йæ улы æнæбын хъыг йæ буары рыстæй, йæ уадулты дудгæ тугæр-хæмттæй, йе 'рдиаг, йæ богъ-богъæй куы фæрогдæр кодта, уæд æрсабыр æмæ йæ хæстæджытæн сабыргай загъта: «Фарн уæм бадзурæд, мыггаджы хистæртæ, уе 'нахъом æфсымæр уæ бузныг у мæрдтæм, æгъдау ын раттат йæ фæстаг фæндагыл, абон дæр ын йæ ном нæ рох кæнут. Уе 'хсæн фæцардтæн мæ зæронды бонтæм, комкоммæ уæ никуы никæмæ бакастæн, фæстæмæ дæр уæ никуы никæмæ сдзырдтон, фæлæ уæ абон фæрсын: ирон ироны никуы амардта? Æмæ искуы исчи уыйадыл æнæхъæн адамы йæхицæн туджджын рахуыдта? Лæппуйы уырыссаг туграсыг салдæттæ бабын кодтой, фæлæ сæ хицау нæхирдыгон уыди, уый дзырдæй йын бакодтой ахæм æнæрцæугæ митæ. Уый уæхæдæг нæ зонут? Ныр мын зæгъут: нæ туджджын чи у, прикъаз сын чи кодта, уый æви уыцы прикъаз чи æххæст кодта, уый? Ма 'вналут сидзæр чызгмæ, ницæмæй аххосджын у, йæхи мæгуырбон йæ фаг у...» Афтæ сын загъта, æмæ хæстæджытæ ацыдысты сæ хæдзæрттæм, хъыпп-сыпп сæ никæмæй уал схауд. Дыккаг бон изæрæй ногæй æрæмбырд сты Пæсæйы хæдзармæ, семæ æрбаластой дзæбæх уæрыкк — уыцы æххормаг азты уый кæуылты æгъдау уыди — акусарт æй кодтой, æртæ чъирийы дæр куыннаæ скодтаиккой, фæдзырдтой, кæмæ 'мбæлди, уыдонмæ æмæ загътой: «Мæнæ ацы хæдзары къæсæрæй сидзæр чызг йæ къæх æрбавæрдта, нæ мыггагыл ног адаймаг бафтыди, Пæсæйæн — схæстæ чызг, махæн хоæфсымæр, æмæ ацы æртæ чъирийæ Хуыцаумæ бакувæм, цæмæй ныл уыцы хъуыддаг рæсугъдæй бафидауа, мах дæр дзы зæрдæрайгæ куыд фæуæм, уый дæр нæ хи мыггагау куыд бауарза».

Сурме бахæлар Галяимæ — æмгæрттæ уыдысты, — бауарзта йын йæ диссаджы зарджытæ — сæ ныхæстæ сын æппæт кæм æмбæрста, фæлæ-иу сæ рæсугъд азæлды æнахуыр æрхуым æмæ æнкъарддзинадæй йæ зæрдæ суынгæг... Уыйфæстæ Галя горæтмæ ахуыр кæнынмæ ацыди æмæ хæхбæсты нал фæзынд. Цы фæци, уый Сурме абон дæр нæ зоны... Цинадзе та уыди Рацъæй, гуырымыхъ, фæлæ хæларзæрдæ, цалдæр гуыр-дзиагимæ æххуырсты куыстой хъæубæсты, даргъ хырхытæй нæзы хъæдтæ дæргъмæ фастой фæйнагæн. Гъе, æмæ уыцы дыууæ бынтон фæйнахуызон адаймаджы фæрсæй-фæрстæм лæугæйæ Сурмейы цæстытыл куы ауайынц, уæд цыдæр æгъдауæй фестынц уыцы æвирхæу дзырд — галлюцинаци. Сурме ницæй тыххæй

сразы уайд ацы дзырд искамаен зæгъыныл, фæлæ йæ хъæрай куы сдзурид, уæд дзы рауайд «галяцинадзе» — йæ рагон дыууæ зонгайы нæмттæ кæрæдзийыл бастæй. Мæнæ ныртæккæ дæр йæ цæстытыл уайынц сидæр уырыссаг чызг æмæ уæйыг гуыр-дзиаг лæппулæг, фæлæ Сурме архайы æндæр низы ном æрхъуыды кæныныл. Кæд уыцы низæй рынчынты, Аслæмбег куыд зæгъы, афтæ æцæгдæр милицайы чиныджы фыссынц, уæд уый цы хылы-ма уыздæн, æви ма галлюцинацийæ дæр тæссагдæр низ ис, уæвгæ æвирхъаудзинады къæпхæнтæн банымайæн нæй. Æмæ кæд æцæгæйдæр Аслæмбег раст дзуры — ахуыргонд адæм хъуыддæгтæ хуыздæр æмбарынц, уæд æцæгæй дæр рынчын у æмæ йæ йæхæдæг не 'мбары. Магуыр бабайæн дæр йæхимæ йæ зардæ нукуы ницæмай 'хсайдта, хъæубæстæ дæр ыл нукуы ницæмай фæгуырысхо сты, се 'хсæн уынаффайы лæгæй кад æмæ радимæ фæцарди. Æмæ кæд хæйрæг нæй ацы мæнг дунейыл, — æппæт ахуыргонд адæм дæр афтæ зæгъынц, чингуыты дæр æй фыссынц, скъолоадзауты дæр ууыл ахуыр кæнынц, — уæд, æвæццæгæн, хæйрæджытæн уыцы 'вирхъау низ у сæ мад, ныййары сæ, йæ цахæры кæй сфыцы, уыцы сæнтæцæгъдæг сæрымагъзы... Æндæр кæцæй фæзынынц?

Сурмейы сæрымагъз хъызæмары бахауд, æрдæбон Аслæмбег цы ног низы кой кодта, уый ном æрхъуыды кæныныл, фæлæ йын, й' аууоныл дæр нæ хæст кодта: ирон æвзаджы уыцы дзырды 'нгæс чи уыдаид, ахæмай ницы зыдта зæронд ус. Æмæ æрцахсын кæй нæ фæрæзта, уыцы сау дзырдæй æвирхъау сырдай лидзæгау лыгъ-ди йæ мидхъуыдыты, лыгъди йæ аргъæутты мæсыгмæ — йæ рухсдæр, йæ адджындæр мысинæгтæй конд бæстæмæ, уыцы æнæраздæхгæ изæрма, Цæрæг горæтæй уызджытимæ куы 'рцы-ди, Зæрина та хъуг куы дыгъта... Фæлæ ирвæзынгæнæг мæсыгмæ æххæст нæ хæццæ кодта, нæ йæ уагъта мидæмæ бахизын æмæ йæхи бамбæхсын, æвирхъау низы ном æрхъуыды кæныныл цы хъызæмар кодта, уый. Ноджы æмбæрста, йæ зонд дзæгъæл фыдæ-бон кæй кæны, уыцы æнахайыр дзырдæн йæ фæд дæр кæй не ссардзæн, æмæ уымæй йæ удхар кодта карздæр æмæ æгъатырдæр.

Æвиппайды дуар æрбахостæуыд, æмæ фестæлфыд, фыртæс-сæй райхъуыст йæ зардæйы гуыпп-гуыпп... Фæлæ уыцы уым кæмдæр йæ зардæйы арфы ныййазæлыд хæрзæггурæггаджы хъæры хуызæн хъæлæс: «Уый уыздæн!» Æнхæлдæн та ацы 'хсæв дæр фервæзтæн, зæгъгæ, куыд ахъуыды кодта, афтæ къæсæрай æрбахызт Зæрина. Тарвазы фæлгæт дуары æрбай-гомимæ фæрухс — бон цъæхтæ кодта.

— Цы каныс, Сурме? — тарст хъаласай къасаргаронай бафарста Зарина. — Рынчын дæ? Исты дæ риссы?

Сурмейыл æрбакалд хъызт райсомы узал, фæлæ йын уый уыди дзæнаты уддзæф. Зарина йæ пьалто фелвæста, рагъæ- ныл æй æрцауыгъта, бацыди Сурмемæ, йæ узал арм ын авæрдта йæ ныхыл:

— Рынчын дæ, тынг тæвд у дæ ных. Бæргæ дын дзырдтон, иунагæй дын нæй хæдзары уадзæн, фæлæ мæм нæ байхъуыстай.

Зарина йын уайдзæф кодта æви тæригъæд, уый йæ хъаласы уагæй бамбарæн нæ уыди.

— Чызг... — бынтон лæмæгъ хъаласай сдзырдта Сурме, йæ къух ын йæ дыууæ къухæй райста, йæ риумæ йæ ныхъыв- та, — ма мын тæрс, ницы мын уыдзæн. Тæвд мæм нæй, уый дæуæн дæхи къухтæ узал сты, ацы хъызты дур фæрчытæ куы хауы. Мæн тыххæй æхсæв хуыстæ дæр куы нал каныс... Цы дын кодтон дæуæн та, цæуыл мæ марыс хъизæмарæй?

— Цытæ дзурыс, Сурме... — фæтарсти Зарина.

— Ныууадз мæ, ныууадз мæ, æмæ иуырдам ныккуыйты уон, — дыууæ ставд цæссыджы фæлурс рустыл æрфæд кодтой. — Дæхи удхарæй мауал мар мæн тыххæй. Æз Хуыцау æмæ адæмæй æлгыст дæн, фæлæ мæм мæ удисæг, дæлдæр ныххауа, нæ цæуыл.. Æгæр бирæ фæцардтæн æнæуый дæр ацы дунейыл. Мæн хуызæттæн Хуыцау бирæ цæрæнбон хъуамæ ма дæтта. Мæн хуызæттæ, сæхæдæг дæр æй нæ фембарынц, афтæмæй хæлхъой æмæ æлгыст хæссынц цардæн. Амонд уыдонмæ нæ хауы, уымæн æмæ йæ адæм кæм агурынц, уым æй нæ агурынц, фæлæ бынтон æндæр ран. Фæлæ æппæтæй æнамонддæр та уымæй сты, æмæ сæ къабæзтæ, сæ туг, се стæг, сæ хæстæджытæ, сæ уарзон адæм дæр уыдоны бæллæхæй æнамонд свæййынц.

Зарина фыр тыхстæй цы акодтаид, уый нæ зыдта, джихæй лæууыди Сурмейы уæлхъус. Стæй фæкомкоммæ йæ къæхты бын бандонмæ, систа йæ, йæ къæхтыл æй æрæвæрдта, фæлæ уый иуырдам фæкъул æмæ йæ хуынчытæ фанеры конд бадæ- ны фæлгæты тигъ пьолмæ æрхаста. Зарина йæ ногæй куы фелвæста, æрмæст уæд бафиппайдта, иу къах ын кæй нæй.

— Ай та цы кодта? — дисгæнгæ бафарста, йæхæдæг бандон, къах ыл кæм нæ уыди, уыцырдыгæй, пецы фарсыл куыд æнцой кодтаид, афтæ йæ сæвæрдта.

Сурме дзуапн нæ радта. Заринамæ афтæ фæкасти, йе 'нкъард хъуыдыты аныгъуылд æмæ йæ нæ фехъуыста, зæгъгæ. Нал æй

бафарста. Ёндәр бандон райста, хәстәг әй әрәвәрдта Сур-
мема, сбадти. Сә уәрджыты сәртә кәрәдзиуыл әмбәлдыс-
ты. Хъәбулы ми, хионы әрбамбәлд нә баурәдта заронд усы
зәрда, йә цәстытә та доны разылдта. Бирә рәстәг афтәмәй
фәбадтысты, сә сәртә сә дыууә дәр бынмә әруагътой, цыма
кәрәдзи цәстытәм кәсын әфсәрмы кодтой.

— Сурме, — әрәджиау сдзырдта Зәрина, йә арм әрәвәрд-
та заронд усы уарагыл, — мидәгәй дә цыдәр маст хәры..
Әмә йә камән зәгъай, уый нәй..

Сурмейы зәрда ногәй суынгәг, — әцәгәйдәр, йә зәрдайы
фәстаг ныхас йә хъәбултәй йеддәмә камән зәгъа? — әмә
сә йә цуры куы ничи ис, сә иу кәмдәр дард Уәрәсейы йәхицән
бындур скодта, фәрох дзы сты йә хъәубәстә, йә адәм, йе
'взаг, йә фыдәлты әгъдәуттә, иннә уымәй аномонддәр — йә
фыды фәцу әмә ма 'рцуы фәндагыл ацыд — Хуыцауы рәстәй
ахәстоны бады. А дунейыл ма йын иунәг удфәхәцән баззад —
Зәрина, фәлә йын уый тугәй хәстәг нәу, йе 'намонды уаргъ
ын йә чызгон уәхчсчытыл куыд сәвәра, цы хәс дзы дары? Уыцы
хъуыдыты зәрдәмарән зын, әхсәвы әнәхуыссәг, фәстаг бон-
ты йә уд цы хъизәмәртты хай фәци, уыдәттә нал баурәдта
Сурме — тәфсәгәй ризәгау рызти, әргом хъәрзын райдыдта:

— Цыдәр кәнын, чызг... феххуыс мын кән... Кәд ма сынтәг-
мә баирвәзин..

Зәрина йын феххуыс кодта сыстынмә, фәлә уат конд нәу, уый
ауыдта, әмә йә ногәй әрбадын кодта.

— Чысыл бафәраз, ныртәккә... — сынтәгмә бауад, фәлә
йә Сурме баурәдта:

— Фәләуу, чызг. Уәртә иннә уаты кәамод байгом кән,
ссар дзы хуыссәнты мидәггаг дзаумәттә... Ног әлхәд сты..
Мәхионтә дәр сыгъдәг сты, фәлә...

* * *

Уыцы бон изәрәй, фәсурокты, Зәрина сәхимә дәр нал
баздәхт, афтәмәй ссыди Сурмейы хәдзармә, йәхицән фидарәй
зәгъта, әхсәв әй иунәгәй нал ныууадздзынан, зәгъгә. Йемә
рахаста фәрәстәм кәласы скъоладзауты тетрәдтә. Сә контро-
лон куыстытәм сын рынчыны уәлхъус әхсәвбадәны рәстәг
ләмбынәг әркәсдзән. Фәлә Сурме нә разы кодта чызджы ба-
тыхсын кәныныл, ницыуал мын у, фәдзәбәх дән, зәгъгә. Йә
хъәләсы рәвдыд цас уыди, уыйас дзы уыди фидар фәнд дәр.

Зæринæ йæ баййæфта йæ бæрæгбоны дарæсы, бонивайæнты йæ бадгæ кæм баййæфта, уым — пецай сынтæджы астæу.

«Кæд искаемæ 'нхъæлмæ кæсы», — фæгуырысхо Зæринæ, Пецы 'нцой лæууæг саст бандонмæ бакасти, æмæ йæ зæрдæ ныссæххæтт кодта, йæхæдæг дæр æй нæ бамбæрста, афтæмæй ныхъхъæр кодта: «Уыцы 'наккаг уыди!» Йæ цæстытыл ауад Аслæмбег, йæ быллысчыл мидбылхудт, йе 'дзæсгом цæстангас. Æнæуынондзинадæй адæнгæл сты йæ хурхы уадындзтæ, улафын ын фæзын. Йæ зæрдæйæн цыдæр хуызы æгъуыстиаг сусæг кæй раргом, ууыл дзæбæх не 'ууæндыди, æмæ дзуаппæнхъæл джихæй касти Сурмемæ.

— Уый, уый... — йæ сæр батылдта Сурме, æмбæрста, Зæринæ кæй кой кæны. Йæ цæстытæ æрæхгæдта, цыма уæлгъæдæй афынай. Куы ракаст, уæд загъта:

— Уый уыди, уæдæ æндæр чи? Дæ зæрдæ де 'вдисæн, зæгъинаг дын æй нæ уыдтæн, фæлæ ма мын ныр цы гæнæн ис?

Сурме дзойдзойгæнгæ сыстад, фæлæ йæ бон лæууын нæ уыди æмæ фæстæмæ сбæдт йæ бынаты, амменгæнгæйæ куыд фæкæнынц, йæ къухтæ кæрæдзиуыл афтæ авæрдта йæ хъæбысы æмæ загъта:

— Стыр иунæг Хуыцау, бахатыр мын кæн. Райс кърандас æмæ гæххæтт, райс æмæ фысс, мæ боны рад.

Зæринæ бамбæрста: Сурме Цæрæгмæ писмо арвитынмæ хъавы. Рацыд уатæй æмæ чысыл фæстæдæр фездæхт тетрадь æмæ авторучкаимæ.

— Фысс, — загъта Сурме æмæ йæ цæстытæ бацъынд кодта. Цыма фынай аци, уыйау дзæвгар рæстæг ницуал сдзырдта.

Зæринæ æрбадти хуымæтæг урс хъуымацæй æмбæрзт чысыл цыппæрдигъон стъолы уæлхъус, йæхи æрцæттæ кодта фысынмæ æмæ æнхъæлмæ касти.

«Цæрæг, — цыма йын йæхимæ дзырдта, уыйау райдыдта Сурме, æмæ йæ цæстытæ сабыргай байгом сты — сыгъдысты цыдæр æнахуыр æвиллон ныфсæй, цы уа, уый уæд, зæгъгæ, фырзæрдæсастæй цыфæнды тæссаг къахдзæфмæ дæр цæттæ чи вæййы, ахæм адæймаджы цæстытау, — Цæрæг, дæумæ дзырын, мæ лæппу!..

Æз сымахæн уæ мад дæн.

Ныр дæ тæрхонгæнæг æвæрын æмæ мын мæ хабæрттæм лæмбынæг байхъус. Тæрхон кæн, мад дын кæй дæн, уый ферох кæн. Мæнæн мæ зонд уыйбæрц нæ ахсы, цæмæй ацы дунейы хъуыддæгтæ бамбарон, ды та ахуыргонд дæ, бирæ чингуытæ

бакаста — чингуытæ та зонджын адæм фыссынц... Мæ хабæрттæм уал байхъус. Цæвиттон, Сабаны фыд Созырыхъо-йы мах нæ амардтам. Созырыхъо уын уæ фыды куы æрцахсын кодта, уæд уымæй майы фæстæ фæхыл ис йæ сыхаг Дзасболты Афайимæ — дæ хæрзгæнæг Солтаны фыдима. Бартхъирæн æм кодта: «Æз дæ Сыбыры къæйтыл куы нæ сæмбæлын кæнон, уæд мæ мæрдтæ дæ мæрдтæн хæрæггæсæй фæхауæнт!»

Уыцы хыл æрцыди хъæуæй хъæды астæу фæндагыл. Дыууæ нæлгоймаджы нæ разæй цыдысты сæ бæхуæрдæтты фæдыл, æз æмæ Афайы ус Дайра та иу-дæс къахдзæфы фæстæдæр цыдыстæм мæ хæрагуæрдонны фарсмæ. Нæ зонын, цæуыл фæхыл сты... Æз фæстæмæ раздæхтæн хъæумæ цыдæр æфсонæй, райстон уæ фыды цуанон топп, уæрдонны йæ бамбæхстон æмæ ногæй араст дæн хъæдмæ. Ссардтон уæ туджджыны — Æдарцты Созырыхъоы йæ фæрæты хъæрма хъæды, — æрмæст уæ фыды тыххæй йæ маринаг нæ уыдтæн. Нæ хъæуы нын кæй фæхудинаг кодта æмæ ма кæмæдæрты дæр æртхъирæн кæй кодта, уый тыххæй йын скодтон мæлæты тæрхон. Мæн фæндыд нæ адæмы знаггаддзинад æмæ хæрамдзинадæй фервæзын кæнын.

Ныхъхъавыдтæн къутæрты аууонæй Æдарцты Созырыхъомæ, — уый уæд тамако здыхта æмæ æнцæд лæууыд — йæ тæккæ сæрын ссардтон топпы кæсæнæй...

Фæлæ... Сылгоймаг сылгоймаг у... Топп æмæ кардæй гуырдызæй тарст у... Мæхимæ не ссардтон мæнгвæдæг æрбалхъивыны хъомыс. Зæххыл ныддæлгоммæ дæн æмæ фырмастæй куыдтон... Уыцы бон бамбæрстон, царды цы фыдцъылыздзинад ис, уый ныхмæ æндæр хуызы тох кæнын хъæуы — сылгоймаджы фарнæй...

Сыстадтæн, фæцæйцыдтæн мæ уæрдонырдаæм. Æмæ æвиппайды райхъуыст æбуалгъ гæрах. Æдарцты Созырыхъо æрхаудта... Чысыл фæстæдæр йæ уæлхъус фæзынд Дзасболты Афай, йæ топпы хæтæл ма фæздæг калдта... Стæй цыдæр мæ тæккæ раз къутæрты базмæлыд. Куыд нæ фæтарстаин, ныхъхъæр кæнынмæ мæ бирæ нал бахъуыди. Кæсын, æмæ мæм йæ зонгуытыл æрбабыры Дайра. Ниуы, йæ дзыккутæ бындзыггай рæдувы. Ныттыхст мæ къæхтыл, йæхи мæ мæрдтæн ныффæлдыста, дыууæ мыггаджы туджы ма сæвдулын кæн, цы фæдтай, уый ма схъæр кæн, зæгъгæ.

Уый фæстæ хистæр лæппуйы Æдарцты æртæ фырты хъæды куыд æрцахстой, Аслæмбег æй куыд фервæзын кодта, уыдæттæ зоныс... Фæлæ ды нæ зоныс, дæ иунаг æфсымæры дын йæ фыды уæзæгæй куыд фæсырдтон... Сæрыстыр уыди лæппу, йæ сæрма

нæ хаста тæппудæй йæ райгуырæн бæстæй фæлидзын... Фæлæ йæ æз лæгдыхæй фæсырдтон... Ай-гъай, тæрсгæ йын кодтон, Фæлæ уымæй тынгдæр та тарстæн мæ сомы фехалынай. Сыхæгтæ кæрæдзимæ куы фæуой, хъæуы знаггад куы стыхджын уа... Æмæ лæгмарæджы ном махыл баззад... Уæлдайдæр лæппуйы алыгъды фæстæ ууыл гуырысхо ничиуал кодта...

Æз махи хордтон мæ хъæбулыл, фæлæ уыйхыгъд хъæубæстæ æрсабыр, сыхæгтæ хæларæй цардысты... Фæлæ мах адæмы æхсæн лæгмарæджы ном дæр куыд хастаиккам? Æдарцты æнæуынон цæстæнгасы бын дæр кæдмæ цардаиккам? Мæ лæппу йæ фыды хæдзарæй кæй фæхауæккаг, уый кой нал кæнын, — уый мын ничи ныббардзæн...

Сфанд кодтон Æдарцтæн нæ рæстдзинад равдисын... Фæлæ уый дæр мæ къухы ныронг нæ бафтыд... Хæст райдыдта... Стæй хæст фæци... Адæм ма махыл уыдысты? Уыйфæстæ... Дзасболтæй ам чи цæры, уымæн дыууæ фаззаны райгуырæд... Куыд сын фехæлдтаин сæ цин, цы аххосджын сты сывæллæттæ, кæрæдзимæ фыдæх цæмæн хæссой?.. Фæлæ мах дæр адæмы 'хсæн цæрын куы хъæуы, махмæ дæр сывæллæттæ куы ис, æмæ куыд уыдзæн... Æрæджы та ныццыдтæн Æдарцтæм ме 'лгъыст сусæгдзинадимæ... Фæлæ сæ сыхæгтæ — Дзасболтæ — арæзтой ног хæдзар...

Дунейы кондæн бамбарыны фæтк нæй... Фæлæ æппæты диссагдæр уый у, адæймаг æвзæрдзинад йæ сæрмæ кæй æрхæссы... Уымæн æппын бамбарæн нæй... Цæмæн хаста раст адæмыл дзых Æдарцты Созырыхъо? Цы йæ хыгдардтой? Æмæ, кæсыс, иунæг æвзæр лæг йæ фæдыл цас фыдæх ныууагъта... Фæлæ, кæд æвзæр лæджы бон бирæ у æвзæрдзинад аразын, уæд хъуамæ хорз лæджы бон та ноджы фылдæр уа хорздзинад хæссын адæмæн...

Æрхæсдзынæн дын иу таурæгъ:

«Бирæ фæцыди мæгуыр лæг рæстдзинад агурæг. Æппынфæстаг ын бацамыдтой Хуыцауы хæдзар, — а дунейы цыдæриддæр цæуы растæй, хæрамай, уыдон фæлдисонд уырдыгæй цæуы.

— Рæстытæ нæ кæныс, — загъта мæгуыр лæг Хуыцауæн, — расты зылынай не 'взарыс, расты бафхæрыс, зылын фервæзы.

Хуыцау ницы сдзырдта, фæлæ нымæтын ехсæй æртæ хатты æрцафта зæхх, æмæ мæгуыр лæджы цур фестад мæлдзыджыты губакк. Бæгънæг зæнг мæлдзыгæй айдзаг, иу æй фелхыскъ кодта. Лæг фæлæбурдта йæ къахмæ, йæ къухæй аууæрста, кæм ын фæхæцыдæуыд, уыцы бынат. Бирæ мæлдзыджытæ мæрдтæй æрызгъæлдысты йæ зæнгæй.

— Цæмæн сæ амардтай? — бафарста Хуыцау.

— Фæхæцыдысты мыл, — дзуапп радта мæгуыр лæг.

— Дæуыл фæхæцыди æрмæстдæр иунæг, фæлæ, уыцы иунæг кæцы уыди, уый нæ базыдтай, растæй, зылынай сæ нал равзæрстай. Мæн хъуыддаг дæр афтæ у, — иу зæххон æвзæр ми ракæны. йæ азар та басудзы бирæты...»

Гъе, афтæ, лæппу, Хуыцауы тæрхонмæ кæсын нæ хъæуы, æвзæртимæ хъуамæ адæм сæхæдæг тох кæной, чи куыд арæхсы, афтæ.

Мæ бон цы уыди? Æз дзидзи дарын æмæ къæбæр кæнын зыдтон. Фæлæ уый æгæр чысыл хъуыддаг уыди царды фыдуындзинадты ныхмæ. Æмæ уæд сымах, сымах, мæ хъæбултæ, мæ фæрстæ уын фехæлой, нывондæн æрхастон дунейы фарнæн, — æндæр мæм нывондаг ницы уыди... Фæлæ уыл уыйбæрц мæ бар цауы æви нæ, ууыл та нæ ахъуыды кодтон... Æмæ ныр тæрхон кæн дæхæдæг...

Нæ хъæубæсты æрцыд, ныронг чи никуыма æрцыд, ахæм æбуалгъ фыдцъылыздзинад... Уый дунейыл куы айхъуыса, уæд нæ ном фидиссаг фæуыздæн. Фыдцъылыздзинад чи бакодта, уыдонны нæмттæ ферох уыздысты, фæлæ уый кæм æрцыд, уыцы хъæу æмæ адæмы ном та никад... Зæгъын дын, цы 'рцыди, уый: Æдарцты Сабаны чызгæн батых кодта йе 'рвад Æдарцты Аслæмбег!..»

Зæрина тарст хъæр фæкодта, фырадаргæй фæлæбурдта йæ рустæм, йæ къухы ныхтæ дзы асагъта, цыма сæ æртоннынмæ хъавы, æмæ афтæмæй бандзыг, фезмæлын дæр нал уандыд. Уæрæхгом цæссыгæйдзаг цæстытæй касти сынтæгмæ. Фæлæ Сурме ницы уыдта æмæ ницы хъуыста. Уымæй раджы ферох, хæдзары ма чидæр кæй ис, — уый дуаргæрон уыны æрмæст Цæраджы æмæ ныхас дæр уымæ кæны...

«Аслæмбег нæ ирвæзынгæнæг куы у, куыд æй банымудзæм? Фæлæ йын ныббарæн дæр куы ницы хуызы ис. Ахæм уæззау хъуыддаджы раз лæууæм мах... Цы зыдтон, уый дæм ныффыстон, Цæраг. Ныр дæхæдæг тæрхон кæн. Куы дын зæгъын, æз бирæ цыдæртæ не 'мбарын...

Ахъуыды кæн дæхæдæг: хъæубæстыл зын куы æрцыди, уæд дæуан лидзгæйæ у? Кæд дын дунейы фарн исты хорздзинад сныв кодта, уæд уый дæр ам, дæхи адæмы æхсæн, хуыздæр сфидаудзæн...

Бирæ мастытæ, бирæ зынтæ бавзæрстон æз мæ царды. Фæлæ мæхи æнамонд никуы рахуыдтон — цы адæмимæ царын, уыдо-

ны руаджы цыдтæн мæ къæхтыл, уыдоны фæрцы схъомыл кодтон сыхах дæр. Дæ зæрдæ ма худæд хъæубæстыл, иугай адæймæгты фыдæхæй адæмы фарн тыхджындæр у... Уый дын мæ фæстаг фæдзæхст...»

— Чызг, ацу ныр дæ хæдзармæ, æнафон у. Мæн тыххæй та æнæхуыссæг фæуыдзынæ, дæу та кусын хъæуы сывæллæттимæ, уæлдайдæр нырыккæттимæ архайынæй зындæр цы ис...

— Мæныл ма тыхс, Сурме, — дзуапп ын радта Зæрина, — нæхимæ дæр мæ хуыссынмæ нал равдæлдзæн, мæнæ скъоладзауты тетрæдтæ мемæ рахастон, райсом сын хъуамæ зæгъон, чи сæ куыд ныффыста, уый. Ма тæрс, нæ дæ бахъыгдардзынæн, мæнæ стъолы тигъмæ сабыр баддзынæн æмæ мæхицæн кусдзынæн.

— Охх, чызг, æппындæр мыл нæ ауæрдыс... Кæд ды мæ хъыгдарæг дæ, уæд ма мæ удылхæцæг уагæр чи уыдзæн? Цы дын æй сусæг кæнон, тынг мæ фæнды, ахсæв мемæ куы баззаис æмæ дын дæ улафт мæ дæлфæдтæй куы хъусин... Фæлæ дæлæ, дæ къухы кæй дарыс, уыцы гæхæттæй тæрсын... Æгæр æвирхъау у, мæ боны рад, æгæр, æгæр æвиллон фыстытæ дзы ис. Нæ мæ бауадздзæн фынаы кæнын ам, мæ хæдзары ис, уый куы зонон, уæд. Ахæсс æй ардыгæй, бамбæхс æй. Цæрæгæн дæр мацы ской кæн. Ма батагъд кæн... Æнхъæлмæ кæсын дæ цас бахъæудзæн, уый ничи зоны, фæлæ, гæххæтт равдисыны рæстæг куы 'рцæуа, уæд уый базондзæн дæхи туг — де 'дзард мад Борæтийы туг.

Зæрина ацыди, Сурме та æнхъæлмæ касти. Бæлвырдæй зыдта — æнæрбацæугæ йын нæй. Йæ зæрдæ йæ нæ фæсайдта. Ацы хатт Аслæмбег фæзынд æмбисæхсæв, дысонау хæрзарæзт æмæ булкъдастæй, æрмæст ныр калди йæ арахъы тæф, æвæццæгæн дзы кæмдæр дзæбæх анызта. Уæвгæ, йе 'ддаг бакастæй нозтджыны хуызæн нæ уыди.

— Цæй, райдай та! — йе 'рбацыдæй йæ хъæрай ныхас фæраздæр. Зæрина кæуыл бадти, уыцы бандон æрбайста, стъолы фарсмæ йæ æрæвæрдта æмæ хæдзары 'фсины комкоммæ æрбадти. — Райдай, зæгъын, мæ къубалыл мын ауындзæн бæндæн æлхынцъгондæй баппæрстай, мæнæ байраг бæхыл архъан куыд баппарынц, афтæ. Алвас æй, цæй, цæмæ ма кæсыс? Æви мын тæригъæд кæныс?

— Хуыцау нæ дæн, тæрхоны лæг дæр нæ дæн. Сылгоймаг дæн, мад.

— Ма-а-д дæ, уæдæ цы дæ! — Зæринаæ йæ удхæссæг кæмæй федта, уыцы былысчыл мидбылхудт чысыл базмæлын кодта Аслæмбеджы узал уадултæ.

Мыр «а»-йы даргъ айвæзты уыди æнæхатыр айуан, æмæ уымæн ныккæрзыдта Сурмейы зæрдæ, цыма йын исчи йæ судзгæ хъæдгоммæ судзины цыргъæй февнæлдта. Йæ хид акалд, йæхима æркасти æгад, æнæнымад адæймаг.

— Ды мад дæ, фæлæ мæ мад нæ дæ, — йæ ныхас дарддæр кодта Аслæмбег, æцæг «а» иннæ мырты 'хсæн нал фæхъулон кодта, — мæхи мад мын æгъгъæд нæу æви адæмæн дыгай мадæлтæ ис? Мачи мын кæнæд мады митæ, мæхи мæгуыр ный-йарджытæ нал сты, æмæ сæ нæ сæгад кæндзынæн, никамæй сæ баивдзынæн... Фæлæ, кæд æцæгæй дæр мад дæ, уæд дæ хъæбултæй иуы сæфтмæ цæмæн бæллыс, цæмæй иннæ фервæ-за? Цæмæн? Гъй? Ницы дзурыс? Æмæ цы зæгъай?! Тæрхон-ганæг, зæгъы, нæ дæн. Дæ уыцы æлгыст æмбисæндтæ æмæ уыци-уыцитæ цыфæнды тæрхонæй фыддæр сты! Ссардта мын цæстуынгæ æрмæг — скъолаты нæ фаг кæны ахæм æрмæг, ауæй сын æй кæн, — мæнæ кæсут, Сырдоны худ, чи йæ систа, уый дæр фенут! Кæсут æмæ тæрсут!

Аслæмбег сыстад, бацыд рудзынгмæ, рудзынджы фæйнагыл йæ дыууæ къухæй æрæнцой кодта. Йæ зæрдæйы æнæбаурумгæ рис арахъæй рæстæгмæ фæмынæгдæр, ныр фæстæмæ сагъуыд, цыма ныл йæ фæсабыры сахат йæ тыхтæй кæй нæ схардз кодта, уыдоны дæр ноджы тыхджындæр æмæ æгъатырдæрæй сабу-хынмæ ауæрста, уыйау. Ахъардта уыцы рис буары æппæт уидæг-ты, æппæт дадзинты, æмæ лæг бынтон æрлæмæгъ, цыма йын йæ сæр фæрæты цæгатай æрцавдæуыд. Сурме йын уыцы уысм йæ цæсгом куы федтаид, уæд скуыдтаид фыртæригъæдæй — хъызæмар ын йæ кæндтытæ фæфæлмæндæр кодта, цыдæр фæци йæ къæйных æнгас, рыстæй удхаргæнæг сабийау уыди æнæбон æмæ тæригъæдхуыз. Иу минуты бæрц афтæмæй лæууыди Аслæмбег, стай йæ мидхъаруйæ йæ зæрдæйы уагæн йæ рохтыл æрхæцыд. Рудзынгæй иуварс разылди, уаты астæу æрлæууыд.

— Мæнмæ дæуæй æмбæхстагæй ницуал ис, — райдыдта йæ ныхас, — цы уыди, уый уыди. Фæлæ йæ ды кæцæй зоныс? Чи дын æй радзырдта? Æви дæхæдæг истæуыл фæгуырысхо дæ? Ау, афтæ уа? Уæд мæ дзæбæх æрцахстай. Нæ, ам цыдæр ис! Хингæнджыты метод?! Гипноз?

«Мæнæ и, мæнæ уыцы низы ном — «гипноз», — йæхинымæр

бацин кодта Сурме. Асләмбеджы дзыхәй схауәг әнахуыр дзырдын йә зонд фәуәгъд кодта дзәгъәл агуырды хъызәмарәй. Цалдәр хатты йә йәхинымәр сдзырдта, цәмәй йә макуууал ферох уа. Фәлә уыцы әвирхъау, хәйрәгау фәлывд әмә әнәууәнк дзырды нә фәндыд зәрөнд усы сәрымагъзы цәрын, әвипайды әрбайсәфт, фәлә әнәхъәнәй нә, аңыд әрмәст йә фәлгонц, й ' агъуд, йә тәссаг мидис та ныууагъта улы мидәг, цәмәй йә ногәй хъызәмар кәнын кәна, иунәгәй куыддәр аззайа, афтә. Асләмбег комкоммә касти Сурмейы цәстытәм, фәлә зәрөнд ус ницы уыдта, ницы хъуыста, уыцы дзырдын әм хъуыды әнәхъәнәй дәр бацахста әмә йәм әддәрдыгәй дәр, мидәгәй дәр әмгәрон ницы уагъта. Асләмбег, кәд мын мәнә ныхас нә бамбәрста, зәгъгә, хъәрдәрәй загъта:

— Кәцәй йә зоныс?.. Дәхи цы ныхъхъус кодтай, цәмән мәнә дзурын кәныс, мәнә бон дзурын цы нә у, уый? Чи дын әй загъта?

— Ничи мын ницы загъта, — арф ныууәфыд Сурме. — Исчи мын исты загъта әви нә загъта, хъуыддаг әрмәст уый мидәг куы уайд... Нә хъуг уыцы изәр хәдзармә афоныл нә 'рбздәхт хъомәй, әмә йә агурәг аңыдтән. Әрәфы былгәрон әрхы...

— Әгъгәд у! — фәхъәр кодта Асләмбег, цыма йыл исты фехстой әмә уымәй йәхи хъахъхъәны, афтә йә сәр фәгуыбыр кодта, йә къухты аууон әй амбәхста. Дзәвгар рәстәг сә дьууәйә дәр хъыпп-сыпп нал схауд.

— Гъе афтә, мәнә боны рад, — әрәджиау загъта Сурме, — ничи мын ницы загъта, дә зәрдә макәмә 'хсайәд, мәхәдәг әй зонын... Зыдтон әй рагәй дәр... Фәлә уый дәуән дәр әмә мәнән дәр разуәзы әмә фәстәуәзы хос нәу, әрдуйы бәрц дәр нә ахады... Бәлләх базындай нә цәуы, фәлә ракондәй...

— Әмә ныронг дәхи цы ныхъхъус кодтай? Уәвгә мәнә уыргә дәр нә кәны, макәмән әй радзурай, кәд зәд дә, уәддәр сылгоймаг дә.

— Уырнад дә, уәдә.

— Цәмән әй сусәг кәныс?

— Әнхәлмә кастән әмә кәсын.

— Цәмә 'нхәлмә кәсыс? Зондджын сылгоймаг куы дә, Сатана, адәм дәумә куы цәуынц фәрсынмә, уәд уый дә сәрызонд н' ахсы, әмә иунәг адәймаг дәр йәхи 'гъдауәй, йәхи къахәй тәрхондонмә кәй нә бацәудзән, мәнә дән, әрцахсут мә, зәгъгә.

— Аенхъалмæ кæсынай уæлдай мæ бон æндæр ницы уыди... Кæсын æнхъалмæ... Лæппумæ... Цы зыдтон, уый дын загътон. Ныр бар дахи.

— Цæмæн?.. Цæмæн?.. Цæй тыххæй?.. — фыртыхстæй, фырмæстæй хуыдуг кодта Аслæмбег. Агъуыссæджы хъызæмарай, зæрдæмарæн сагъæстæй йæ цæсгомы цъар бурбын кæмæн дардта, уыцы æрдæгмард сылгоймаг, зæххыл уыйбарц фæцæргæйæ, хæрз хуымæтæджы хъуыддæгтæ кæй не 'мбары, уый йын цæхх лæзæрста йæ мастыл.

— Цы куыдзы мæрдтæн дæ бахъуыдысты уыцы таурагътæ? Аенæ ракæ-бакæйæ адæмы 'взагыл афтæ цæуылнæ зæгъыс: Аслæмбег, аххосджын дæ, æмæ дыл хъаст хæссын законмæ! Уыцы худинаджы худы хæррæгъ ма мын мæ фыццаг цы скодтай æви мын мæхи мæгуыр бонтæ фаг не сты?

— Мæ Хуыцау — ме 'вдисæн, Аслæмбег, феххуыс кæнынмæ дын хъавыдтæн, фæлæ, æвæццæгæн, дахи загъдау, мæ зонд уыйбарцытыл не 'ххæссы... Фæрсынмæ дæр мæм ничи цæуы, мæ уынаффæ хъуаг ничи у... Дæхи æвæндай дæ закон куы 'рцахса, уæд нæ худинаг сæфт не 'рцæудзæн — ам баззайдзæн — мæнæ ацы хæдзары, дæхи хæдзары, нæ хъæубæстæйы мидæг. Дæхæдæг дæхи куы нæ бафхæрай дæ фыдраконды тыххæй, хъæубæсты чи никуыма 'рцыди, уыцы æвзæр мийы тыххæй, уæд законы рахаст тæрхонæй, цыфæнды карз куы уа, уæддæр дæхи не ссыгъдæг кæндзынæ. Сосланы чи бабын кодта, Сырдоны уыцы худы хæррæгъ дын дæ дæлармы æз нæ батъыстон, дæхæдæг æй ныккодтай дæ сæрыл, мæнæн та мæ аххос уый у, æмæ йæ кæй федтон, кæй дын æм бацамыдтон, цæмæй йæ дæхæдæг дæр фенай. Цæмæн дын ракодтон Сырдоны худы кой? Раджы уа, æрæджы уа, уæддæр законы цур æрлæудзынæ... — Сурме фæхъус, цæуылдæр тарф ныхъхъуыды кодта, стæй та райдыдта. — Уæвгæ, цы бæрæг ис, махон, нæ лæгæй зæгъын, Хуыцауы рæстæй куы фесæфт, алцæмæн дæр уæвæн ис ацы дунейыл... Фæлæ цæмæдæр гæсгæ гуырыско нæ кодтон, иу бон хъуыддаг раргом уыдзæн... Закон дæ бафхæрдзæн, æмæ зæгъдзынæ: «Цы уыди, уый уыди, цас фæрæдыдтæн, уыйас æфхæрд байæфтон, æмæ никæмайуал ницы дарын». Гъе, гъе уымай тæрсын, мæ боны рад. Уыцы 'фхæрд дæуæн фестдæн ирвæзыны хос, де 'фсарм дзы æрсабыр кæндзынæ... Аемæ уæд нæ фæдтаис дæ сæрыл худинаджы фыдцъылыз худ. Аемæ йæ уынгæ кæм нæ кæныс, уым æй исгæ дæр куыд скодтаис?.. Гъе,

гъе уый тыххæй дæм фæдзырдтон; уый, уыцы худ — нæ хъæубæсты худинаг, нæ адæмы худинаг, ды йæ хæссыс дæ уæлæ. Фервæз дзы, закон дын нæ феххуыс кæндзæн.

— Ныр демæ куыд дзырдауа? — ныххъæрзыдта Аслæмбег, йæ къухтæ кæрæдзимæ фæлæбурдтой, цыма хъæбысхæсты бацыдысты, уыйау, иуы æнгуылдзтæ иннайы онты æхсæн фæмидæг сты, æмæ сæ афтæмай дыууæрдæм фыдыздыхтытæ акодта æмæ сæ къæр-къæр ссыд, — Цæрæгæн мауал тæрс, йæ хъуыддагмæ йын æркастысты, суæгъд уыздæн!

— Лæппуйæн нæ тæрсын... Тæрсгæ та йын куыд нæ кæнын, фæлæ...

— Уæдæ ма уæд цы? Олимпиадæ йæ дзыхыл хæцы æмæ хæцдзæни, уымæй дæр æдас у. Никуы ничи ницы базондзæн... Ды дæр, кæд æцæгдæр хъæубæсты фарныл хъуыды кæныс, адæмы рæсугъд æгъдауттæ нымайыс, уæд мын мæ худинаг ма схъæр кæн, дæхæдæг куы зæгъыс, уый иунæг мæн худинаг нæу, фæлæ дзыллæйы цæсгом дæр чъизи кæны. Ницы уыди, ницы 'рцыди, æмæ хъуыддаг ууыл ахицæн. Хъæубæстæ афтæмай фервæздзæн уыцы æлгъыст худæй...

Сурме тымбыл цæстытæй касты Аслæмбегмæ, цыма, ныхас цæуыл цæуы, уый æппындæр не 'мбары.

— Нæ, уыцы худæн басусæггæнæн нæй... Басусæггæнæн ын куы уайд, уæд ацы дуне, ныр цы 'лгъыст у, уымæй дыууæ хатты æлгъыстдæр уайд. Фæлæ табу не скæнæг Хуыцауæн.

Аслæмбег бамбæрста, нæй басæттæн ацы зæронд хингæнæгæн. «Æ, дæлдæр ныххауæд, дæу абоны онг уæлæуыл чи ныууагъта, уыцы Хуыцау!» — ралгъыста йæхинымæр. Сфæнд кодта фæстаг фæлтæрæн скæнын:

— Сурме... Ныххатыр мын кæн... тыхст бонтæ мыл уыди, фæлæ дæ никуы ницæмай батыхсын кодтон, дæхæдæг æвдисæн. Ныр мæ дæ сæр бахъуыди... Бинонтæ мын ис, сывæллæттæ, уыдæттæ дын дзурын хъæуы? Æмæ уыдоны сæр уæддæр банымай. Фæтæригъæд сын кæн, цы уыздысты æнæ мæн. Фæрæдыдтæн. Хæйрæг мæ афæлыфта, мæ зонд мæ бар нал уыди... Хатыр дæ курын. Мæ мад дæ хонын æмæ мын мады хатыр ныккæн. Ныххатыр мын кæн, дæуæн дæ фырт, мæнæн та кæнгæ 'фсымæр Дзамболаты номæй. Дæ зæрдыл æрлæууын кæн, мæлæтæй дын æй куыд фервæзын кодтон, мæхæдæг ма тыххæйты куыд фервæзтæн, мæ туг куыд калди, уый æмæ дын æнцондæр уыздæн мæ сау худинаджы курдиатæн «о» зæгъын.

Сурмейæн йæ цæссыг калди æмæ йæ сæр тылдта «нæ», зæгъгæ.

Асләмбег ын йæ армытæпæнтæ йæ цæстытæм бахаста:
 — Æркæс-ма, ацы ностæ цы сты? Никуы дæм сæ бавдыс-
 тон, ныр сæм æркæс, æркæс! Уыдон тыхджын мыггаг Æдарцты
 æфсымæрты — ме 'фсымæрты цыргъ кæрдты цæфтæ сты. Уыцы
 кæрдтæ хъуамæ скарстайккой дæ хъæбулы зæрдæ, фæлæ сæм
 æз гом армытæпæнтæ ныддардтон...

Сурме хъæрæй кæуын райдыдта, æмæ Асләмбег ахъуыды
 кодта: «Æнхъæлдæн, басасты... О Хуыцау, кæд искуы дæ, табу
 дæхицæн, адæмы ныхас раст у — хорз нæ сæфы, мæ хорз дæр
 рохы бынаты нæ баззад».

Сурме сабыр куыдæй бирæ фæкуыдта. Асләмбег ын æнхъæл-
 мæ касти йæ фæстаг ныхасмæ, ныр йæ хъысмæт уымæй аразгæ
 уыди. Æгады цард, фидиссаг ном, уæлæуыл зындон, ахæстон
 æви йæ сабыр цард — о, куыд амонджын уыди æмæ йæ куыд
 не 'мбæрста, къухы цы вæййы, уый цæсты куыд нæ ахады! Йæ
 мæсыг ныккæлдзæн æви лæугæйæ баззайдзæн а зæххыл? Йæ
 хæдзары бындур ныззилдзæн æви йæ фидар дуртæ нæ фезмæл-
 дзысты? Ау, йæ сывæллæттæ сидзæрæй аззайдзысты, йе 'гадæй
 æгад уыдзысты сæхæдæг дæр, сæ цоты цот дæр? Нæ, уымæн
 уæвæн нæй!!!

Рæстæг ныллæууыд йæ цыдæй, ахуыссæг стъалыйы хуызæн
 ацы уысм уыди афтæ сау æмæ уæззау, æмæ йæ зонд бамба-
 рынхъом нæ уыди.

Æмæ мæнæ Сурмейы æдзард былтæ базмæлыдысты, йæхимæ
 дæр чи нæ хъуысти, ахæм мæллæг хъæлæсæй загъта «нæ». Фæлæ
 уыцы «нæ» топпы гæрахау ныййазæлыд Асләмбеджы сæрымагъзы,
 куыддæр акъуырма, йæ цæстытæ атартæ сты, йæ сæр ыл разылд.

— Мæ бон дын феххуыс кæнын куы уайд, мæ боны рад, —
 кæцæйдæр дардæй хъуыста йæ марæджы кæлæнгæнæг хъæлæс, —
 уæд мын лæгъстæтæ кæнын хъæуы? Мæ уд дæр дын нæ бавгъау
 кæнин. Кæннод дæ цыкурайы фæрдгуытæ — дæ сывæллæттæ...
 Дæ уæздан бинойнаг... Уыдæттæ кæд мæнæй рох сты, уæд æз
 æвзæр къодах дæн, æмæ фаджысмæ аппарынæн йеддæмæ
 ницæмæн бæззын. Нæ, мæ хур, нæ, зымæджы даргъ æхсæвты
 сыл мæ узал хуыссæны мæхи кæуынай срагъæд кæнын... Хъуы-
 ды кæнын дæ номыл дæр, дæ мыггагыл... Гъе уымæ гæсгæ дæм
 фæдзырдтон, гъе уымæ гæсгæ дын фæкодтон рагон таурæгътæ...
 Дæуæн дæхи мидæг ис дæ худинагæй фервæзыны мадзал. Æндæр
 дын а дунейыл никæй бон у баххуыс кæнын.

Сурме фенцад, йæ ныхæстæ Асләмбегмæ бахъардтой æви нæ,

уый базоныны охыл æм хæрдмæ скасти — Аслæмбег раздæрау æдзæмай лæууыди йæ уæлхъус. Зæронд усы фæллад цæстыты арфæй цыдæр дызæрдыггаг рухс калди. Цы у уыцы рухс, цы 'мбæхсы й' аууон? Аслæмбеджы зæрдæйы та ныфс фæзынд. Нæ, нæ йæ ауæй кæндзæн?! Ау, йæ фырты фервæзынгæнджы йæхи къухæй бабын кæндзæн? Цыфæнды дæр дзурæд, кæнæд йæ таурæгътæ, æфхæрæд æй, нæмгæ дæр æй кæнæд, йæ сæрыхъуынтæ йын бындзыггай ныттонæд, æрмæст макæмæн мацы зæгъæд.

— Аслæмбег! — хъæрæй загъта Сурме, æмæ Аслæмбег фестъæлфыд, — мæхи лæппуйæн дæр дæ уавæры æндæр ницы зæгъин. Хъус, уæдæ!

Зæронд ус цыма æгæр хъæрæй кæй сдзырдта, уымæй фæтарст, уыйау æвиппайды фæхъус. Стæй хæрзныллæг хъæлæсæй райдыдта:

— Дæ цард, æвæццæгæн, дунейы фарны уымæн бахъуыди, цæмай дзы йæхицæн хъахъхъанæг сараза. Хъахъхъанæг та дзы цы хуызы сараздзæн, уый дæр дын зæгъон. Исчи абоны фæсивæдæй, нæ фæстæ чи уа, уыцы фæлтæртæй дæ фæндагыл цæуынвæнд куы скæна, уæд-иу æм дæ цард тæссаг фæзилæнæй разындзæн, тæрсын æй кæндзæн стыр худинагæй. Дæ худинаг та уыйас стыр у, æмæ дзы чи нæ фæтæрса æмæ фæтæрсдзæн, ахæм гуыр дæ уыди æмæ нæ уыдзæн. Кæд ахæмтæ разына, уæд уый та уый амондзæн, æмæ бæсты сæфт æрцыди, фæлæ ууыл нæу нæ ныхас. Фæлæ дунейы фарны дæ цард афтæмай нæ хъæуы: стыр хъызæмар дзы куы нæ уа, уæд æм йæ хъус ничи 'рдæрдзæн. Хъæуы стыр хъызæмар... Уыцы хъызæмары 'вдисæн та уайд мæлæт... Науæд, цæргæ куы баззайай, уæд иннæтæ афтæ зæгъдысты: «Уымæн батади, махæн дæр батайдзæн!» Дæ мæлæт адæмæн зæгъдзæн: ахæм ми никуы никæмæн батади æмæ батайдзæн. Уый иу хъуыддаг. Иннæмай та худинаджы худ дæ сæрæй сисдзынæ, фервæзын дзы кæндзынæ дæ бинонты. Нæ хъæубæсты, нæ адæмы... Мæлæтдзаг фæсмон дын дæ ном нæ бауадздзæн фæгад кæнын...

Ныр Аслæмбег æппæт дæр бамбæрста. Фехъуыста йæ тæрхон. Кæцæйдæр æм йæхи хъæлæс ныхъхъæр ласта: «Маргæ!» Фестъæлфыд. Æмбæрста, йæ дзых нæ бахæлиу кодта, афтæмай йæ хъусты арыдта уыцы хъæр, сæрымагъз тыхджын уылæнтæй хоста, дард кæмдæр æй азæлд сæдæ хъæлæсæй фæзмьдта: «Маргæ!» «Ма-а-ргæ!» «Ма-а-а-ргæ-æ!» Стæй æвиппайды уыцы хъæр фестад сæрдыгон мæйрухс æхсæвы быдыры хъæлæс, уæззау æртæхы бын æртасæг кæрдæджы хæлтты бынæй хъуысæг

әнәнымәц цъырцъырагты иугәндзон цъыр-цъыр. Асләмбег банкъардта, алырдыгәй йә 'лхивын куыд райдыдта әнауынгә цъәх царәгойты әнахуыр уастәй фәрчытәхауәг әгуыппәг-дзинад. Сабыргай, цыма цәмәйдәр тарсти, уыйау йә сәр разылд-та дуарырдәм, нымдзаст дәггәлы сау хуынкъмә, хуынкъ уыди кәстәр әнгуылдзы стәвдән, йә кәрәттәй фәйнәрдәм фәпырх сты кәдзтә-мәдзтәй, Сурмейы ныхы әнцъылдтау, фәйнәджы фәсхы фәдтә, ахорән дәр сә нә бамбәхста. Уыйфәстә Асләмбег әрзылди хәдзары къуымтыл, ләмбынәг сә сәрста джигулгәнәгау. Фәлә дзы, әвәццәгән, цы агуырда, уый не ссардта. Бацыд скәпмә, йә дуар ын байгом кодта, дзуццәджы 'рбадти. Тәрхәгыл фәдта стыр кард — йә фистон хәдәй конд, райста йә, йә коммә йын әркәстытә кодта, стәй йә сәвәрдта йә бынаты. Иннә тәрхәгәй райста уәззау тигъджын графин, йәхи миднымәр ын йә уәз сбарста.

Сурме әдзынәгәй касти йә уазәгмә. Йәхирдыгонау ын бамбәрста йә митә:

— Нә дә хәәуы!

Асләмбег фәстәлфыд, фәстәмә нә ракаст, афтәмәй йә ләгъз хәәләсәй бафарста:

— Цы мә нә хәәуы, Сурме?

— Нозт дә нә хәәуы... Уый хәйрәджы холлаг у. Ды та хәуамә ныртәккә сыгъдәг уай, рәсугъд. Арахъхъ ахәм хъуыддәгты әппындәр нә бәззы.

— Нә бәззы, гъай-гъай...

Асләмбег раздәрау бадти дзуццәджы, галиу къухәй хәцыди скәппы дуары тигъыл, рахизәй әлхъывта графины нарәг хъуыр. Амәй йә куы ныццәва — йә сәры кәхц ныппырх уыдзән, уәдә авг дәр тәгәлтә фәхаудзән. Тыхмард. Нә бәззы. Манә скәппы фәстә раггәныл къухсәрфән. Уымәй куы батухид графин, уәд та? Рынчын зәронд усән әрхъуыды кәнын хәәуы әрдзон адзал. Феххуыс ын хәәуы амәлынмә — кәдмә хъызәмар кәндзән? Слест кәнын райдайдысты. Экспертизә. Нә, хъуамә әхсәнчы хәсты йас фәд дәр ма баззайа. Фәләуу! Чи? Уый! Уыцы гогызы айк Зәрина! Уымәй цәуынц ацы бәлләхтә! Уымәй цәуы йә мәләты азар! Әнәбасгәрст, әнәбәрәггондәй ницыуал ныу-уаддзән, әппәт хуынчыты дәр калмау бабырдзән. Маргә, уәд дьууәйы дәр. Иумә. Фәлә уымән гәнән нәй...

Сурмейы амарыны фәндәй йәм цы хъарутә фәзынди, йә буары хәцәфтә кәмәй адәнгәл сты, уыдон уайтагъд цыдәр

фесты. Афтæ 'рлæмæгъ, æмæ ма стгæ дæр тыххæй-фыдтæй скодта, расыгау цудтытæгæнгæ дуармæ бацыди. Кæрты астæу æрлæууыди æмæ гом дзыхæй уазал уæлдæф тагъд-тагъдæй уæффыди — афтæ зыдæй ма фæназы дон дойнайæ мæлæг адæймаг. Йæ зардæ йæ гуыпп-гуыппæй фæсабырдæр, фæлæ йын уый уыйас æнцой не 'рхаста. Æнахуыр, ныронг кæй никуы бавæрста, ахæм хъыг ын йæ риу фæйнардæм рæдывта.

Уыди зымагон æнæдымгæ хъызт æхсæв, арвил цъæх цæхæр калдтой стъалытæ, мæй лæууыди арвы тæккæ астæу, Аслæмбеджы хæд сæрмæ сыгъдæггонд æвзистау тæмæн калдта. Аслæмбеджы кæрты къуымтыл йæ цæст ахаста, цыма йæ фыццаг хатт федта. Уынджырдыгæй — кауæй кулдуар, йæ кæройнаг михтæ æмæ йæ фæйнафарс цæджындзыл æфсæйнаг тæлытæ конд — уыдон æй уромынц, хæдзармæ хæстæгдæр цæджындзыл тъæпæн нарæг фæйнаджытæй конд чысыл дуар æвдузæнтæй хуыд. Хæдзары бакомкоммæ кæртæй цæхæрадоны астæу æндæр кау — фырзæрондæй лæзæрын райдыдта, ныггæлиртæ, йæхиуыл ма тыххæйты хæцы. Рæбынæй хæдзары фæстæ — скъæт, йæ къултæ сахъарали кауæй, æлыгæй сæрст, йæ сæр шиферæй æмбæрзт. Аслæмбеджы фæкомкоммæ рудзынгмæ: цы электрон рухс дзы калди, уый уазалæй дæвдæг митыл сырхбын цырен уагъта арты 'взæгты фæйлыдау. «Мæн ацы ницæйаг хæдзар хъавы амарынмæ, мæ хъæстæ мын а зæххæй фесафынмæ! Уый худæг нæу?» — Аслæмбеджы йæхимидæг худгæ дæр бакодта, фæлæ дæ фыдгул афтæ бахудæд — маст та йын йæ хурх ацахста, æмæ та тагъд-тагъд уæфын райдыдта. Йе 'нæбондзинад кæй æнкъардта, уый йæ бынтон мардта. Цы кæна, уымæн ницы зыдта, фæлæ йын иу хъуыддаг бæлвырд уыди — ардыгæй афтæмæй цæуæн нæй, ахсæв исты куы не 'рхъуыды кæна, уæд йæ сæфты æрæджы бакодта! Абон уа, райсом уа, уæддæр мæлгæ кæндзæн, зæронд у, рынчын, бон раздæр æрцъынд кæндзæн йæ цæстытæ æви бон фæстæдæр, уый уæлдай нал у, нал у уæлдай уый иунæг адæймагæн дæр а дунейыл, суанг йæхицæн дæр... Мæнæй, фæстæмæ... Уый фæстæ райдайдзынæн ногæй цæрын, зæдау сыгъдæгæй, мæ чъизи ссыгъдæг кæндзынæн мæ рæстаг хъуыддæгтæй, мæ хæрзаудæнæй, куырыхон лæджы цардæй, куы бахъæуа — Хуыцаумæ дæр кувдзынæн, о ме скæнæг, кæд искуы дæ, уæд мæм æркæс, феххуыс мын кæн.

Йæ зонд сæрзилены онг тыхкуыст кодта, архайдта йæ фервæзыны хос ссарыныл. Йæ фервæзынæн иунæг мадзал кæй ис

— заронд кәләнгәнәдҗы адзал, — уый бәргә зыдта, фәлә йә цы хуызы, цы амаләй фәтагъддәр кәна? Йә цәстытыл ауади алыхуызон нывтә: базәй йә хурх кәны, бәхсныгәй йын йә кубал әлвасы. Йә зардыл әрләууыди йә дыууәхстон цуанон топп дәр. Йә хәдзары арф әмбәхстәй ләууы, хәсты фәстә йын йә 'рвад Инал кәй баләвар кодта, уыцы заронд ливор. Фәлә уыдәттәй ницы пайда ис, — сәхимә нәма бахәццә уыдзән, афтә йә фәдысмуддҗытә ацахсдзысты. Әрхъуыды кәнын хәуы, нә, фәтагъддәр кәнын ын хәуы йә 'рдзон мәләт — әндәр хос нәй а дунейыл фервәзынән... Фәлә уыцы хос кәй нә ардта, уымәй афтә стыхст, әмә йә зонд дзәгъәлтә кәнын райдыдта. Чи зоны, әрра дәр суыдаид, фәлә скъәтәй райхъуыст хъудҗы «му-у!» Уымәй йәхи бабын кодта Сурмейы хайуан, — ацал-ауал азы иумә кәимә фәцардысты әмә дыу-уә хойау кәрәдзи кәимә 'мбәрстой. Хъуг рагәй зыдта, хәдзары әцәгәлон адәймаг кәй ис, фыдәх сын кәй хәссы, уый дәр әмбәрста цыдәр әгъдауәй: ныронг йәхи урәдта, әнхәәлмә касти, кәд ацәуид әмә ницы бәлләх әрцәуид. Фәлә ныр Асләмбедҗы зардәйыуаг әмә сау фәнд бастәфт йә фосы 'нкъарәнәй, фәтарст йәхицән дәр, йә родән дәр. Фырадәргәй йә уынгәг къуымы дыууәрдәм сцоппай. Йә бынат ын роды хатәнгондәй цы кау хицән кодта, уымән йә михтәй иуыл баст уыди цыбыр бәндәнәй әмә йә уый цас уагъта, уыйас-иу йәхи куы иуырдам аппәрста, куы иннәрдам.

Асләмбег скъәты дуар байгом кодта. Мидәмә куы бахызт, уәд бамбәрста: йә митә йәхи бар не сты, цыдәр дәлимон ыл бәхбадт кәны, әрцәуы йыл йә дәлимоны ехсәй, кәдәм әй фәнды, уырдам әй фездахы. Уый куыд әмбәрста, уымәй нодҗы тынгдәр әмбәрста, йә фервәзыны мадзал заронд хингәнәдҗы заронд хъугыл раст мәнә йә бәндәнәу баст кәй у. Фәлә нырма зонд нәма ахста: цы хуызы, цы 'гъдауәй фервәзын кәндзән әгомыг хайуан адәймадҗы йә худинадҗы сәфтәй? Әмә кауы михәй бәндәны 'лхынць куы хәлдта, уәд әвиппайды йәхи федта йәхи фарсмә, федта йә цәсгом фәрсырдыгәй — Сурмейы цәсгомы хуызән уый дәр уыди фәлурс әмә әррахуыз. Әмә йә зардә фәкхәпп кодта: Сурмейы цәстангасы айдәны уынагау уыдта йәхи агъуыд, заронд усән йәхимә ницы лаз уыди! «Сәрра дән!» — ныхъхәр кодта, фәлә дзы хыпп-сыпп нә райхъуыст, айдәны уынагау та йәхи федта, йә фарсмә тыбар-тыбур кодта әнәном, әгъуыз, әнәбәрәг,

анахуыр цыдәр — дәлимоны мидбылхудт, фәлә уый Асләмбегмә касти удәгас цәрәгойы хуызән, калдис дзы кәләнғанәг рухс. Асләмбег зыр-зыр кодта фыртәссәй, хъавыди хъуджы фәуадзынмә әмә скъәтәй алидзынмә, фәлә уый бәсты бәндәны кәронәй хъуджы синтә йә тых-йә бонәй арцавта, йә босыл ын фидар хәцыди, афтәмәй йә кәртмә ратардта.

— Әддәмә рабыр, гәбәр хайуан! — Асләмбеджы маст әнәхъәнәй дәр хъуджы хай фәци; хъәрәй нә дзырдта, тарсти, исчи йә куы фехъуса, уымәй, фәлә йәхи цас урәдта, уыйас ын уләфын зындәр уыди. — Ды дәр дә хицауәй хуыздәр нә дә! Уыцы изәр дәу фәдыл адзәггәл зәронд хинғанәг Әрәфырдәм, ды афоныл куы 'рцыдаис дә фаджысәйдзаг скъәтмә, уәд әз афонмә дзәбәх фынаёй кәнин мә хъарм хәдзары мә бинонты фарсмә. Рабыр, зәгъын! Сымах, әнхәлдән, дунейы әвзәрдзинәдтә әмә әнәуагдзинәдтә фесафынмә хъавут, бәстә йә чъизитәй ссыгдәг кәныны фәнд скодтат! Незамантәй нырма адәм ууыл тох кәнынц әмә цы рамбылдтой? Сә хуыцауттә, сә зәдтә, сә дауджыты бон дәр ницы у, паддзәхтә әмә әфсәдтә дәр әдых сты ацы хъуыддаджы, адон, әдылытә, бавдәлдысты әмә зәххы къори хәцъиләй сәрфынмә хъавынц! Әмә цәмәй райдыдтой?! Мә худинагәй, мә улы сәфтәй! Фәлә чи кәй фесафа, уый фендзыстәм! Аххос уәхи уыди, ницы уә хъыгдардтон, мәхи 'ргәвдын та никәмән бауаддзынән! — әмә та бәндәны кәронәй ныддзәхст ластва хъуджы мәлләг рагъ.

Уыцы рәстәг Сурме ныхас кодта Георгиимә. Нырма ныртәккә схәццә Сыбырәй. Сурме тынг хорз зыдта, цыппар дамбацаджын ләджы йә хәдзарәй куы акодтой, уыцы уазал әхсәвәй нырма әнустә рацыди, фәлә йәм уәддәр афтә касти, цыма йә ләг райсомәй куыстмә ацыд әмә изәрәй фәстәмә сәхимә 'рбацыди.

— Ныртәккә дын дон ахъарм кәндзынән дә къухтән, — загъта Сурме, фәлә йә бынатәй нә фезмәлыд.

— Ахсадтон сә, — хәәлдзәгәй сдзырдта Георги әмә рагъәнәй къухсәрфән әриста.

«Цәуыл цин кәны? — йәхимидәг бадис кодта Сурме, — нә хъәубәстә куы фәхудинаг, әнәрцәугә әнәфсарм, әгъуыстаджы әнәуагдзинад әмә чъизи карз хъәбысхәсты куы бацыдысты ләджы кад әмә намысимә, дунейы фарнимә әмә съл уәлахиз кәнын куы райдыдтой... Сәфы адәймаджы әфсарм...»

— Нә фесәфдзән! — худгәйә загъта Георги, — нә фесәфдзән!

Æфсарм, рæстдзинад афтæ 'нцонай н' амардзынæ. Уый тыххæй æппæт адæмы амарын хъæуы. Æппæт адæмæн та амарæн нæй. Афтæ, афтæ, чынды, ма гуырысхо кæн, дæхи дзæгъæлы ма хæр.

— Уæдæ цы кæнон? Дæу æмæ дæу хуызæтты куы ахстой, адæмы хуыздæр лæгты куы сæфтой, уæддæр æппæт дзыллæйы ничи ныццагъта, сæ дуæрттæ фидар сæхгæдтой, сæ рудзгуытæ бæзджын æмбæрзæнтæй бахгæдтой æмæ сæ хъарм хæдзæртты цардысты, тæрсгæ дæр кодтой, фæлæ тарстысты æрмæст сæхицæн.

— Уый, бæгуы, афтæ уыди, — загъта Георги. Æгæр хъæлдзæг уыди, æмæ та Сурме йæхинымæр бадис кодта: «Цы 'рцыди, цæуыл цин кæны?»

— Афтæ уыди, бæгуы. Æцæгæйдæр, æппæт адæмы 'хсæн иу ахæм лæг нæ разынд, нæ сæрыл чи сдзырдтаид. Æмæ уый бæргæ нынныхъуыриккам, — цы сæ домæм, сæхи удтæн тарстысты, — фæлæ ныл æххуысы бæсты комдзог кæй цыдысты, барвæндонæй ныл дзырд кæй хастой, уый нæ мæрдты дæр æнцой нæ уадзы — сæрдасæны цыргъыл нæ бæгъæввадæй кафын кæны, донмæ нæ тæры æмæ нæ æнæ донæй здахы, цæхæрыл нæ физонæг кæны, калм хæфс куыд аныхъуыры, афтæ нæ аныхъуыры, стæй нæ фæстæмæ йæ хуылфæй æрдæгмардæй сæппары. Уый та дын адæм!

— Уæ, бын бауат, адæм! — нырдиаг кодта Сурме, фæлæ уый йæхимæ афтæ фæкасти — йæ дзыхæй хъыпп-сыпп не схауд, фыццагау цавдурæй бадти. Адæмы кæй ралгъыста, уымæй хорзау нал уыди. «Хуыцаумæ бакувон æмæ дзы хатыр ракурон», — фæзынди йæм ахæм фæнд дæр, фæлæ йæ къух ауыгъта — цы уыди, уый уыди, донласт хуылыдзæй нал тæрсы.

— Æвзæрæй цы ис а зæххыл, уый адæмæн сæхицæй цæуы, — йæхи ныхæстыл цингæнæгау дзургæ-дзурын мидбылты худти Георги, — æмæ цы у Аслæмбег? Хоры хуымæй иу æфсир, денджызы донæй иу æртах — æндæр ницы. Адæймаг у, æмæ адæм иумæ цы сты, уый иунæгæй йæхæдæг уый у — йæ фæлдисонд адæмы мыггагæй равзæрд. Уæдæ ды кæд Аслæмбегимæ тох кæныс, уæд тох кæныс æппæт адæмимæ. Уый та æдылы хъуыддаг у. Стæй бирæгъы фысы 'гъдауыл сахуыргæнæн ис? Нæй, уымæн æмæ йын Хуыцауæй æндæр уаг лæвæрд ис.

Георги Сурмемæ æргуыбыр кодта, йæ хъусы йын сусæгæй дзурын райдыдта:

— Адæмæн сæ гуырдзæй цæуы чъизи, æнæфсарм, æнæгъдау митæм тырнын, æмæ кæд сынкъ Аслæмбеджы буарыл фæкъæртт, уæд, магуыр, уым йæ уд цы аххосджын у? Сынкъ æндæр буа-

рыл дәр әрзадаид әмә әрзайдзән, әнә 'рзайгә йын нәй — Хуыцау, Хуыцауәй цәуынц уыцы хъуыддәгтә!

Георги йә астәу сраст кодта, Сурмемә хъәлдзәгәй касти.

— Уәдә цы чындәуа?.. — Сурме зәгъынмә хъавыд йә ад-джындәр, йә нәфәтджиагдәр ныхәстә, Георгийы фәзындәй нырмә йе 'взагыл әхсызгон зәгъинагау чи бады, әмә мыр фестынмә йә быцъынәг чи тоны, уыцы дзырдтә: «нә ләг», фәлә йә къуылымпы кодта, урәдта әнахуыр әнкъарән — цы хъуыста әмә цы уыдта, йә алыварс цы уыди, уыдон се 'ппәт дәр, Георги дәр, Сурме йәхәдәг дәр — цыма әцәг нә уыдысты, афтә йәм касти; сайд әмә фәлынды әнәуынгә хәрвы бахауд, кәсаг хызы куыд бахауа, афтә.

— Цы чындәуа? — ацы хатт хъәрәй ныххудти Георги. — Ницы. Әппындәр ницы. Дә дзыхыл хәц, әмә ничи ницы бәзондзән. А дунейыл бирә ис ахәм хъуыддәгтә, адәм кәй нә зонынц. Цы нә зонай, уый та нәй әмә нәй. Хъәубәстә Сырдоны худ Асләмбеджы сәрыл куы нә фенәй, уәд әцәгәйдәр ахәм худ нәй. Кәд нәй, уәд худинаг дәр нәй. Афтәмәй хъәубәстә, әппәт адәм фервәздзысты сә сау худинагәй. Стәй дә рох ма уәд: Асләмбегәй мах стыр хәс дарәм, Дзамболаты царды аргъ хәс!

Сурмейы уәлхъус ләууәг әнәмәнг Георги уыди — дыууиссәдзәдзыд, фидаруәнг, рәстәмбис асәй бәрзондддәр, саулагъз, йә ных фәтән. Йә уәлә уыди фәныкхуыз четенәй әддәты әруадзгә дәрдджын хәдон, йә астәуыл нарәг гәрзәй рон, рәстәгәй чи фәсау, ахәм әвзист джиппыагъд әвзәгтәй фәлгонцгонд. Йә сурәты алцыдәр Сурмейән зонгә әмә уарзон уыди, суанг галиу әрфыджы цы иунәг урс фәзынд, уый онг. Фәлә уәддәр йә уәлхъус чи ләууыд, уый... Йә ләг нә уыди! Сурме йәхимидәг йәхи фарста: зәрдә цәуылнә исы ацы адәймаджы әцәг Георгийау? Ныккастис әм әдзынәгдәр әмә фестәлфыд: иунәг йә цәстытә нә уыдысты йә ләдджы цәстыты хуызән — абон дәр ма зәрдәйы рысты онг кәй мысы, уыцы фәлмән, рәвдәуәг рухсы бәсты йә цуры ләууәг әндәргән йә цәстыты сыгъди сәрзылынгәнәг, туграсыгәнәг кәләны цәхәр, фәлынд әмә сайды фәлхъәзән. «Хәйрәг адавта, а дунейы мәнән зынаргъдәр чи у, уыцы адәймаджы сурәт, — ахъуыды кодта Сурме, — фәлә йын йә цәстыты хуыз сфәлдисын нә базыдта! Йә бон нәу әмә не суыдзән ахәм диссаг саразын, уымән әмә хәйрәг, әвәцәгән, адәймаджы әфсарм цы у, уый нә зоны, — әнә

'фсармæй та цæстытæ адæймаджы цæстытæ не сты. Уæдæ дæлимонтæ, адæймаг цæмайты конд у, уыдæттæ се 'ппæт кæм нæ зонынц, уым ныл нæ фæуæлахиз уыдзысты!» Зæронд усы зæрдæйы ацы хъуыдыйæ фæзынди цин, æмæ бахудти. Хæйрæг ын йæ хъуыдытæ бамбæрста æмæ æрбайсæфт. Сурме йæ хуыссæны рабадт, фæйнæрдæм акæстытæ кодта, фæлæ мæйдар æхсæвы талынгæй йеддæмæ хæдзары къуымты цы федтаид? Кæм ис, уый æрхъуыды кæнын нæ фæрæзта дзæвгар рæстæг. Йæхи куы 'рæмбæрста, уæд йæ зæрдыл æрбалæууыд, Георгийы хуызы бацæуæг хæйрæгимæ се 'хсæн цы ныхас рауад, уый æмæ фæтарст — кæд æцæгæйдæр дæлимон ам уыди æмæ йæхи сынтæджын бын, йе та дæлæ скъаппы фæстæ амбæхста? Сурме йæхицæй сырда ацы хъуыды, æмæ, хæдзары кæй ничи ис, ууыл цæмæй баууæнда, уый тыххæй сфæнд кодта цырагъ ссудзын. Раст уыцы рæстæг чидæр рудзынджы авт тыхджын æрбахоста. «Чи уыдзæн уый ацы афон?» — бадис кодта Сурме, йæхæдæг фыртæссæй зыр-зыр кодта, ризгæ къухæй йæ нывæрзæны сæрмæ къулыл агуырда цырагъы къæпгæнæн. Куыдæр рухс ссыгъд, афтæ йæ дзыхы дзаг ныцъцъæхахст кодта, сынтагæй пълмæ 'рхауд, йæ гæндзæхтæ цагъта æмæ йæ сæт йæ дзыхæй калд, стæй ныссабыр — йæ уд систа, йæ цæстытæ та гомæй баззадысты — уыйас дис æмæ сæ тас уыди, æмæ сæ зиллæктæй æддæмæ рабырыдысты. Рудзынгæй та мидæмæ касти йæ зæронд хъуджы сæр, æппæт дунейы фыдуындæй цы уыди, уыдон йæ уынды сиу кодта. Уымæн дæр йæ цæстытæ Сурмейы мард цæстытау фырхъоппæгæй сæ зиллæктæ скъуыдтой, йæхæдæг худæгæй бакъæцал: йæ былтæ, фындзы хуынчъытæ уыдысты кардæй лыг, æмæ разындысты йæ сырхбын фæлурс комыкъултæ, урс стъæлфытæ дзы, стыр сау дæндæгтæ.

Райсомæй хъæубæстæ сæнкъуысын кодтой дьууæ æвирхъау хабары: дысон æхсæв амард Сурме, йæ хъуджы та йын чидæр аргæвста. Хицæнтæй райсгæйæ ацы хабæртты уадиссагæй ницы уыди: рынчын зæронд ус йæ иу къахæй ингæны лæууыди, æмæ, иу бон мæлгæ кæй кæндзæн, уый чи нæ зыдта? Уæдæ давды хабар дæр ног нæ уыди хъæубæсты, уымæй размæ дæр бирæ хæттыты 'рцыди ахæм хъуыддæгтæ, къæрныхтæ-иу кæйдæр фос æхсæвыгон атардтой, искуы-иу сæ аргæвстой. Сæ хицауттæ ма-иу сын кæд сæ сæфтæджытæ ссардтой, уæд хорз. Фæлæ адæм уæлдай масты æмæ хъыг ууыл кодтой, давд æнамонд рынчын усы хъуг кæй æрцыд. Æмæ уый дæр кæд? Сурме иунагæй, æнафæкæсæгæй йæ уд куы иста, уыцы 'хсæв! Йæ фыртты дæр,

мæгуыр, нал федта... Æмæ мæлæг заронд усы æххормаг, афтид стджытæй конд хайуанмæ йæ сæр чи 'рхаста, уый цавæр адæймаг уыди, кæд ын адæймаг схонæн ис, уæд — хъугæн йæ фарстæй сынт цы стона, уыйбæрц фыд ыл нæ уыди. Ахæм ныхастæ кодтой кæрæдзийæн хъæубæсты адæм.

Хъуджы ссардтой Фæддзауты цæхæрадоны кæрон. Йæ фарсыл хуыссиди, йе 'мбис кæмæн бахуыскъ æмæ дыргъ чи нал лæвардта, ахæм рагон стыр кæрдо бæласы бын, йæ раззаг зæнгыл хъуджы къæхтæ — баст, æмæ бакæстæйæ афтæ зынди, цыма æнæсæр хъуг бæласы йæ хъæбысы ныккодта. Стур йæхæдæг æргæвст æмæ æнæстыгъдæй кæй баззад, сæр та уым кæй нал уыд, уый дæр адæммæ диссаг нæ фæкасти: æвæццæгæн, давæг цæмæйдæр фæтарсти, сæр йемæ ахаста æмæ адымдта — уæдæ бынтон æнæ ницæмæй дæр куыд ацыдаид?

Зæринаæ йæхи хордта, фырфæсмонай йæ хъуыры комдзаг бынмæ нал цыд, йæхи æфхæрдта, цæмæн байхъуыста уыцы 'хсæв заронд рынчын усмæ, цæмæн æй ныууагъта иунæгæй, йæ уавæр ын хорз куы зыдта!.. Бирæтæ хъыг кодтой Сурмейы зианыл, фæлæ йын йæ мæлæты сусæгдзинадыл хъуыды кодта æрмæст иунæг адæймаг, æмæ уый уыди Зæринаæ. Кæмдæр йæ дæлзонд змæлыди, йæхи бæлвырдæй бавдисын чи нæ уæндыд, ахæм хъуыды: заронд усы мæлæт æмæ йæ хъуджы сæфты 'хсæн ис цыдæр бастдзинад. Уыцы гуырысхойæ тарсти йæхæдæг дæр, мæргътæ хъæрццыгъайæн йæ аууонай дæр куыд фæтæрсынц, афтæ, йæхимæ йæ æмгæрон нæ уагъта, цы зыдта, цы федта, цы бамбæрста Сурмейы цардæй, уыдон ныр йæ хъуыдыйы хæлуарæджы тынтау фæйнæрдæм нывæзта æндæр хъысмæттæ æмæ цаутæм, барста сæ, баста сæ кæрæдзиуыл, йæхи æууæндын кодта йæ хатдзæгты рæстдзинадыл, æмæ афтæмæй йæхицæй сырдат, сырдат йæ зонынджын зæрдæйы тæссаг дызæрдыг.

Æрмæст иунæг адæймаг зыдта Сурмейы мæлæты æцæг аххос. Æмæ уыцы адæймаг тæрхондоны куы 'рлæууа, се 'рвадæлты саби-чызг Олимпиадæйæн тыхми кæй бакодта, уый фæдыл, уæд нæдæр заронд усы мæлæты кой, нæдæр йæ хъуджы кой ничи скæндзæн, йæ фыдгæнд бамбæхсыны тыххæй ма адæймаг æмæ æгомьг хайуаны дæр кæй амардта, уый тыххæй закъоны 'рдыгæй æфхæрд нæ баййафдзæн. Аслæмбег дзуапп нæ дæтдзæн, йæ ахуырдау, зæрдæйæ сахъат лæппу Аланы кæй бабын кодта, уый тыххæй дæр. Йæ ахуыргæнæг æмæ йæ уарзон чызг Æрæфы былгæрон къутæрты аууон мадард бæгънæгæй

дыууæ калмау кæрæдзиуыл куыд стыхстысты, уый куы федта, уæд йæ рынчын зæрдæ аскъуыд. Нымад та афтæ 'рцыд, цыма йæ Фидары машинæ скъуырдат, æмæ йæ мæлæт уымæй уыди. Нæ, Алан уыцы æвирхъау нывæй ралыгъд æмæ, фæндагыл цахгæрма куыд багæпп кодта, афтæ йæ зæрдæйы таг аскъуыд, æрцæйхауд. Раст æй уыцы рæстæджы скъуырдат машинæ. Зæххыл бирæ диссæгтæ ис. Афтæ фæзæгъынц: дунейыл, дам, иу ахæм сусæгдзинад нæй, раджы уа, æрæлжы, уæддæр чи нæ рабæрæг уа. Уый афтæ куы уайд, уæд, ныр цы бирæ æбуалгъ хъуыддæгтæ æмæ æмбисонды хабæрттæ зонæм, уыдон, чи зоны, дзæбæх дæр нæ зыниккой, ногæй цы базониккам, уыцы царциаты диссæгты цур. Дун-дунейы сусæгдзинæдтæ кæронмæ базонæн куыд нæй, афтæ нæй базонæн адæймагæн дæр.

ДЫУУÆ ÆМДЗÆВГÆЙЫ

ЛÆГ

Кæд дæ хъæуы дæ нымады,
 Дæ хæларзæрдæ, æргом,
 Уарзыс кæд дæ фыд, дæ мады,
 Дарыс кæд сыгъдæг дæ ном,

Кæд дæ кæстæрты æгъдаумæ
 Алчи бакæны хæлæг,
 Гъеуæд, кув, мæ хур, Хуыцаумæ,
 Гъеуæд амондджын дæ, лæг!

СУСÆГ УАРЗТ

Хорз усгуртæ бирæ и нæ хъæуы,
 Чызджытæ сæм райдайынц кæсын.
 Уыдонæй мæ иунæг дæр нæ хъæуы —
 Сусæг уарзт мæ зæрдæйы хæссын:

Фарныхъæуы фембæлдыстæм фарон...
 Ныр мæхицæй амондджындæр нæй.
 Рацу, дам, æмæ, дам, фарн ыссарон,
 Фарныхъæуы, дам, цæрæм фæрнæй.

СФÆЛДЫСТАДОН БЫНТÆ

Нæ мадæй мах — Алыксандр, æз æмæ Таймураз — бирæ алыхуызон æрмæг ныффыстам æмæ рауагътам хицæн чингуытæй æмæ ирон журналты, газетты. Фæзынди дзы Ирыстонæй æддæ рæтты æмæ æндæр æвзæгтыл дæр. Зæгъæм, “Песни народов Северного Кавказа” — уыцы чиныджы, æмбырд дзы сты (чиныгараджытæ куыд амонинц, афтæмæй), нæ хæххон адæмты хуыздæр зарджытæ...

Фæлæ ам уый бафиппаинаг дæн: æрмæгæн йæ иу хаймæ, æгæр æрхæндæг хъуыдытыл æфтаудзæни, зæгъгæ, афтæ кæй нымадтам, уымæ гæсгæ нæ хъус фаг нæ дардтам, лæмбынæг æмæ йæ алы хатт нæ фыстам, æмæ къахыртæй разынд. Уый нын, æвæццагæн, рæдыд уыди. Хъуыдагмæ æндæр цæстæй акастысты иннæтæ. Зæгъæм, “Мах дуджы” редакци, æмæ “æнкъард” уацмыстæй дæр цалдæр рацыди рухсмæ.

Ныр ма иннæтæ æз агурын, тымбыл сæ кæнын. Се ’ппæт сиу кæнын зынай бантысдзæни, фæлæ ма дзы чи ис, уыдонæн ацы цикл у сæ хай.

Рæдыд уыдис уый дæр, æмæ, Агъниан Нарты кадджытæй кæй фæзмыдта, кæй дзырдта, уыдоны ’хсæн-иу разынд оригиналон варианттæ, æндæр текстты чи нæй, ахæм фæзилæнтæ, эпизодтæ æмæ ’ндæр хъусæрдаринаг бынæттæ. Фæлæ уыдонæй ницы ныффыстам æппындæр, Нартыл бирæ чингуытæ куы рацыдысты, уæд ногæй уæвæн ницæмæнуал и, зæгъгæ, афтæ æнхъæлæй.

Иу фиппаинаг ма. Агънианы уацмыстæ æххæстдæр æмбырдгондæй нæ зынгæ критиктæй æмæ нæ ахуыргæндтæй цалдæры æварццæг рецензитимæ нæ тугнестæг-рауагъдады дзæвгар азты бæргæ лæууынц, фæлæ сæ рауадзæг нæй. Кæд, мыййаг, тæрныхæй гуырзыкк хъæуы ахæм чиныг рауадзыныл, уæд мæ уый та æххæст нæма уырны... Цыма цавæр æфсон ис ахæм чиныг уромынæн?

Афтæ ма фæндаг нæма ис поэт Цæрукъаты Алыксандры фæстаг æмбырдгонд “Иратаман”-æн дæр. Йæ иннæ æппæт чингуытæй уæлтæмæндæр чи у. Æмæ уыимæ — йæ фæззыгон най дæр...

Поэтæн йæ удæгасæй уыди тынг æвидыц тох амайджытæ йæ ныхмæ — уый адæм федтой, бауырныдта сæ. Ирон адæмы зæрдæмæ нæ цыд уыцы тох, уыцы хæст. Дзæдæлатæн-иу ахъаззаджы ныхкъуырцц фæкодтой Грис, Нафи, Шамил, Æхсар, Хадзы...

Ныр дæр ма ис æдзæстуарзонтæ — фæлмæн ныхасæй йæ зæгъон...

Тох чындæуыд, Агънианæн Цæгат Ирыстони цы чиныг уагътой, уый уромыныл. Цыма нæма банцад уыцы тох дæр? Æвæццæгæн, кæйдæр зæрдæты — нæма.

Цæрукъаты Владимир

АГЪНИАН

КАЛМДЗЫККУ

Сæры хилтæ æрдзæтæ 'мæ æрдзæтæ сты — Елиа дæр сæ нæ банымайдзæни. Зинтæ фæагурынц тар, æмбæхст бынæттæ, æмæ сæ адæймаг рох никæд ваййы: арæх æй ссарынц...

Рагæттæ дзырдтой, кæй райгуырджæн сылгоймаг, дзыккуты бæсты йæ сæргæхцыл кæлмытæ кæмæн æрзайдзæн. Ныййарджытæ, хистæртæ йæ куы нæ базоной, уæд уыцы фыдæвзар раздæр бæзджын бырæй ссæудзæни, стæй куыдфæстæмæ марджын кæлмытæм расайдзæн. Уыцы кæлмытæ, цæрдæг æмæ налат, зæххыл фæйнардæм ерысон уылæнтæй хилдзысты, адæмыл хæцдзысты, сæ хъæстæйæ сæ мардзысты...

Ахæм гуырд куы рантыса, уæд æй бинонтæ хъуамæ сæхæдæг фесафой, уымæн æмæ уыдоны барвæндæй нæ рантысти, фæлæ рантысти зинты барвæндæй.

Царды диссæгтæн кæрон нæй...

АДÆМ ÆМÆ ХÆЙРÆДЖЫТÆ РАЗДÆР ÆМДЗÆРИН УЫДЫСТЫ

Адæм æмæ хæйрæджытæ раздæр æмдзæрин уыдысты. Фæлæ иу хатт дæлимон рахъавыд лæгæн нуа кæнынмæ, йе рагъыл ын сбадынмæ. Куыдæй дын сразы уыдаид лæг, кæд æмæ йæхимæ дæр хæйрæджы дзинæдтæй фаг хæццæ кæны!

Фæхъуырай-хъуырма сты, æмæ йæ лæг абырста.

Уыйадыл хæйрæджытæ дæлдзæхмæ ацыдысты. Сæхи æргомай нал æвдисынц, фæлæ ма сæ фæнд сæхимæ и: хъавынц нæ удмæ. Цæмай йæм баирвæзой, уымæн алы хин æмæ кæлæн аразынц. Къахæварæн сæ хъæуы нæ буарыл...

Мæнæ ныл цы сау тæппытæ фæзыны, бызычъытæ 'мæ ахæм цыдæртæ, æндæрагон хилтæ дзы хæрдмæ куы слæсы, уыдон дæр хæйрæджы азарæй æвзæрынц. Уый фæдтæ сты. Нæ сæм хъæуы æвналын. Нæ фæтчы сæ кой дæр. Сæ кой куы кæнай, уæд зинтæм сиды: "Рацæут! Рацæут!" Хæйрæджы "зæхмæ" куы 'вналай, уæд ын фылдæр кæны. Маргхъæстæ уидæгтæ дзы мæнæ-мæнæ кæнынц билцъ суадзынмæ...

Хъæуы кувын.

Де 'ууæнк ратт Хуыцаумæ.

Æнæтаригъæд хæдзарвæндагмæ хæйрæг фæхъызын нæ уæнды.

СИХТЫ ПАДДЗАХ МÆЙЫЛ БАДЫ...

Ацы ус-иу йæ цæстытæ куыддæр æддæгуæлæ авæрдта, афтæ йæ фыны алкæд дæр уыдта уыциу ныв: адæймаджы худгæ цæсгом... Барæг нæ уыди: сылгоймаджы сурæт у æви нæлгоймаджы. Дзаг Мæйы хуызæн рухс тымбыл худгæ цæсгом...

Ус-иу хæдзары цы рудзынджы раз бадти, уымæн-иу йæ авгыл зымæгон чырс-астæрдæй разынды уыцы цæсгом, сæрдыгон та-иу авг рахид, æмæ та-иу ыл уæд дæр уыцы хуыз абадти. Донисæны-иу куы 'ргуыбыр йæ гогонимæ, уæд дæр та-иу æй ныууыдта дондзæсты..

Усæн йæ сæр сдзæгъæл. Дзурыныл-иу фæлвардта уыцы — сих уыд æви цы хæрæджыдымæг уыд, уыимæ, фæлæ йын дзуаппæттæг — ничи. Фарста адæмы дæр, кæй ахæсты фæдæн, мæ уд мын чи æууилы, уый, дам, ма мын зæгъут. Фæлæ зæрдиаг байхъусаг не ссардта. Æууæндгæ дæр ыл нæ кодтой, æндæргæн йæхи фенæг дæр се 'хсæн нæ сæмбæлд.

Уалынмæ бынтондæр сæрра. Баныгæдтой йæ, уæдæ цы уыдаид. Йæ зæлдæварæн бон адæм фæдтой, аномонд сылгоймаг кæуыл дзырдта, уыцы Цыдæры ныв-бæрджытæ нæудзармыл. Ахæм бæрджытæ хъæу фиппайдтой уымæн йæ ингæны обауыл дæр: зымагон — миты уæлæ, сæрдыгон — цъæх тауыл... Æмæ загътой: “Ай йæхæдæг уыд сих, нæ мæрдты нын бахъыгдардзæни сæ дзæнæтмæфæндагыл, скъахæм æй, бавæрæм æй иртæст ран!”

Загътой, бæргæ, фæлæ дзырд бакæнæг — нæй. Тæрсынц: ингæнæй сæм куы стæпп ласа, йемæ сæ куы аскъæфа...

... Афтæ йын сæ бон никуы ницы бауыздæни, цалынмæ Мæйы царджытæй æххуыс уа, уæдмæ.

Дунейы сихтæн сæ паддзах Мæйыл бады, æмæ уымæй бар райсын хъæуы...

“НАГÆ! ГУАГÆ! ФУАГÆ!”

(Уæларвон гага — хъæдур)

Хъæдур Хуыцауæй æрæппаргæ гага у, уый æз Нанайæ хъусгæ æрцыдтæн. Хуыцауы ныдзæвд ыл кæй и, уымæ гæсгæ хъæдур, йæ бахæрынæй уæлдай, ноджыдæр бар дары лæджы цардмæ. Дæснытæ дæр хъæдурай уымæн фæфæрсынц; кæсынц ын йæ змæлд æмæ йæ ныв-фыстытæм æмæ афтæмæй базонынц æрцауинаг, рафæлгъауынц нæ фидæн.

Хъæдуры къоппа фынгыл куы райдзæгъдай, уæд ма дæ хъус æрдар: гагатай иу дæр æнцад нæ лæууы, сæ мидбынаты ныззылынц; зилгæ та афтæ: иутæ алы хатт дæр — рахизырдаем, иннæтæ та алы хатт дæр — галиуырдаем. Уый диссаг куыннæ у!

Нана ма нын цæстæй куы уыдта, уæд-иу фынгыл хибармæ рауыгъта иу хъæдуры хуыз, иу хъæдуры мыггаг: ацы гагаты, дам, æнæзæгъинаг йæ сонæй фæхъæстæ кодта, æмæ хæрынмæ нæ бæззынц... Гага — тыппыргонд, цъус — дæргъæлвæс айчы æнгæсæн, йе ’рдæг — тарахуырст, йæ иннæ ’мбис та — урс, сыгъдæг; урсыл — сау стъæлфытæ.

Нана дзырдта: “Ай адæймаджы фынгмæ æрбахæуы хæйрæджы хъомысæй, æмæ йæ адæймагæн тауы, ахæр, дам, мæ, ахæр. Хæйрæг та у сыл-хæйрæг. Мæнæ ацы тар йæ сæрбæттæн у, сæр — цæгæр, æмæ йæ ’мбæхсы; урсыл сау стъæлфытæ — уыдон сты йæ цæстытæ, йæ дзых, йæ фындз. Æххæст никæд вæййы. Куы цæстцух у, куы фындзхъуаг, куы та йыл дзых нæй.

Сыл-хæйрæджы бон фылдæр у, бæттын-бийынмæ — рæхсгæдæр.

æмæ нæм æй дæлимонтæ æрвитынц Тары бæстæй. Нæ фыдæлтæ сæ цыдæр хæсджын фесты, æмæ уый хыгъдмæ. Хизынц, хъахъхъæснæ цыдæр рæдыд, нæ къуыхцы. Сæ цæст нæм дарынц галиуфарсыр-дыгæй. Фисынмæ митæ — сæ цæра. Рæстмæ митæ — сæ цæсты-сынæз. Галиуæг гуырæ, фыд-зонд дæр уыдоны тавицæй у”.

Нана-иу ахæм хъæстæ-гагаты дурæй дурмæ ныцъцъæл кодта: æнæхъæнæй сæ зæхмæ (мæрмæ) æппарын нæ фæтчыди: фæдзых кæндзысты, сзайдзысты нæ фыдбылызæн.

Нæ хæдзарвæндагмæ хъызæг тыхты хъомыс-иу куы саста, уæд-иу Нана афтæ дзырдта:

“Цæрддзу-мæрддзуйы бæстæй уын рацæуыны равг макуы уæд, уæ уидаг дзы ныссым-ныммыр уæд! Чыс, чыс, чыса! Нагæ! Гуагæ! Фуагæ!” Æмæ та-иу уыцы дзырдтæ ногæй — фæлхатгæ, куы былты змæлдæй, куы хъæрæй.

Нанамæ уыди дзинад. Хуымæтæджы йæ нæ рантыста Иунæг Кадджын Хуыцау. Табу — йæхицæн!

Хæрз къаннæг ма куы уыдтæн, уæд ын мæ иу фын радзырдтон, дысон, зæгъын, мæ цæстыл афтæ ауади, цыма нæ гæнахы сисрæбын хъазыдтæн, дыууæ судзыны мæм уыд æмæ мын сисы хуынчъы ныххаудтой. Уæд мæ фыдымад раздæр аджих дзагъырау, уый фæстæ йæ цæстытæ бацъынц кодта, былтæй — сыбыр-сыбыр, сыбар-сыбур, стæй æваст: “Дыууæ чызджы дæ мæлдзæн...”

Уый æцæг рауади бирæ азты фæстæ... Ладинка æмæ мын Лубæ уыдысты мæ хистæр Алыксийы дæле... Дзуар мын сæ айста... Мæ зæрдæйы тугтæ съл тæдзынц абон дæр ма... Куы мын рацардаиккой, мæ бон бакæла, уæд нырау судзгæ нæ бадин...

Фæлæ уæддæр Фыны Бардуагæй разы, æртæ судзыны мæм кæй нæ радта, уымæй, уыйеддæмæ ме ’ртыккаг чызг Дзерассæ дæр нæ фервæзтаид, æвæццæгæн.

ФÆСÆФТУАН

Æз, ацы таурагътæ Агънианы ныхæстæй ныффыссæг, Цæрукъаты Валодя, куыд бамбæрстон, афтæмæй мæ мадырвæдæлтæм Уырымон Уасиаты рæстæг сфидар хъæдуры культ (афтæ йæ зæгъон). Бирæ æндæр æмбисæндтæ ма ис ацы хæринагыл.

Мæнæ ма дзы кæцыдæртæ.

Хъæдурджыны чъирийæн æвзаргæ у æрмæстдæр урс хъæдур, уымæн æмæ ауыл ницы ныв-фыст и, сыгъдæг у, дæлимоны бар-хъомыс кувинæгты фынгмæ нæ бахаудзæн. Æнæуи та, дæли-

мон нывæфтыдтыты исты йæхидзæг куы фæтгысса, æфсинтæ уымæй фæтарсынц.

Абон дæр ирон æфсинтæ хæссынц уыцы 'гъдау: куывды фынган хъæдурджын кæнынц æрмæстдæр урс хъæдурæй.

Цæмæн и дыууæхуызы хъæдур — хъил?.. æмæ — зæххы?.. Хæйрæг, дам, хъавы хъæдуры гага æххæстæй йæхи бакæнынмæ, авддæлдзæхæй йæм иуцасдæр баххæссыд. Йæ бон цы хайыл бацыд, уый фæ—"зæххыхъæдур". У иннæмæй æнаддæр, æбæркаддæр, фыдуынддæр, æгаддæр. Иннæ хай та, хъилхъæдур, йæхи ивазы æрвтæм, Хуыцауырдам. Фæхайджын Уæлладжы цæстæй. Кадыл æвæрд у...

Цæрукъаты Алыксандр раздæрæй æмæ фылдæрæй хъуыста хæзна-гагайы тыххæй радзырдтæ, таурагътæ 'мæ æмбисæндтæм, йæ зæрдæйы сæ нывæрдта. Уыцы бындурыл равзæрд йе 'мдзæвгæ "Гимн хъилхъæдурæн". Схуыдта йæ иттæг бæрзонд æмæ буц нæмттæй: "мæлæтсæттæг хъæру", "æхсар", "æвдадзыхос", "æлутон", "Хуры хъæбул", "æрвон цыкура"...

Мæ зæрдæ не 'дзард хотимæ арæх фæдзуры...

Уæддæр сæ Алыксандр удæгасæй федта, æмæ йæ уымæ гæстæ махицæй амондджындæрыл нымайын. (Фæлæ кæд, чи зоны, йæхицæн та уæлдай зæрдæниз уыди раздæр сæ цин бавзарын, уый фæстæ трагикон фæиртæст зæдыкъалиутæй, чысыл сабизæдтæй?!). Цы загъдæуа, — нæ зонын...

Фарстон æй: "Цы хуызы уайынц нæ хотæ дæ цæстыл? Куыдæй сæ хъуыды кæныс?" — Загъта: "Хистæр чызг уыди уый — Ладинка... Йæ даргъ ленты кæроныл хæцы, афтæмæй мæ разæй лидзæгау кæны нæ уаты пьолыл... Æз ын йæ лентыл фæлæуыдтæн, æмæ чызг ахаудта æмæ скуыдта..."

Дзыццайæн-иу йæхимæ дæр æрхатыдтон: "Мæ хоты тыххæй-иу мын радзур". Йæ ныхас-иу фæци арф ныуулафтæй: "Хистæр мын ныридæгæн цумахъом уыди..."

Ныр, Алыксандр йæхæдæг дæр куы нал ис, уæд, йæ ныхæстæ æрымысгæйæ, мæ цæссыг æркæлы. Мæ хотæ куы амардысты, мæ амонд фыццаджыдæр гъеуæд фæкъахыр, æвæццæгæн. Дзыцца-иу, йæ хуыйæн машинæйыл махæн исты дарæстæ хуыйгæйæ, нывæста йæ ныдæн хъарæг. Алыксандр æй ныффыста. ("Мах дуг", 1993, "Уæ, мæ дыууæ æдзард хуры").

Скъуыддзæгтæ уырдыгæй:

Уæ, цæмæй мын райстат Алардыйы зæрдæхуат,
 Цæмæн уæм фезнæт и?
 Сырххъулон Аларды уæ кæдæм адафта?
 Уæ, Ладинка, æртæ азы йеддæмæ дыл куы нæма цыди,
 Афтамæй мын дондæттынхъом куы фæдæ!
 Дæ сау дзыкку-иу дын æлвынынмæ æвгъау кодтон —
 Ныр сау сыджыты бын куы балæзæрди...
 Уæ, мæ Лубæ, дæуыл мын дæс мæйы дæр нæма сæххæст,
 Къахæй нæма ауадтæ, дзурын дæр нæма зыдтай!..

.....
 Уæ, Ладинка, дæ уд исгæйæ дæр ма
 Дæ дзыккуты лент агуырдай, —
 Ныр дын дæ фыд мæнæ цас лентытæ æрбахаста!..
 Уæ, Лубæ, мæ бон,
 Дæ уд исгæйæ, “гага-гага” кодтай, —
 Ныр дын мæнæ цас гагата æртыдтон!..
 Ауайут, ауайут, мæ бон ныккæла,
 Æнæ къухыл хæцæгæй,
 Ауайут, ауайут, мæ зынг ахуисса...
 Ма-иу фæдзæгъæл ут!
 Уæ, Ладинка, Лубæ цæуынхъом нæу — дæ хъæбысмæ йæ сис.
 Афонмæ уæ размæ рацæуы нæхи Нана...”

ЦÆРУКЪАТЫ Алыксандр

ГИМН ХЪИЛХЪÆДУРÆН

Мæлæтсæттæг хъару, æхсар,
 Зæххон æвдадзыхос, æлутон...
 Æмбисонды гага,
 Дæ билцъы дарыс
 Се 'ппæт дæр гъеуыдон.
 Нывæндынц кадæг, зарджытæ
 Цъæх арвыл, мæйыл, хурты хурыл,
 Стæй адæймагыл дæр,
 Æз та фыссын дæуыл, —
 Дзыгъуыр хъæдурыл!

Кæд-иу ныссыгъта сурдым зæхх,
 Ныссæрфта мæтых халсар, хортæ...
 Кæнæ хæстон азтæ...
 Нæ гæды дæр,
 Нæ куыдз дæр ма дæ хордта.

Мæ мæт, мæ фын: къæбæр, картоф...
 Бынтондæр с' афтид и мæ рифтаг.
 Мæ сагъæс: дзул, æхсыр...
 Дзыгъуыр нæмыг, ды сæ
 Зынбонты ивтай!

Сывæллон-иу уæд нал куыдта, —
 Йæ цуры-иу дæ къоппайы куы федта.
 Йæ дзыхы — удхосау:
 Ды йын — сывæдæг дæр,
 Къафетт дæр...

Æрхаудтæ мын, æрбайсæфтæ кæддæр...
 Тæрсгæ-ризгæ уырзæй зæхх къахтон.
 Фæлæ та ссардтон дæу —
 Мæ фырцинæй кæугæйæ дæ ныссагътон.

Æрцыд та уалдзæг, хъазгæ, ныр
 Ды скастæ саумарæй, фæдзых дæ.
 Фæцъæх дæ урс æнгуылдз,
 Фæбæрæг и йæ ных дæр.

О, де 'взарыл дын къахæй æз
 Нæ ныллæудзынæн никæд, ма тæрс.
 Фæхил та кауыл,
 Бæлæстыл,
 Нæ сисы сæрæй ракас.

Дæ дидинагæй нæм фæхуд,
 Дæхи фæлынд цыргъфындз хъæбынтæй,
 Æхс ныл сæ, æхс, æппар
 Бæласы цъуппæй,
 Сагъд хъилты рæбынтæй!

Фæззæг кæнæд дæ кæрддзæм къæрцц!
 Рæдауæй дæтт — тыхст уд цы кура,
 О зæххы цот, зæнæг,
 О хуры буц хъæбул,
 Æрвон цыкура!

1967

АДЕМОН СФЕЛДЫСТАД

ИРОН ХЪАБАТЫРТЫ ЗАРДЖЫТÆ

Æз Ногиры райгуырдтæн, хъомыл та Хуссар Иры-
тоны хæхты кодтон. Ам цардис æртæ мыггаджы —
Плитæ, Къозонтæ, Томайтæ, иу хæдзар та Джык-
кайтæй. Плиты фыды нæмттæй хуыдтой: Мугъартæ,
Исмелтæ, Цорæтæ, Науитæ, Дзапъитæ; Къозонты:
Таухъантæ, Бадзотæ, Симонтæ, Закатæ, Хъæвдынтæ
æмæ Мæцъатæ; Томайты: Тъуратæ, Пицитæ, Биботæ
æмæ Бегатæ; Джыккайты — Андитæ. Уыцы 17 фыды-
фырттæ уыдысты 27 хицæн хæдзары. Паддзахы зама-
ны дæр дзы уыди зынгæ ахуыргæндтæ, æвдакаттæ,
афицертæ, æхсенадон кусджытæ. Советон дуджы ахуыр-
гæндты нымæц дзæвгар фæфылдæр. Æвзаргæ хоры
нæмгуыты хуызæн уыдысты Плиты лæппутæ æмæ
чызджытæ: Гыби, Геса, Габе, Иосиф, Валодя, Женя,
Хадо, Оля, Лади, Бидыр, Христофор. Иннахæм Къо-
зонтæ: Степан, Оля, Кудза, Федыр, Граф, Данел, Дзатте,
Габо, Афинкъя. Ноджы Томайтæ: Апе, Дзатте, Ясон,
Елиоз... Хъыгагæн, ацы фæсивæдæн сæ фылдæр, рух-
саг уæнт, хæстæй нал раздæхти...

Уæлдай хорз миниуæг ма цы уыди нæ хъæуы
цæрджытæм, уый — хъæлдзæгдзинад. Кафын æмæ
зарын тынг уарзтой, æмæ сæм бирæтæ арæхстысты.
Фæлæ, Плиты Никъала дзуццæгæй йæ къахфындз-
тыл куыд кафыд, афтæ никæй бон уыд.

Бæрæгбæтты рæстæг-иу адæмыл кафгæ æмæ заргæйæ
бон æрбацъæх. Чындзхаст уа, чызгæрвыст уа — къуы-
ригæйттæ хаста цин, зард, кафт. Хъæуы цæрджытæ,
зæгъæн ис, се 'ппæт дæр хорз зарыдысты, зардæрайгæйæ-
иу сæм хъуыстам, фæлæ алы хатт дæр бæллыдыстæм,
Дзаттиаты Симон, кæнæ Плиты Абел кæд райдайдысты
зарын, уыма. Уыдонмæ хъусынмæ-иу суанг ног чындзытæ
дæр, аууæтты æмбæхстытæ кæнгæйæ, æрцыдысты.

Фæстадæр, Симон æмæ Абел куы фæзæронд сты, сæ хъæлæстæ кæддæры хуызæн куы нæуал зæланг кодтой, уæд нæм бахъардта, се 'вирхъау рæсугъд зарджытæ сын ныффыссын хъуыди, зæгъгæ, уыцы хъуыды. Фæлæ дам, хæрзхъæд гага кæмдæриддæр æвзар суадзы. Уыцы дьууæ лæджы зарджытæ нæ зæрдæты ахæм арф бынат скодтой, æмæ нæ нукуы фæрох уыдзысты. Ныр дзы цалдæр хæссын журналкæсæджы размæ.

Къозонты Шамил

ТОМАЙТЫ ТÆТÆРХЪАНЫ ЗАРÆГ

Тæтæрхъан уыди Ручъы Томайтæй. Фæмард Турчы хæсты — Болгарийы. Куыд дзурынц, афтæмæй уыди тынг æхсарджын æмæ æвзыгъд лæппу. Турчы æфсады хистæртæ, дам, Тæтæрхъаны амарæггаг стыр æхцатæ снысан кодтой. Куы фæмард, уæд та Есиаты инæлар ирон хæстон фæсивæдæн бардзырд радта: цалынмæ Болгарийы зæххыл уат, уæдмæ йыл сау дарут. Тæтæрхъаныл зарæг скодтой рукъæгтæ. Ныртæккæ дæр Хуссар Ирыстоны, уæлдайдæр хæхбæсты цæрджытæм, иунæг хъæлдзæг бæрæгбон дæр æнæ Тæтæрхъаны зарæг акæнгæйæ нæ ацæуы. Иу амонæгæй дæр ын ис зарæн, фæлæ бынтон аив фæазæлы, æртæйæ йæ куы фæзарынц, уæд. Фыццаг амонæг æй сисы ныллæг хъæлæсæй, дыккаг — бæрзонддæрæй, æртыккаг — бынтон цъæхснаг хъæлæсæй.

1-аг хъæлæс:

Ой, тох, уæртæ, дам, Дунайы
Уæззау тох ныккодта, лæппутæ!

2-аг хъæлæс:

Ойтæ 'мæ уæрæйдæ,
Уæззау тох ныккодта, гъей!

3-аг хъæлæс:

Гъей, дзæнæты фæбадай
Томайты Тæтæрхъан, гъей!

1-аг хъæлæс:

Ой, тох, Арвыкомы, дам, мын кæд
Дайрантæ 'мæ сæ ехсытæ, лæппутæ!

2-аг хъæлæс:

Ойтæ 'мæ уæрæйдæ,
Дайрантæ 'мæ ехсытæ, ой!

3-аг хъалас:

Гъей, дзәнаты фæбадай,
Томайты хорз лæппу, гъей!

1-аг хъалас:

Ой, тох, цом æмæ, дам, дзы æрхæссæм
Майдантæ 'мæ крестытæ, æмгæрттæ!

2-аг хъалас:

Ойтæ 'мæ уæрæйдæ,
Майдантæ 'мæ крестытæ, ой!

3-аг хъалас:

Гъей, дзәнаты фæбадай,
Томайты хорз хæстон, гъей!

1-аг хъалас:

Ой, тох ныр, дам, мын хур ыскаст
Æмæ Хъæриуыл сæмбæлди, лæппутæ!

2-аг хъалас:

Ойтæ 'мæ уæрæйдæ,
Хъæриуыл сæмбæлди, гъей!

3-аг хъалас:

Гъей дзәнаты фæбадай,
Томайты хорз лæппу, гъей!

1-аг хъалас:

Ой, тох, ныр, дам, туркаджы
Нæмыг ратахт æмæ мæ риуыл сæмбæлди, лæппутæ!

2-аг хъалас:

Ойтæ 'мæ уæрæйдæ,
Мæ риуыл сæмбæлди, гъей!

3-аг хъалас:

Гъей, дзәнаты фæбадай,
Томайты хорз хæстон, гъей!

1-аг хъалас:

Ой, тох, сæ кувæн къусаг, дам, мын
Кæд æмæ куырдадзы баззади, лæппутæ!

2-аг хъалас:

Ой, æмæ цы кæнон,
Куырдадзы баззади, гъей!

3-аг хъалас:

Гъей, дзәнаты фæбадай,
Томайты хорз лæппу, гъей!

1-аг хъæлæс:

Ой, тох, мæ рæсугъд усаг, дам,
Кæд æмæ куырдуаты баззади, лæппутæ!

2-аг хъæлæс:

Ойтæ 'мæ уæрæйдæ,
Куырдуаты баззади, гъей!

3-аг хъæлæс:

Гъей, рухс дзæнæты фæбадай,
Томайты Тæтæрхъан, гъей!

БИГЪАТЫ СОСЕЙЫ ЗАРÆГ

Таурæгъ куыд зæгъы, афтæмæй, кæддæр Сосейы фыд Бызартæй кæйдæр бафхæрдта æмæ йын уыдон йæ мызд æххæстæй нæ бафыстой. Сосе худинаг йæ сæрмæ не 'рхаста æмæ æгас мыггаджы рæгъæуттæ ратардта.

Зарæг кæны иу адæймаг хъырджытимæ.

Сосе, Сыбыры фæндаг, дам, дыл
Дардыл низзылди, гъей-мардзæ,
Сыбыры фæндаг, дам, дардыл низзылди, гъей!
Гъей-мардзæ, Бызарты рæгъæуттæ кæдæм тæрыс,
Бигъаты хорз Сосе, гъей?!

Гъей, тох, Арыхъхъы рувас, дам,
Цæлыччы куистытæ хæрынмæ, гъей!
Гъей, тох, Бызарты хъалтæ мын мæ фыдæн
Мызд нæ бафыстой
Æмæ уымæн хистытæ кæнынмæ, гъей!

Гъей, тох, дæлæ, дам, мын быдырæй
Цæвæджы хъæр нал хъуысы, гъей!
Сосе, дæ рæсугъд ус, дам, ныккæуы, гъей-мардзæ:
"Мæ къона хæлдзæн, мæ арт бауазал, ой.
Æллæх, дæлæ, дам, мын фæдисæй
Æцæг æмæ нæ лæджы хъæр нал хъуысы, гъей!"

ГАБАНТÆ ÆМÆ БЕККУЫЗАРТЫ ЗАРÆГ

Уыдис хорз зараг лæг, Бырнацты Уасил, загъгæ. Фæсно-мыгæй йæ Сыкъуы дæр хуыдтой. Уый афтæ дзырдта: зарæг Бигъуылатæ æмæ Хуырымтыл арæст уыди, фæлæ, дам, æй ничи зарыд, æвæццæгæн, дам, дыууæ мыггагæй цахæмдæр зындгонд лæгæй æфсæрмы кодтой.

Зарæгæн йæ бындур у хæххон адæмты магуыр цард, сæ кæрæдзийæн гыццыл æфхæрд дæр кæй нæ хатыр кодтой, уый. Габантæн сæ багалæджы цалх фесæфт æмæ йæ Саукуыдзæй æнхъæл уыдысты. Уый фæдыл сæм загъд-замана рауади, цалынмæ нæ фæтуджджынтæ сты, уæдмæ.

Зарæг амонь иу адæймаг хъырдджытимæ.

Ой, тох уæдæ, цы кæнон, куыд кæнон, ме 'мгæрттæ, гъей!
Ныр, дам, Беккуызарты Саукуыдз афтæ бадзуры:
Гъе-гъей уæдæ, сæ хъал бон ныккалой Габантæ, гъей!
Мæн, дам, размæ цæуын нæ уадзынц,
Лидзын та ирон лæгæн худинаг у, лæппутæ, гъей!

Ой, тох, Уыналы, дам, куырайттæ,
Ой, тох-мардзæ, фæрактæ 'мæ цъататæй лæхурдтой, гъей!
Гъей, тох, сæ хъал бон, дам, ныккалой —
Æрæджы та мæм фæрæттæ 'мæ хъаматæй лæбурдтой, гъей!

Гъей, тох, сæ иу гæнахы куы загътой,
Ой, тох-мардзæ иу къодахыл дыууæ тала бæласы, гъей!
Ой, тох, Беккуызарты Саукуыдз, дам, афтæ бадзуры:
Гъей, тох, ныффæлдисут, дам, Габантæ,
Уæ урскъах дугъоны, гъей, —
Гъей-гъей, мæ иу гæрахæн уæм дыууæ марды фæласы, гъей!

Ныр, дам, сæ нывондаг, куы загътой,
Гъей-мардзæ уæдæ,
Нартхæрттæ иу кæри бахордта, гъей!
Ой, тох, мæтæй, дам, æй амарут, Габантæ,
Ой, тох, уæдæ Беккуызарты Саукуыдз
Сыбыры дукани бакодта, гъей!

КАЛОТЫ СОСЛӘНБЕДЖЫ ЗАРӘГ

Ацы зарәг Сосләнбегыл скодтой йә райгуыраән хъәу Захъайы фәсивәд. Сосләнбеджы фыд Дотә, таурәггы куыд баззад, афтәмәей куырм уыди. Йә бинойнаг раджы амард, әмә Сосләнбеджы йәхи сывәллоны хуызән хъомыл кодта сә сыхәгты сылгоймаг — Туаты чызг. Уәрәсе әмә Турчы 'хсән хәсты арт куы ссыгъди, уәд Сосләнбеджы хал схаудта әмә ацыди Болгарийы сәрвәлтау хәцынмә. Фәлә, бецау, фәстәмә нал раздәхт. Йә зарәг ын әз тынг арәх хъуыстон Ручы әмә Захъагомы фәсивәдәй.

Зарәг фәамоны иу. Дзәбәх зарәггәнджытә куы вәййы, уәд әй дыууәйә дәр фәамонынц.

Ой, тох әрцыди.

Арвыкомы, дам, Сәнайы гәнәхтә,

Ой, тох, Сәнайы гәнәхтә,

Гъе-гъей, Калоты Сосләнбег, гъей!

Ой, тох әрцыди.

Донайы быләй, дам, кәд райхъуысти

Топпы гәрәхтә,

Ой, тох, кәд топпы гәрәхтә,

Гъе-гъей, Дотәйы фырт Сосләнбег, гъей!

Ой, тох әрцыди.

Хъәриуы сәрмә, дам,

Кәд әмә дурәй дзәнгәрәг,

Гъей, тох, кәд әмә дурәй дзәнгәрәг,

Гъе-гъей, Калоты сахъх ләппу.

Ой, тох әрцыди.

Чи, дам, мын фәуызән

Мә зәрөнд куырм фыдмә,

Гъей, тох, уәд хурәй хъәргәнәг?

Гъе-гъей, Калоты Сосләнбег, гъей!

Ой, тох әрцыди.

Арыхъхы рагъыл, дам, Хилачъы гәмәхтә,

Ой, тох, Хилачъы гәмәхтә,

Гъе-гъей, Калоты хорз хәстон!

Ой, тох әрцыди.

Арфә, дам-иу мын ракәнүт нәхи Туайонән,

Әз, дам, гъе уымәй куы фәдтон,

Гъе-гъей хи мады дзәбәхтә!

Ой, тох арцыди.
 Сәнайы рагғыл, дам, артытә куы кодтой,
 Ой, тох, артытә куы кодтой,
 Гье-гьей, Дотайы фырт Сосләнбег!
 О, рухсаг арбауат, сымахән,
 Донайы был цыртытә сәвәрдтой,
 Ой, тох, цыртытә сәвәрдтой,
 Гье-гьей, Калоты Сосләнбег, гьей!

БАСАТЫ МУССӘЙЫ ЗАРӘГ

Ацы зарәг дәр тынг арәх зарынц Хуссар Иры хәхбәсты. Ныр Даргъ-Къох чи хуыйны, уыцы хъәумә Муссә әмә йе 'мбал куы 'рбахәцца сты, уәд сын сә размә бадәг абырджытә сә бәхтә хъуамә байстаиккой. Муссә тыхгәнджытимә хәцыныл куыд фәци, афтә йе 'мбал алыгъди. Цыппар абырәгимә хәцгәйә, Муссәйән йә хъама асаст, әхсаргард та йәм уәвгә нә уыди. Фыдгәнджытәй әртәйы амардта, стәй йәхәдәг дәр фәмард.

Зарәг амоны иу кәнә дыууә адәймаджы хъырнджытимә.

Гьей уәдә, мәнә диссаджы тох,
 Кәд, дам, Басаты Муссә афтә куы бадзуры:
 "Гьей уәдә, о ме 'мгәрттә,
 Кәд, дам, уәдә фыд-зымәджы
 Дидинәгәй кәрдәджы хус хуыздәр у, ләппутә, гьей!
 Гьей уәдә, гьей, мәнә тох,
 Ныр, дам, уәдә бахъуыды заман
 Тәрсаг ләгәй зәрдәджын ус хуыздәр у, ләппутә, гьей!"

Гьей уәдә, мәнә диссаджы тох.
 Ныр, дам, уәдә ам талайы бәсты,
 Тәхуды, деланкә куы уыдаид, гьей!
 Гьей уәдә, гьей, мәнә тох,
 Ныр, дам, Басаты Муссә афтә куы бадзуры:
 "Гьей уәдә, о ме 'мгәрттә,
 Мән хәсты заманы хъамайы бәсты,
 Тәхуды, берданкә куы уыдаид, гьей!"

Гъей уæдæ, мæнæ диссаджы тох,
 Ныр, дам, уæдæ æнараны ран
 Худ цæй зын исæн у, лæппутæ, гъей!
 Гъей уæдæ, гъей, мæнæ тох,
 Ныр, дам, Басаты Муссæ афтæ куы бадзурь:
 “Гъей уæдæ, о ме ’мгæрттæ,
 Ныр, дам, уæдæ тархæды иунагæй
 Уд цæй зын исæн у, лæппутæ, гъей!”

МАЙРÆМЫХЪУАТЫ ДЗАБОЙЫ ЗАРÆГ

Хъæбатыр Дзобойыл кадзы зарæг гыццылæй фехъуыстон хохы — Ручъы хъæуы фæсивæдæй, уый фæстæ та йæ тынг арæх хъуыстон Цæгат Ирыстони. Зарæг амонь иу адæймаг хъырджытимæ.

Гъей, Арвыкомы, дам,
 Кæд æмæ Сионы нарджытæ,
 Гъей-мардзæ, цы кæнон, гъей!
 Майрæмышъуаты Дзабо, дам, афтæ бадзурь:
 “Гъей, æрбацæуынц та мæм
 Уæртæ дыууæ дыууадæсæй

Кæд æмæ иубоны барджытæ, гъей!”
 Гъей, уæртæ, дам, Джызæлæн
 Кæрдинаг у диссаджы сыф-хос.
 Гъей-мардзæ, цы кæнон, гъей!
 Майрæмышъуаты Дзабо афтæ бадзурь:
 “Гъей, нæ та сын ратдзынæн
 Мæнæ ацы æвзæртæн мæ лыстæг фысвос, гъей!”

Гъей, къардойнаг хъазахъхъаг
 Кæд æмæ, дам, гæрзытæ кæнынмæ,
 Гъей-мардзæ, цы кæнон, гъей!
 Майрæмышъуаты хорз Дзабо афтæ бадзурь:
 “Гъей, æз нал фæцæудзынæн,
 Ой, мæ мад, мæ фыдыстæн, лæппутæ,
 Стыр Бæтæхъойыхъæумæ
 Æгады кæрдзынтæ харынмæ, гъей!”

Гъей, Кæсæгма фæндаг
 Кæд æмæ дæлæ Дзылаты бынты,
 Гъей-мардзæ, цы кæнон, гъей!
 Майрæмыхъуаты хорз Дзабо афтæ бадзуры:
 “Гъей, уаих æрбауат,
 Дæлæ Дæллагхъæуы фæсивæд,
 Ма та бамбæхсут цъынаты бынты, гъей!”

Гъей, тох, Елхоты доны был
 Кæд æмæ æнкъуысгæ хæристæ,
 Гъей-мардзæ, цы кæнон, гъей!
 Майрæмыхъуаты хорз Дзабо бадзуры,
 Гъей, нæ, дам, ма хъæуы æххуырсгæ фæдистæ, гъей!

Гъей, вагзалы фæндагыл
 Кæд нартхæртæ, æхсынæнтæ, лæппутæ,
 Гъей-мардзæ, цы кæнон, гъей!
 Майрæмыхъуаты Дзабо афтæ бадзуры:
 “Гъей, нæ адзалы фæндагыл
 Мæнæ Дзестелты Зауыримæ, лæппутæ,
 Гъей-мардзæ, цы кæнæм,
 Кæд бакодтам æрдхæрдтæ, æфсымæртæ, уæдæ, гъей!”

САУ ХОХЫ ФЫЙЙАУЫ ЗАРÆГ

Ацы зарæг дæр амонь иу хъæлæс хъырджытимæ:

Иу райсом раджы Урс хохы фыййау, гъей,
 Кæд йæ уадындзæй Сау хохмæ дзуры, гъей,
 “Гъей-ей, Сау хохы фыййау!
 Дæ фос мын бирæ, Сау хохы фыййау, гъей,
 Дæ сæрвæттæ та уыгæрдæнтæ уæнт, гъей,
 Гъей-ей, Сау хохы фыййау!”
 Сау хохы фыййау та Урс хохмæ дзуры, гъей:
 “Бузныг, фæлæ дæ цы зæд æрхаста, гъей,
 Гъей-ей, Урс хохы фыййау?”
 “Сомæхсæв, дам, дæм уазджытæ цæудзæн, гъей,
 Уазджытæ не сты, удхæсджытæ сты, гъей,
 Гъей-ей, Сау хохы фыййау!

Кæд мын ратдзынæ ды дæ сæрвæттæ, гъей,
 Сæ хуссарвæрстæн кæд сæ цæгæттæ, гъей,
 Гъей-ей, Сау хохы фыййау,
 Уæд сæ цæгæттæн та сæ хуссарвæрстæ, гъей,
 Сæ ривæддæттæ æд æхсæрдзæнтæ, гъей,
 Гъей-ей, бецау фыййау,
 Уæд дын зæгъдзынæн, куыд сæ фервæзай, гъей,
 Куыд сæ фæцæгъдай æнæ гæрахæй, гъей,
 Гъей-ей, Сау хохы фыййау!"
 Дзуры мæгуырæг, Сау хохы фыййау, гъей:
 "Ныхасыл баууæнд — ратдзынæн дын сæ, гъей,
 Гъей-ей, Урс хохы фыййау!"
 "Дæ фосы астæу ис иу бурхъус нæл фыс, гъей,
 Гъеуый сын аргæвд цыты уазджытау, гъей,
 Гъей-ей, Сау хохы фыййау!
 Йæ фыд сын марг у, йæ бас сын хос у, гъей,
 Цыма фæкалдтæ, куыйтæн æй акал, гъей,
 Гъей-гъей, бецау фыййау!
 Дæхæдæг амбæхс сау дуры фæстæ, гъей,
 Куыйты бар сын уадз сæ кой, сæ хъæстæ, гъей.
 Гъей-ей, амонджын фыййау!"

ГУЫРКЪУЫМЕЛТЫ НИКЪАЛАЙЫ ЗАРÆГ

Гуыркъуымелты Никъалайы зарæг та фыццаг хатт фехъуыс-
 тон 1960 азты Ирыхъæуы, Инал, зæгъгæ, иу лæгæй (кæмæй
 уыд, уый нал хъуыды кæнын).

Инал мын радзырдта, Никъалайы тыххæй цы зыдта æмæ
 йыл Ирыхъæуы фæсивæд зарæг цæй тыххæй скодтой, уыдæттæ.

Гуыркъуымелтæ цардысты Хуссар Ирыстонны. Революцийы
 змæст заманты сæ лæппу Никъала уазæгуаты уыдис Ирыхъæ-
 уы. Сæрдыгон куыстхъом адæм ацыдысты хосы куыст
 кæнынмæ. Хъæуы ма чи баззад, уыдонæй иу æнхъæлцау съл-
 гоймаг родтæ хъæугæронмæ хызынмæ аскъæрдта æмæ федта,
 æцæгæлон барджытæ хъæуы фос, стурæй, бæхæй, куыд
 фæтæрынц, уый. Ус, фæдис, зæгъгæ, ныхъхъæр кодта. Лæппу
 йæ мадыфсымæры фондзæхстон æмæ хызыны дзаг гилдзытæ
 радавта, кæрты баст æнæсаргъ бæхыл абадт æмæ æвзæргæнджы-
 ты фæдыл атахт. Ныртæккæ Къостайы уæлмæрд кæм ис,
 уырдаем куы схæццæ, уæд æм хызыны дзаг гилдзытæ зын хæссæн

факастысты җәмә дзы, йә дзыппыты цы цыд, уыдон авәрдта, иннәтә дзабырхуыйҗг нәлгоймагма авәрдта — цалынма фәстәмә дзәхон, уәдмә, дам, сә фәххәххәән.

Аст җдхәҗәңгарз абырәгимә иунәг нудәсаздзыд ләппу хъазуат тох самадта. Җртәйы дзы амардта, дыууә та дзы цафта фесты. Никъалайән йә уәрагыл нәмыг сәмбәлд. Уәдмә йә гилдзытә дәр фесты. Цәфәй ма бәргә ратындзылта йә гилдзытә райсынмә, фәлә йын “цзыф басмаххәмпүзәг” дуар нә бакодта — тәрсгә фәкодта җви цы — Хуыцау йә зонәг... Җртә давәджы Никъалайы сыхырнайы хуынчытә ныккодтой нәмгуытә җәмә цыргәгәй.

Зарәг иу адәймаг куы фәамоны, уәд дәр җәрдемә тынг хъары, фәлә уәлдай аивдәр вәййы, дыууәйә йә куы фәзарынц, уәд.

Уәд, дам, хәрисджын комы җнахуыр барджытә,
Хәрисджын комы җнахуыр барджытә, хорз ләппу, гьей!
Ой, тох, дзәнәты фәбадай,
Гьей, Гуыркъуымелты Никъала, гьей!
Ныр, дам, җнахуыр бәхджынтә нә родтә давджытә,
Җнахуыр бәхджынтә нә родтә давджытә, гьей!
Ой, тох, дзәнәты фәбадай,
Гьей, Гуыркъуымелты хорз ләппу, гьей!

Уәд, дам, тутайы хус сугәй кәд мәххитә бахсәстон,
Тутайы хус сугәй мәххитә бахсәстон, гьей!
Ой, тох, дзәнәты фәбадай,
Гьей, Гуыркъуымелты Никъала, гьей!
Җз, дам, җнаккәгты сау тугәй кәд мә куыйты бафсәстон,
Җнаккәгты сау тугәй мә куыйты бафсәстон, гьей!
Ой, тох, дзәнәты фәбадай,
Гьей, Гуыркъуымелты хорз ләппу, гьей!

Уәд, дам, Цәгәраты бәхәй кәд хор хәссән нал ис,
Цәгәраты бәхәй хор хәссән нал ис, гьей!
Ой, тох, дзәнәты фәбадай,
Гьей, Гуыркъуымелты Никъала, гьей!
Уәд, дам, мә уәрадҗы цәфәй мән хорз хәҗән нал ис,
Мә уәрадҗы цәфәй мән хорз хәҗән нал ис, гьей!
Ой, тох, дзәнәты фәбадай,
Гьей, Гуыркъуымелты Никъала, гьей!

Уæд, дам, хъамылы зыгъарæг кæд хилджытæ бахсæста,
Хъамылы зыгъарæг хилджытæ бахсæста, гъей!

Ой, тох, дзанæты фæбадай,

Гъей, Гуыркъуымелты хорз лæппу, гъей!

Уæд, дам, цъыф басмахъæмпъузæг мæ гилдзытæ бамбæхста,

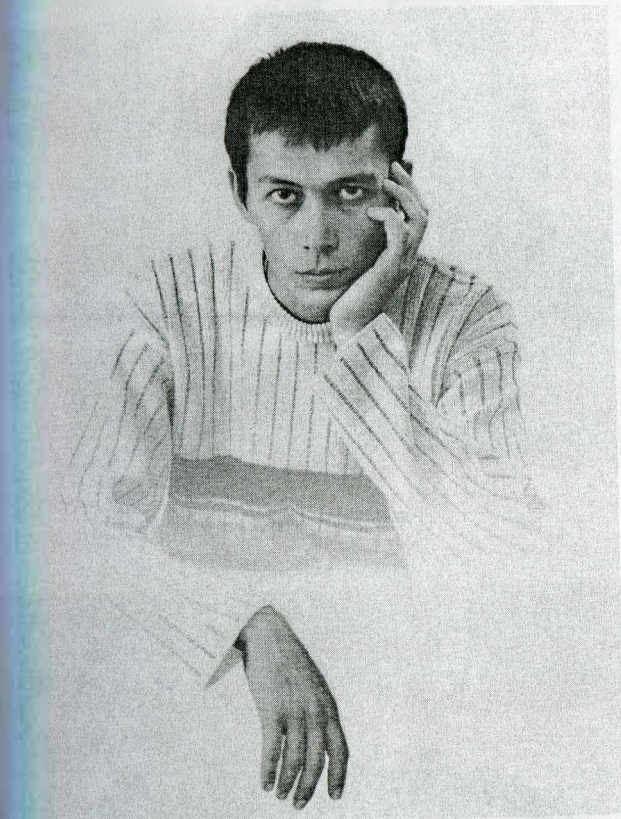
Басмахъæмпъузæг мæ гилдзытæ бамбæхста, гъей!

Ой, тох, дзанæты фæбадай,

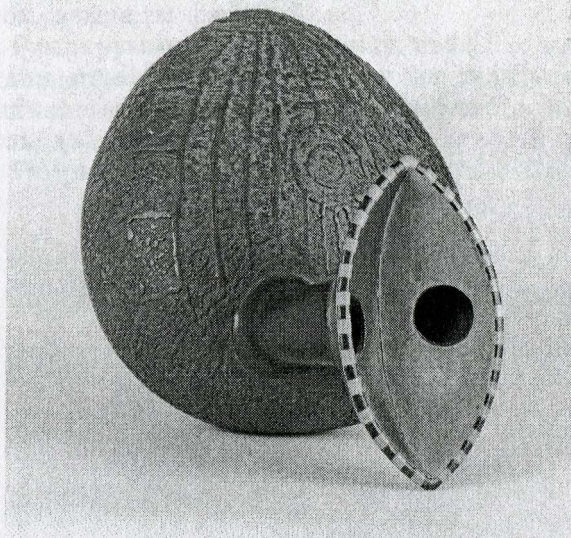
Гъей, Гуыркъуымелты Никъала, гъей!

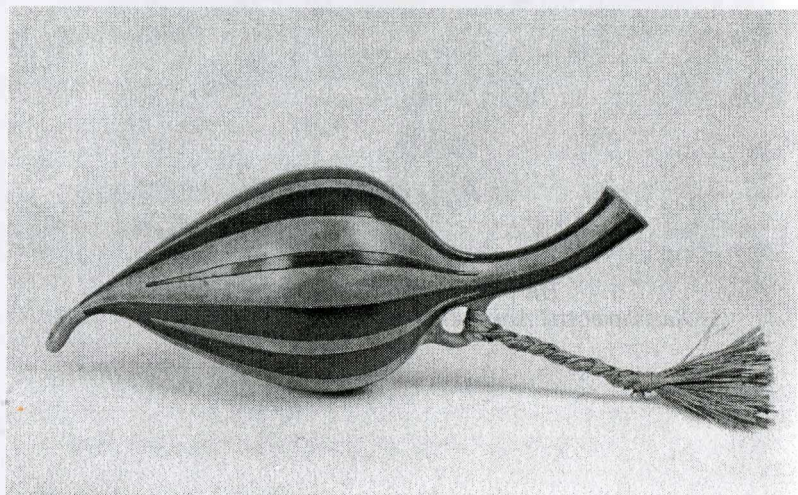
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

Нæ раВДысты фендзыстут
Хæдзарæгаты Аркадийы æлыгæйконд куыстытæ.

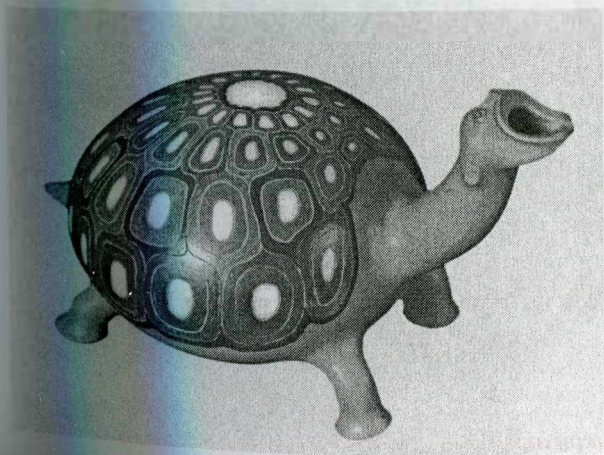
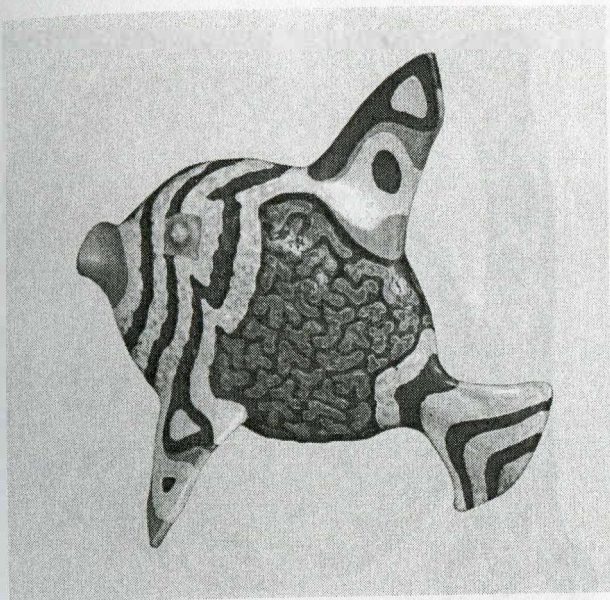

Кокосы цард.

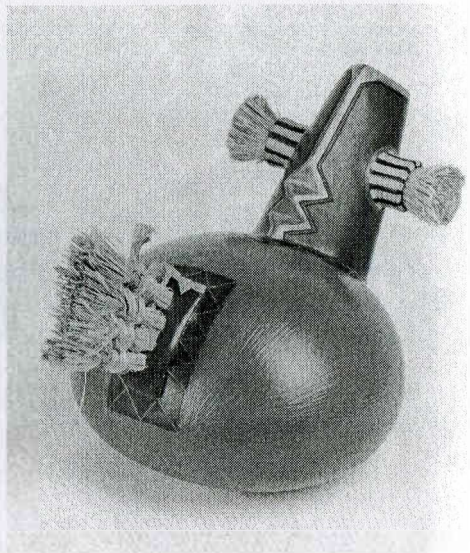
Æхсав.

Кæсар.

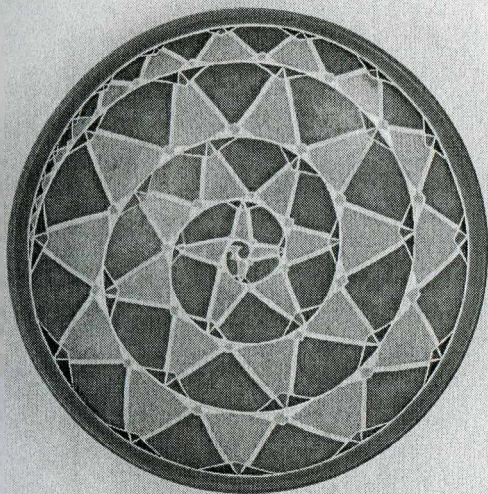

Хус рæстæг.

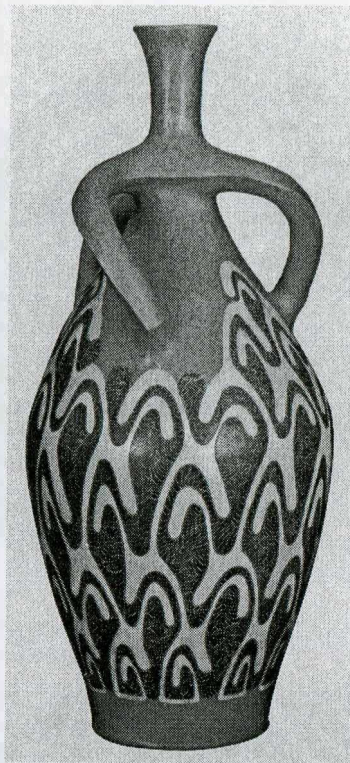
Двайта.

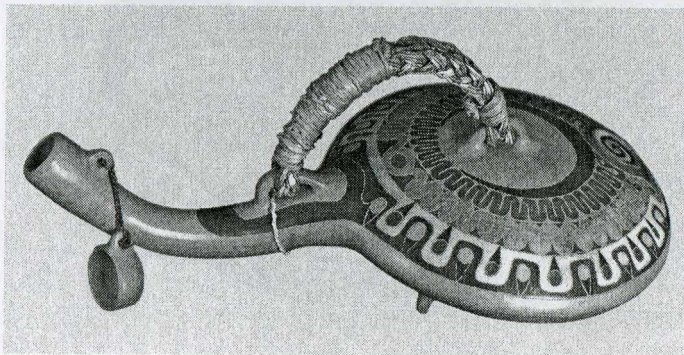
Пыррыкрихи.

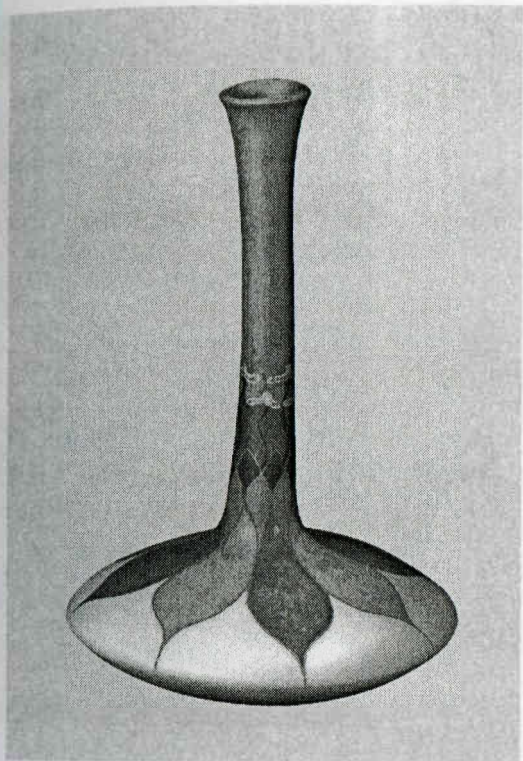
Табакъта.

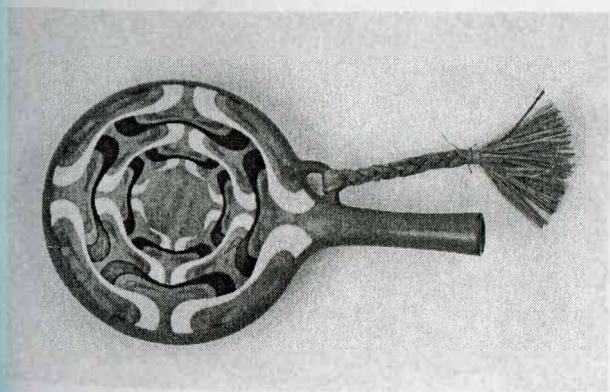
Бәркады дурынтә.

Хурмә кәсәг.

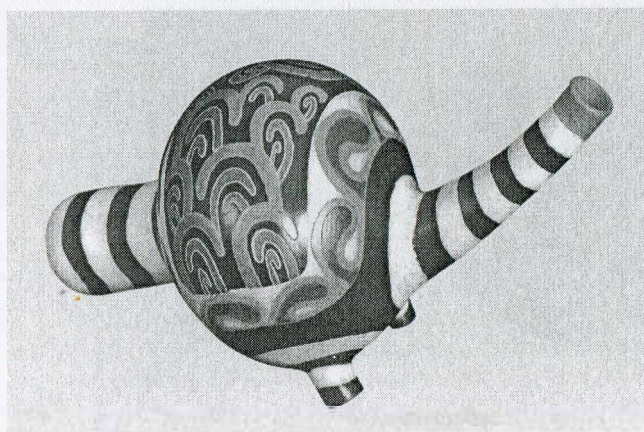
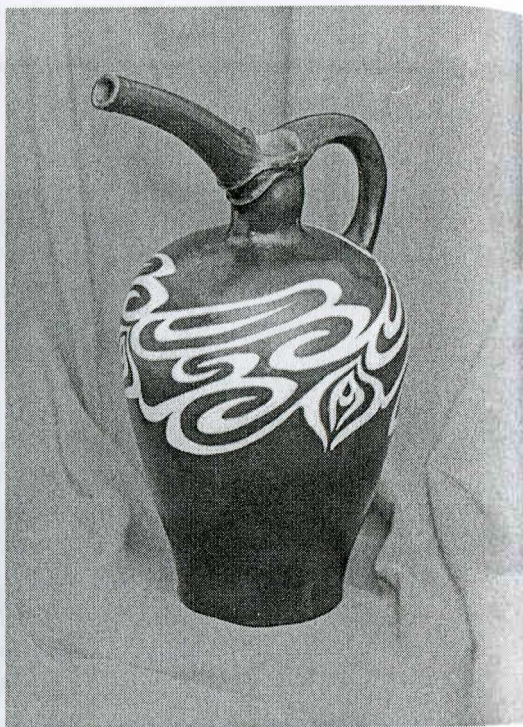

Лотоста нә!

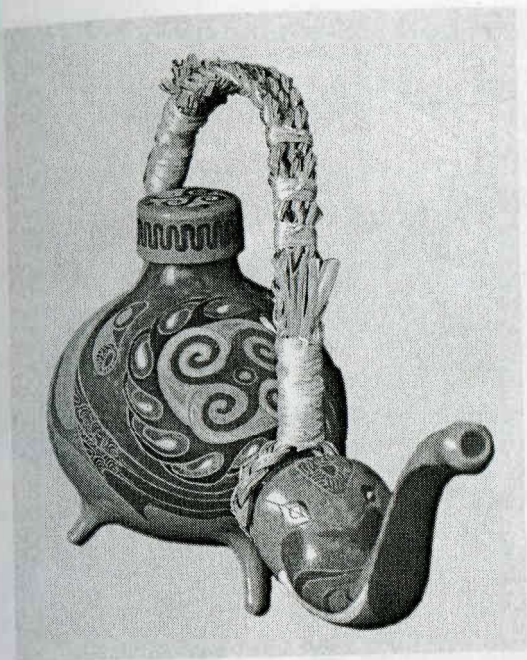

Флягә.

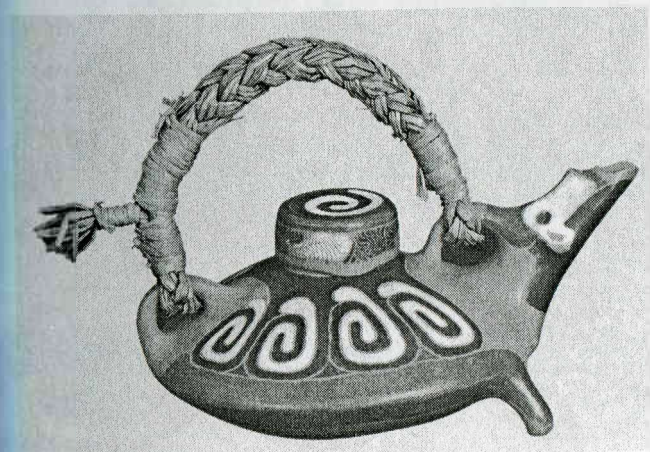
Хъувигъан.

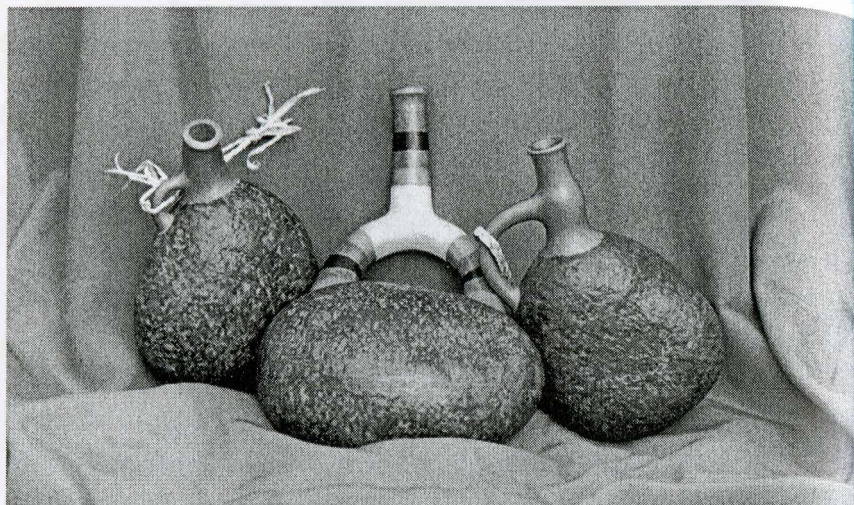
Схъалботт.

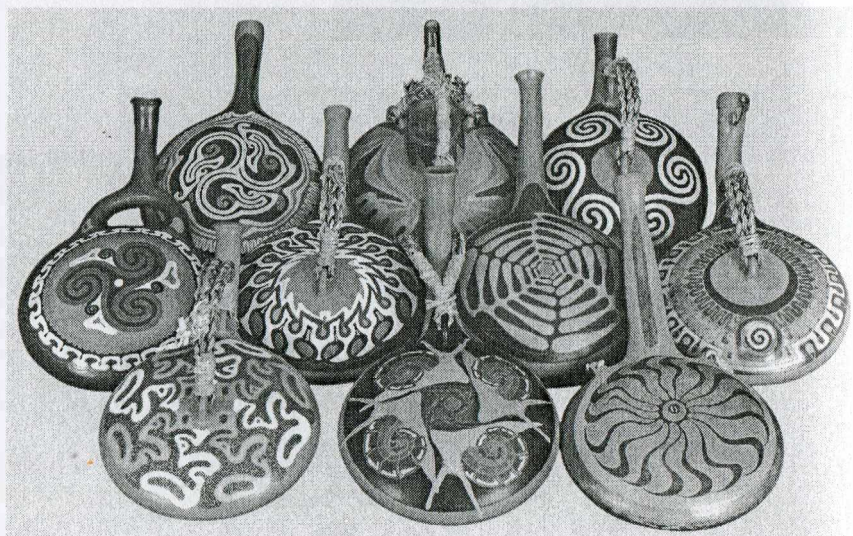
Безухов.

Хурмадзог.

Дуртæ сæ ма 'нхæл.

Флягæтæ.

Къах-къухтыл.

ПУБЛИЦИСТИКÆ

ДЗИДЗОЙТЫ Валери,
ДЗИДЗОЙТЫ Маринæ

ТОХ АНАХУЫРГОНДДЗИНАДИМÆ

1917 азы июлы Дзæуджыхъæуы уыдис æппæтирон адæмы ахуыргæнджыты съезд. Уый стыр ахъаз фæци ахуырады ног система нывыл савæрынæн. Ам æппæты стырдар æргом здæхт æрцыд ирон скъола национализаци скæнын æмæ райдайæн скъолатæн ахуыргæнджытæ цæттæ кæныны фарстатæм. Æргом здæхт æрцыд лæппутæ æмæ чызджытæ иумæ ахуыркæныны фарстамæ дæр. Ахæм фæтк фыццагдар фæзынд революцийы размæ Ирыстоны адæмон рухсады министрады чырыстон хъæуты скъолаты.

Съезд сармагондæй йе 'ргом здæхтæ æмткæй скъолайæн разамынд дæттыны хъуыддагмæ. Куыд хъуыды кодтой, афтæмæй хъуамæ скъолайы сæргъы лæууыдаид Совет. Йæ уæнгтæ та хъуамæ уыдаиккой министр æмæ губерниты æвзаргæ организациты минæвæрттæ. Скъолайы хъуыддæгтæ хъуамæ йæхимæ райстайд губернийы уынаффæйад, бæлвырддар загъгæйæ та, губернийы цур училищейы совет. Уырдам хъуамæ бацыдаиккой уынаффæйады уæнгтæ æмæ ахуыргæнджыты минæвæрттæ.

Арæзт æрцыд Цæгат Ирыстоны ахуыргæнджыты Цæдис. Съезды уынаффæмæ гæсгæ, хæрзгæнæг æхсæнад ирон ахуыргæнджытæн баххуысы номыл кæй æрæмбырд кодта, уыцы æхцатæ хъуамæ лæвард æрцыдаиккой ахуыргæнджыты ног цæдисæн.

Терчы республикæйы ревкомы адæмон рухсады хайады сæргъы æрлæууыд Б. Е. Этингоф. Ревкомы зылды цур сарæзтой адæмон ахуырады хайæдтæ. Дзæуджыхъæуы уыцы хæстæ йæхимæ райста Æлборы-фырт. Терчы областы Советон хицаудзинад фидар кæныны рæстæг скъолатæ кæй нæ куыстой, уымæ гæсгæ базонын хъуыд, скъоламæ цæуын афон кæмæн нæма уыд, уыцы сывæллæтты нымæц. Ноджы базонын хъуыд, скъоламæ цæуын афон кæмæн уыд, уыцы фæсивæд æмæ, 13 азæй 50 азы онг кæуыл цыд, уыцы анахуыргонд адæмы нымæц дæр.

Æнæ уыцы бæрæггæнæнтæй зын сбæлвырдгæнæн уыд, цас скъолатæ æмæ æндæр ахуырадон кусæндæттæ байгом кæнын хъæуы, уый.

XIX æнусы кæрон æмæ XX æнусы райдайæны Ирыстон æрлæууыд культурон-демократон фæндагыл. Уый хорз фадæттæ байгом кодта скъолаты арæзтадæн. Ацы хъуыддагмæ стыр æргом аздæхтой адæм сæхæдæг дæр. Бынаттон хъæууон æхсæнадтæ сæ сывæллетты ахуыр кæныны тыххæй фæрæзтыл нæ ауарстой. Арæзтой скъолатæ, иуæй-иу рæтты ма ахуыргæнджытæн мызд дæр фыстой. Цæгат Кавказы дини скъолатæ æппæты фыццаг æнæуи скъолатæм ивын райдыдтой Ирыстони.

1918 азы 18 июны Уæрæсейы Федерацийы хицауад сфидар кодта «Уæрæсейы Советон Федеративон Социалистон Республикæйы адæмон ахуырады организациты уагæвæрд». Уым амынд æрцыдысты ахуырады хъуыддаджы бындурон фарстатæ. Бæстайы адæмон ахуырады рæзтæн хорз ахъаз фесты ахæм декреттæ: «Аргъуан паддзахад æмæ скъолайæ ахицæн кæныны тыххæй» (1918 азы 23 январь), «Иумæйаг фæллоядон скъолайы тыххæй» (1918 азы 16 октябрь) æмæ «Чысыл адæмты скъолаты тыххæй» (1918 азы 31 октябрь).

Фыццаг уæлдæр ахуыргæнæндон Дзæуджыхъæуы фæзынд 1918 азы. Хорз хъæппæрис равдыстой зындгонд ахуыргæндтæ, профессортæ Г. Ельман, Гатуты С., Мæскуыйы университеты приват-доцент В. Раздорский, А. Запрягаев æмæ Н. Мазараки. Уыдон Терчы Советон республикæйы хицауадмæ бахастой политехникон институт саразыны проект. 1918 азы 5 октры декретмæ гæсгæ Дзæуджыхъæуы байгом фыццаг институт. Стыр æххуыс ын кодта адæмон рухсады комиссар Я. Маркус. Уый институт гом кæнгæйæ фыццаг студенттæн балæвар кодта тырыса ахæм фыстимæ: «Дæлдзæх фæуæд талынг, æгас цæуæд зонд!» Кæд мидхæст йæ тæккæ тынгыл уыд, адæм алырдыгæй хъуагтæ æййæфтой, уæддæр фæсивæд ахуырыл стырзæрдæ нæ кодтой. Фыццаг лекцитæм хъуыстой 875 чызг æмæ лæппуйы.

1920 азы Цæгат Кавказы ревком сфидар кодта ахæм уагæвæрд: «Цæгат Кавказы иуæй-иу адæмышæттыты ахуырады уавæры тыххæй». Уым æргом здæхт æрцыд канд стыр национ зылдты нæ, фæлæ, сæ нымæц чысыл кæмæн уыд, уыцы адæмышæттыты рухсадмæ дæр.

Облæсты ревкомы 1920 азы 22 апрелы бардзырдмæ гæсгæ хъæзахъхъаг æфсæддон æппæт ахуыргæнæндæттæн дæр раз-

мынд дэттын райдыттой адæмон ахуырады хайæдтæ. Уыдон уынаффæтæ хæсгæйæ æнæмæнг хыгътой бынæттон уавæртæ. Хъуамæ, скъоламæ цæуын афон кæмæн уыд, уыцы сывæллæттæ иууылдæр кодтаиккой ахуыр. Фидæнмæ стыр къахдзæфыл банымайæн уыд, ахуыргæнæггаг æхца фидын кæй нал хъуыд, уый. Ахæм уынаффæ та хаст æрцыд 1920 азы 14 майы.

Терчы облæсты ревкомтæ сæхицæн ахсджиаг хæсыл нымæдтой æнахуыргонддзинад фесафын. 1920 азы 17 майы Терчы облæсты ревком интеллигенцимæ фæсидти, цæмæй зæрдиагæй бацархайой, кæсын æмæ фыссын чи нæ зоны, уыдоны ахуыр кæныныл. Дзæуджыхъæуы адæмон ахуырады хайады уынаффæмæ гæсгæ хъуамæ æнахуыргонд адæм иууылдæр цæуын райдыттаиккой скъоламæ. Уый тыххæй сын арæзт æрцыд æмбæлгæ фадæттæ: алы бон дæр сæ куысты рæстæг уæгъд кодтой дыууæ сахаты, сæ куысты мызд дæр сын фыстой, афтæмæй.

1920 азы майы облæсты ревком сфидар кодта «Терчы облæсты кæсын æмæ фыссын кæм ахуыр кæнынц, ахæм скъолатæ саразыны тыххæй уагæвæрд». Уыцы уагæвæрдмæ гæсгæ облæсты ахуырады хайад йæ сæйрагдæр хæсыл нымæдта æнахуыргонддзинад фесафын, æнахуыргонд адæм кæм ис, уыцы фабриктæ, заводтæ æмæ поселокты, кæсын æмæ фыссын кæм ахуыр кодтаиккой, ахæм скъолатæ байгом кæнын. Цæмæй уыцы ахсджиаг фарста æххæстгонд æрцыдаид, уый тыххæй Терчы ревкомы фæзынд æндæр бардзырд: «Ахуыргæнджытæй чи цы предмет дæтты, уыцы куыстыл æй æрлæууын кæныны тыххæй». Ахуыргæнджыты æрвыстой адæмон ахуырады хайæдтæм, уырдыгæй та — кæсын æмæ фыссын ахуыр кæм кодтой, уыцы скъолатæм.

1920 азы 26 апрелы кусæндæттæ, клубтæ, профцæдистæ æмæ хицæн адæймæгты æппæт библиотекæтæ æмæ чингуыты скълæдтæ систы адæмон ахуырады хайады исбон. Хъуамæ библиотекæтæ æмæ чингуыты скълæдты раздæры хицæуттæ æнæхъанæй æмæ æнæ исты хъуагæй радтаиккой сæ чингуытæ æмæ бæстыхæйттæ. Цыбыр рæстæгмæ Дзæуджыхъæуы бамбырд цыппарыссæдз мин чиныджы бæрц.

1920 азы июны Дзæуджыхъæуы зылды уыдис, скъоламæ чи нæ хауы, 18 ахæм кусæндоны. Уыдонимæ кæсын-фыссын зоныны 13 скъола æмæ 5 кæсæндоны. Афæдзы кæронмæ кæсын-фыссын зоныны скъолаты нымæц схæццæ 90. Уæрæсейы Федерацийы Центрон статистикон управленийы бæрæггæнæнтæм гæсгæ 1920 азы Терчы облæсты уыд 130 библиотекæйы, 38 кæсæндоны æмæ 45 клубы.

Национ районты уалдай ахадындынад уыд хæххон сылгоймæгты ахуырыл бафтауыны фарстайæн. Æнаемæнг хынцгæ уыдысты бынæттон уавæртæ. Раздæр байгом сты, сылгоймæгтæ хицæнæй кæм ахуыр кодтой, ахæм скъолатæ. Фыццаг ахæм скъола фæзынд Æрыдоны 1920 азы 19 августы æмæ дзы ахуыр кодтой 150 сылгоймаджы. Хъыгагæн, сылгоймæгты скъолаты нымæц уыд хæрзчысыл.

Адæмон ахуырады уыдис хъуагдзинæдтæ дæр. Арæх ивтой хæрдзтæ, фылдæр хæттыты кодтой къаддæр. Зæгъæм, 1925 азы 2 январы зылды æххæстком сывæллæтты хæдзæрттыл хæрдзтæ фæкъаддæр кодта цыппæрдæс мин сомы бæрц. Советон арæзтады стыр ахадындынад уыд рухсадон куыстæн. 1920 азы 1 сентябрьмæ Терчы облæсты сарæзтой 40 æмбырды, 191 митинджы, адæм байхъуыстой 20 лекцимæ. Æнахуыргонддынад фесафыны тыххæй Хæххон облпартком æмæ Хæххон АССР-йы Адæмон Комиссарты Совет (АКС) республикæйы Адæмон рухсады комиссарады цур сарæзта æнахуыргонддынад фесафыны сæрмагонд къамис. Ахæм къамистæ арæзт æрцыд республикæйы æппæт зылдты дæр. Хæххон АССР-йы АКС рахаста сæрмагонд уынаффæ. Уый æххæсткомты советтæй домдта, цæмæй æппæт хуызты дæр æххуыс кодтаиккой сæрмагонд къамисæн æнахуыргонддынад тагъддæр фесафынæн.

1921 азы 18 июлы Хæххон АССР-йы АКС рахаста сæрмагонд уынаффæ «Æнахуыргонддынад фесафыны тыххæй». Уый, 14 азæй 30 азы онг кæуыл цыд, республикæйы æппæт уыцы царджытæй домдта, цæмæй кæсын æмæ фыссын ахуыр кæной мадæлон æмæ уырыссаг æвзæгтыл. Ахуыры æмгъуыд уыд афæдз. Æнахуыргонддынад фесафыныл чи архайдта, уыдон уæгъд кодтой æндæр куыстытæй. Кæд Хæххон АССР-йы адæмон ахуырадæн æмбæлгæ фæрæзтæ нæ уыд, уæддæр ахуыр-дзауты нымæц цыбыр рæстæгмæ дзæвгар фæфылдæр. Зæгъæм, 1921 азы скъоладзауты нымæц, революцийы размæ цас уыд, уымæй фæци дыууæ хатты фылдæр, ома ахуыры фæндагыл æрлæууыд 100 мин адæймаджы. Фæсивæд, зындынадтæ ницæмæ даргæйæ, тырныдта ахуырмæ.

Хæххон АССР-йы адæмон ахуырад æмæ рухсад бæлвырд пъланмæ гæстæ кусын райдыдта æрмæстдæр 1922 азы. Уым фæг æргом здæхт æрцыд бынæттон уавæртæм.

Цæмæй æнахуыргонддынад сæфт æрцыдаид, уый тыххæй æппынкъаддæр хъуыд 12 азы. Уый тыххæй, кæсын æмæ фыс-

сын кæм ахуыр кодтой, уыцы скъолатæ хъуамæ алы аз дæр каст фæуыдаид 10 мин адæймаджы. Уый, кæй зæгъын æй хъæуы, къухы не 'фтыди: æрвылаз дæр скъола каст фæуæвджыты нымæц хæццæ кодта æрмæстдæр 5 минмæ. Уымæ гæсгæ Хæххон АССР-йы АКС-ы бахъуыд «Мадæлон æвзагыл Хæххон адæмты æхсæн æнахуыргонддзинад фесафыны тыххæй» сæрмагонд декрет рахæссын. АКС адæмон ахуырады комиссарадæн бахæс кодта иумайаг график бацæттæ кæнын; ирон, мæхъхъæлон æмæ цæцæйнаг абетæ мыхуыры рауадзын.

Мæздæджы адæмон ахуырады фарстатыл ныхас цыд районы советты съезды. Мидхæст куы банцад, уæд ам стыр æргом аздæхтой скъолаты арæзтадмæ. Азæй-азмæ фылдæр кодта сæ нымæц. 1927 азмæ районы хъæуты уыдис 26 скъолайы, Мæздæгæн йæхи мидæг та — 7. Ахуыр дзы кодтой 3905 скъоладзауы. 1928 азы ма скъолаты нымæцыл бафтыд ноджыдæр 7. Æдæппæт ахуырдауыты нымæц хæццæ кодта 4345, ахуыргæнджытæй та куыста 127 адæймаджы. Национ скъолаты æхсæн бæрæг дардта сомыхаг скъола. Уыдис æм зæххы хай, дыргъдон. Цы тыллæг-иу дзы æрзад, уый æрвистой скъолайы хæрæндонмæ. Ахуырдаутæ дзы лæвар хордтой сихор. Районы ас адæмæн байгом æнахуыргонддзинад фесафыны 48 пункты, æнахъомты 5 скъолайы, 12 скъолайы та, кæсын-фыссын дзæбæх чи нæма зыдта, уыдонæн. Фæстæдæр, 1929 азы, Мæздæджы бынæттон хицæутты уынаффæмæ гæсгæ районы конд æрцыд æппæтон æнæмæнг æххæстгæнгæ райдайæн ахуыргонддзинад.

Кæд дзæвгар уынаффæтæ хаст цыд, уæддæр æнахуыргонддзинад фесафыны хъуыддаджы уыди бирæ къуылымпытæ. Уавæр хуыздæр уыди Дзæуджыхъæу æмæ Грознайы. Адæмон комиссар К. Томашевскийы хъуыдымæ гæсгæ адæмон ахуырады рæзт тынг бакъуылымпы кодта мидхæст. Скъолатæй бирæтæ хæлд æрцыдысты, нæ фаг кодта ахуыргæнджытæ. Сæйрагдæр аххосыл та банымадта автономиты мæгуырдынад.

1923 азы Хæххон АССР-йы æппæт зылдты æмæ горæтты арæзт æрцыд агиткомпанитæ. Уыдоны ныхас цыд æнахуыргонддзинад тагъддæр фесафыныл. Уыцы хъуыдагыл зæрдиагæй архайдтой зылды æххæсткомтæ, профцæдисон æмæ фæскомцæдисон организацитæ, милицæ, æппæтон ахуырад. Скъолатæм фылдæр æрвитын райдыдтой ахуыргæнæн чингуытæ. Куыст бæлвырд фæткмæ гæсгæ æвæрд кæй æрцыд, адæмы — рдыгæй йæм хъус фаг кæй дардæуыд, уый фæрцы цардхъомдæр код-

той айнахуыргонддзинад фесафыны кусандæттæ. Уыциу рæстæг скъолаты арæзтады чысыл нæ уыд аиппытæ дæр. Ахуыргæнджыты дæсныиад уыди хуыздæр хъуаг, цудыдта материалон базæ, методикон куыст.

Зындгонд куыд у, афтæмæй Октябры революцийы размæ Цæгат Кавказы национ районтæй иунæджы дæр нæ уыд, канд уæлдæр скъола нæ, фæлæ астæуккаг сæрмагонд ахуыргæнæндæттæ дæр. Национ кадртæ цæттæ кæнын ахсджиаг хъуыддаг кæй у, уый хынцгæйæ, Советон хицауад Мæскуы, Ленинград, Ростов, Баку æмæ æндæр горæттæм ахуыр кæнынмæ арвыста Цæгат Кавказы бынаттон цæрджыты сæдæгай лæппутæ æмæ чызджыты. Г. Кайма-разов куыд фыссы, афтæмæй 1920 — 1924 азты бæстæйы ахуыргæнæндæттæм Дагестанæй арвыст æрцыди 245 адæймаджы. 1924 — 25 ахуыры аз Кæсæгæй арвыст æрцыд 200 адæймаджы. Цæгат Ирыстоны 47 хъæуæй уæлдæр скъолатæ, рабфактæ æмæ советон-партион скъолаты ахуыр кодта 1140 адæймаджы. Æрмæст Мæскуыйы 1925 азы ахуыр кодта 243 ироны.

Областы культурон царды ахсджиаг цау уыдис, Дзæуджыхъæуы 1920 азы 3 июны Цæгат Кавказы бæстæзонæн институты байгом ахæм хайæдтимæ: геофизикон, æрдзон, антропогеографон æмæ промышленнон-экономикон. Институты цур фæзынд наукон-ахуырадон æххуысгæнæг кусандæттæ: музей, библиотека, скъолатæ æмæ, адæмон университеттæн цæстуынгæ æрмæг кæм цæттæ кодтой, ахæм æрмæдз, биофизикон станцæ, биологон æмæ зоологон цæхæрадæттæ.

1920 азы Дзæуджыхъæуы байгом дыккаг уæлдæр ахуыргæнæндон — адæмон ахуырады Терчы институт. Цасдæр рæстæг куы рацыд, уæд сси Цæгат Кавказы, фæстæдæр та — Хæххон педагогон институт. 1924 азы институт хаст æрцыд, паддзахады хардзæй чи куыста, уыцы ахуыргæнæндæтты номхыгъдмæ. 1938 азы йын радтой ног ном — Цæгат Ирыстоны Хетæгкаты Къостайы номыл паддзахадон педагогон институт.

Зын уавæрты куыста политехникон институт. Нæ фаг кодта фæрæзтæ. Институты Совет 1921 азы 26 ноябры йе мбырды сарæзта сæрмагонд къамис. Уыдысты дзы институты ректор, профессор Н. Есьман, профессортæ А. Панков, А. Петрусов, Гатуты С. æмæ студент Холомайзер. Уыдон Хæххон республикæйы Центрон Æххæстгæнæг Комитетмæ ныффыстой, институт цы уæззау уавæры бахауд, уый тыххæй. Цæвиттон, институтмæ йæ хъус ничиуал дардта. Уæлдæр ахуыргæнæндон

фахæсджын 127 милуан сомы. Хъуыддаг институт æхгæныны онг æрцыд. Хæххон республикæйæ Мæскуымæ цы минæварада ацыд, уым уыдис А. Гюнтер дæр. Адæмон рухсады комиссарады сын ницæмæй зæрдæ бавæрдтой. Уыцы рæстæг цалдæр маийы æмгъуыдмæ сæхгæдтой Мæскуыйы университет дæр. Институты фарстамæ кастысты Адæмон комиссарты Советы æмбырды. Сæрдариуæг дзы кодта Владимир Ильйы фырт Ленин. Æмбырды раныхас кодта Гюнтер. Кæй зæгъын æй хъæуы, дзырдта институт сæхгæныны ныхмæ. Йæ фарс рахæцыдысты И. В. Сталин æмæ В. И. Ленин. Владимир Ильйы фырт загъта: «Мæ нымæдмæ гæсгæ, хъуыддаг æмбæрстгонд у. Хæххон институты минæвары хъуыды растыл банымайын хъæуы. Институт сæхгæнын уыдзæн политикон рæдыд. Уымæн та æруадзæн нæй. Институт хъуамæ куса».

УСФСР-йы адæмон комиссарты Совет 1922 азы 9 февралы цы уынаффæ рахаста, уымæ гæсгæ институт сæхгæнын банымадта, сразы уæвæн кæимæ нæй, ахæм хъуыддагыл. Хъуамæ паддзахады ссардтаиккой, цы фæрæзтæ хъæуы, уыдоны æмбис, иннæ æмбис та хъуамæ радих кодтаиккой бынæттон бюджетæй, фæлæ уыйбæрц æхца не ссардтой æмæ ма институты баззад æрмæст дыууæ факультеты: хъæуонхæдзарадон мелиоративон-гидротехникон хайдимæ æмæ кусæг факультет. 1922 азы фæззæджы хъæуонхæдзарадон факультеты ахуыр кодта 170 студенты, кусæг факультеты та — 200 адæймаджы. Педагогон коллективы уыд 6 профессоры, 29 ахуыргæнджы æмæ 7 лаборанты.

1923 азы уыди хъæуонхæдзарадон факультеты фыццаг рауагъд. Бирæ рæстæг наема рацыд, афтæ институтæн арæзт æрцыди кусæнгæртæй æххæст наукон-техникон бæстыхæйттæ: ботаникæ æмæ зоологийы кабинетæ, зайæгойты физиологийы, хъæуонхæдзарадон машинæты, мæрахуыргæнæн æмæ мыггæгты лабораторитæ. Ноджы дзы фæзынди ахуырадон совхоз, йæ фæзуат 116 дæсæтины кæмæн уыд, ахæм дыргъдонимæ, хъæды дачæ. Уый фæзуат та — 2170 дæсæтины.

Хæххон республикæйы политехникон институты сæр æхсызгон хъуыд уæлдайдæр йæ хъæуонхæдзарадон факультет, уымæн æмæ бынæттон уавæртæ хорз чи зыдта, ахæм агрономтæ нæ фаг кодта. Уæрæсейы Федерацийы аграрон институттæ каст чи фæци, уыдон зонгæ нæ уыдысты Цæгат Кавказы æрдзимæ, хæххон æмæ хохрабын зæххыты хицæндзинæдтимæ. Афтæ зæгъæн уыд фосдарынады тыххæй дæр. Бынæтты хъу-

амæ куыстаиккой, æрдзон æууæлтæ хорз зындгонд кæмæн уыдысты æмæ ивгъуыды фæлтæрддзинадæй пайда кæнынмæ чи арæхст, фосдарынады ахæм разамонджытæ. Дыууæ факультеты кæм уыд, уыцы институтæн æрвылаз дæр хъуыди 14 милуан сомы. Уæрæсейы Федерацийы нациты адæмон комиссарад æрбалæууыд ахуыргæнæндонны фарсмæ, фæлæ йын 7 милуан сомы йеддæмæ раттын йæ бон нæ баци. Уыцы зынтæн институт ныффæрæзта æмæ йæ уавæр 1926 азмæ дзæвгар фæхуыздæр. Бæлвырд фенцондæр иннæ уæлдæр ахуыргæнæндæттæн дæр.

Куыд уынам, афтæмæй советон хицаудзинады фыццаг азты Терчы облæсты бирæ сарæзтæуыд хæххон адæмты 'хсæн æнахуыргонддзинад фесафынæн. Кæй зæгъын æй хъæуы, уыдон уыдысты культурон революцийы фыццаг, фæлæ фидар къæхдæфтæ. Фæстæдæр, 1929 азы майы УКП(б)-йы Центрон Комитет рахаста сæрмагонд уынаффæ «Æнахуыргонддзинад фесафыныл куыст куыд цæуы, уый тыххæй». Уый фæстæ алы ран дæр арæзт æрцыд æнахуыргонддзинад фесафыны пункттæ, 1930 азæй фæстæмæ та райдайæн ахуыргонддзинад алкæмæн дæр уыд æнæмæнг æххæстгæнгæ.

МАЛИТЫ ГЕУÆРГИ — ПУБЛИЦИСТ

Малиты Геуæргы канд номдзыд поэт нæ уыди, фæлæ дæсны публицист дæр. Йæ уацтæ йын æхсызгонæй мыхуыр кодтой газеттæ “Рæстдзинад”, “Терские ведомости”, “Терек”, “Ног цард”, “Хабар” æмæ ма, уæды рæстæджы Терчы облæсты мыхуыры чи цыди, уыцы иннæ газеттæ дæр. Ацы газеттæн архивты се ’ппæт номыртæ не сты, уымæ гæсгæ Малийы-фырты публицистикæ æмбырд нæма ’рцыди. Фæлæ ЦИГ СИИ-йы архивы цы кадавар æрмæг ис, уымæй дæр нæ бон у скæнын ахæм хатдзæг: Малиты Геуæргы йæ публицистон уацтæй ныууагъта зынгæ фæд ирон культурæйы. Уымæн йе сфæлдыстадон æмæ йе ’хсанæдон куыстытæ уыдысты кæрæдзиуыл æнгом баст. Йæ уацты ныхас кодта ахæм вазыгджын хъуыддæгтæ æмæ фарстытыл, куыд адæмон ахуырад, æвзагзонынад, ирон адæмы истори æмæ æндæртæ. Ацы стыр хъуыддæгтыл дзургæйæ, Геуæргы кæддæриддæр ардта, адæмæн æнцонæмбарæн чи уыдаид, йæ зæрдæмæ æввахс кæй айстаид, ахæм цыбыр æмæ нуарджын ныхас. Кæм бахъуыдаид, уым дзырдта комкоммæ, кæм бахъуыдаид, уым та-иу фæсномыгæй фæпайда кодта.

Куыд зонæм, афтæмæй Малийы-фырт йæ хъус тынг дардта Ирыстоны адæмы ахуырады хъуыддагмæ. Уый хорз зыдта, хохаг лæг фæстæмæ кæй ницæуыл фæхæцдзæн, йæ бинонты дæр æххормагæй кæй ныууаддзæн, цæмæй йæ фырт ахуыры фæндагыл ныллæууа, уый тыххæй. Хохæгтæ хорз æмбæрстой ахуыры стыр ахадындынад. Мæнæ куыд фыссы Геуæргы “Фыстæг Ирыстонæй”, зæгъгæ, йæ иу уацы (“Терские ведомости”, 13/9, 1890): “Афтæ дæр-иу рауад æмæ-иу хъæуы лæппутæ хъæууон скъола куы фесты, уæд, цал уыдысты, уалæй араст сты горæтмæ, цæмæй фæлварæнтæ радтой астæуккаг скъолатæм. Фæлæ адæм, ахуыры хъуыддаг ирон хъæутæм куыд гыццыл пайда хæссы, уый куы фæдтой, уæд фыдæнхъæл фесты. Æмæ сæ нал фæндæй

цамай сын сә цоты сәрты аһапайда тыхтыыст кәной чингуытәй ист хус зонындзинадтә. Бирә нәм и ахәм ахуыргонд адәм, фәлә ма мын исчи зәгъәд, чи сә цы пайда әрхаста, йә адәман нә, фәлә комкоммә йәхи мад әмә фыдән дәр? — фыссы дарддәр Геуәрги. — Фыд, мәгуыр, йә кьуымты ницыуал ныууадзы, схардз сә кәны йә фыртыл. Фырт куы сахуыр кәны, уәд исчердәм афардәг вәййы. Уым хъаны цард фәкәны йәхицән. Уәдәмә багуыбыр у әмә хәдзары де 'ххуысы хай кән. Хуыцауән табу, бәх әмә нәм уәрдон ис, галтә 'мә нәм гутон ис. Цы ма дә хъәуы?! "Фырт фыды дзырды сәрты нал ахизы әмә баззайы хәдзары".

Хъуыддаг уый аххос кәны Геуәрги, әмә-иу ирәттәй чи сахуыр кодта, уыдон дәр нә ардтой царды сәхицән бынат, адәман пайда чи әрхәсса, ахәм фәндәгтыл-иу нә ныллажуыдысты, нә зыдтой, адәмы хуыздәр фидәныл куыд тох кәнын хъәуы, уый.

Малиты Геуәрги худти, искай әвзагмә авнал-авнал чи кәны, искай әвзагыл йә хъуыдытә рафәлгъауынмә чи хъавы, цәмай адәмы цасты йәхи равдиса, уый тыххәй, афтәмай уыцы искай әвзаг чи нә зоны, уыдоныл. Йә уац "Чи бегара дәбәл ес", зәгъгә, ("Рәстдзинад", 1926), уым Геуәрги худәджы хуызы әвдисы ахәм адәймаджы. Уымә йыл худгә дәр кәны, мәсты дәр әм кәны.

Цәвиттон, Чырыстонхъәуы бәрәгбоны әмбырды профцәдисты номәй ныхас кодта цавәрдәр Варасаны фырт. Йәхи дыгурон әвзаг хорз зыдта, фәлә, кәд адәмы цасты фәкадджындәр уаин, зәгъгә, дзурын райдыдта уырыссагау. Кәмдәр цы дыууә дзырды фехъуыста "масштаб" әмә "штаб", уыдон фәхәццә кодта, сә хъуыдытә сын кәй не 'мбәрста, уый фыдәй әмә йә раныхасы кәрон куы фәхъәр кәнид: "Да здравствует масштаб мировой революции коминтерн!" Әмә Геуәрги мастәлгәдәй фыссы йә уацы: "Дыууә уырыссаг дзырды тыхтә 'мә фыдтәй кәрәдзиуыл чи бабәтты, уый йә сәрмә нал фәхәссы йә маделон әвзаг, уәләхох кәнын ыл байдайы — кәй ма, дам, хъәуы, ахәм ницәйаг әвзаг. Фәлә мардәрцыд уый у, әмә уырыссаг әвзаг нә фәзаны әмә йә сәмтьеры кәны". Куыд уынам, афтәмай, иуәй худы, аһәхъуаджы уырыссаг әвзагыл чи дзуры, йәхи истытә зонагәй чи әвдисы, уыдоныл, иннәмай та тох кәны маделон әвзаджы сыгъдәгдзинадыл. Ацы сәргонд дәр мастәмхасән комкоммә уымән

хоны афтæ — “Чи бегара дæбæл ес?” Æмæ афтæ æргом, æнæ уæлдай ныхасæй уымæн фæвæййы йæ уац: “Чи йæм хъуыста, уыдонæй йын иуæй-иутæ ницы бамбæрстой — цæй революцийы масштаб у Коминтерн! Фæлæ йæ чи бамбæрста, уыдон та йыл худгæ фæкодтой. Йæ мадæлон æвзаг дæлдæр чи кæны, искæй æвзагыл дзурынмæ йæ былыцъæрттæ чи хæры, уыдонæн мæ фæнды зæгъын: “Чи бегара дæбæл ес, æмæ искæй æвзагыл дзурай?!”

Малиты Геуæрги тынг æнæуынон цæстæй касти, царды цаутæ барæй чи зыгъуымæ кодта, уыдонмæ дæр æмæ сæ, чи нæ зыдта, афтæмæй сыл зæрдиаг ныхас кæнын чи фæлвардта, уыдонмæ дæр (Уац “Историкантæн” (“Горская жизнь”, 1918, т.26) фыст æрцыди комкоммæ ахæм мæнг ахуыргæндты ныхмæ.

Афтæмæй, Малиты Геуæргийæ нæ разы цы цалдæр уацы ис, уыдоны бындурыл дæр нæ бон зæгъын у уый, æмæ публицистикæйы дæр Геуæрги йæхи кæй равдыста бæрзонд интеллектыл хæст, алыварсыг гуманист æмæ æвæллайгæ рухстауæгæй, нæ фæсивæды рухс фидæныл тохгæнæг, национ скъолайы сыгъдæгдзинады сæрхъуызойæ.

Геуæрги йæ уацты цы фарстатыл дзырдта, уыдон абоны бон дæр сты тынг актуалон, уæлдайдæр национ æвзаджы тыххæй цы фыста, уыдон. Поэт уæд, уыцы дуджы, бамбæрста, ирæттæ рынчын кæнын кæй байдыдтой искæй æвзагыл адзурыны мондагæй, сæхи æвзагмæ та куыдфæндыйы цæстæй кæсыныл кæй фесты, уыцы хъуыддæгтæ. Йæ адæмы мæт кæмæ хъары, йæ адæмы царайæ чи цæры, уый рагацау рахаты, йæ адæммæ хорзæй дæр æмæ æвзæрæй дæр цы кæсы, уыцы хъуыддæгтæ.

ДИВАД, КУЛЬТУРÆ

Мальвинæ КУЧИНСКАЯ

ЦÆРИКЪАТЫ ФЕЛИКСЫ ÆХСЫЗГОН ТÆРГÆЙТТÆ

Бонрафты хурмæ тæмæнтæ калыңц урссæр хæхты цъупытæ. Ацы хæхты дæлвæдджи, æнусты дæргъы цæрынц сæрыстыр æмæ куыстуарзаг адæм, рагон скифтæ 'мæ аланты байзæддаг. Хæхты Тæссарвæндагыл фæцæуы бæхджын. Кæцæйдæр, дардæй хъуысы æнахуыр тыхджын хъæлæс, тыхджын æмæ æнкъард. Афтæ зыны, цыма уæламæ фæцыди уыцы хъæлæс, хæхты цъуппытæй фæуæлдæр, мигътыл сæмбæлд, уырдыгæй фæстæмæ фездæхти, кæмттæм æхсæрдзæн ныллæууыд æмæ рагон тыгуылдуртыл ныппырх æрттиваг фæлхъæзæнтæй. Стæй фæсабыр, цæмæй та райгас уа æмæ та йæ тыхджын уылæнæй зæхх кæрай-кæронмæ байдзаг кæна. Æмæ сæхи ныууигъдзысты хæхтæ æмæ сæ сæртæ æруадздысты æнкъарæнты тых æмæ уды сыгъдæгдзинады раз, сæрибармæ йæ цы æнæбасæтгæ тых сарæзта, уый раз...

Афтæ райдайы киноныв «Тбауы хохы легендæ». Киноныв студи «Владикавказтелефильм»-ы систа режиссер Рафаэль Гаспарянц Вальдемар Иксулы уацаумæ гæсгæ. Кинонывмæ кадджын премитæ-йедтæ не 'рхауд. Стæй хæххон адæмы царды хабæрттæ афтæ лæмбынæг æмæ бæстон æвдисы æмæ йæ аивадон кино зынтæй схондзынæ. Кинойы зæрдæмæ уæлдай тынгдæр хъарынц зарæггæнджы хъæлæс æмæ абырæг Уырысханы фæлгонц. Уырысханы ролы хъазы уæрæсейаг зарæггæнæг Цæрикъаты Феликс. Феликс йæхæдæг кæны, бæхы рагъыл æй цы бирæ сарзилæн фердæхтытæ кæнын бахъуыд, уыдон дæр.

— Киноисджытæм, цæмæй дæсны бæхылбадæг баххуырстайккой, уый фаг æхца нæ уыд æмæ уыцы хъуыддæгтæ кæныны хæс мæхимæ райстон æз, — дзуры Феликс. — Бæхы рагъыл æдзухдæр уыдтæн мæхæдæг. Уыцы хъуыддæгты мын зынай ницы уыд — мæ сабийы бонты райдыттон бæхыл бадын.

Феликс цы дæсныад райста, уымæ гæсгæ у музыкалон те-

атры актер. Бакастай — саджы фисынтыл амады хуызан, фезмалдай — арт, йа хьалас — бэрзонд амә ахзон. Хьу-амә йыл режиссерта халәф кодтаиккой. Фәлә абон Феликс тыхсы — бирәтә йә зарәггәнәгәй нә зонынц. Иу заман бынтондәр йә кой нал уйд телеуынәны. Уымән амә фылдәр кодта рацу-бацу, алы рәтты зарыд, афтәмәй-иу әм телеуынәны чи әнхәлмә каст, нәуәдзәм азты йә бирә чи уарзта, уйдонәй рох кәнын байдыдта.

— Ис иу әнәхайыры дзырд «неформат», — зәггы Феликс. — Цы у уыцы дзырд, уый, мәнмә гәсгә, ничи зоны а дунейыл. Артист цавәр курдиаты хицау у, уый ничи нымайы, афтәмәй иуты тыхласәгау кәнынц телеуынәнмә, иннәты та йә тәфтыл дәр нә уадзынц. Абон уыцы хьуыддаг сси стыр кьуылымпыи хос. Иу уый амә, телеуынән сәхи бакодтой, әппындәр хьаләс кәмән нәй, уыцы зарәггәнәджытә, иннәмәй та телеуынәны фәзын-фәзын кәнынц уыцы иутә, амә сә адәм сцәәхдәндаг сты. Цыма Уәрәсейы нымадәй цалдәр артисты йеддәмә нал и.

Нырма бирәтә хьуыды кәнынц, Феликс «Ялта — 91», зәггә, уым, арыгон зарәггәнәджыты 'хсән цы дәсныад равдыста, уый. Уым азарыди Муслим Магомаевы репертуарәй, «Хәйрәджыты цалх» чи хуыйны, уыцы зарәг, стәй ноджы «Әз бауарзтон мәхи усы». Уыцы зарджытәй Феликс, куыд фәзәггынц, тынг фәцыд аивадуарзджыты зәрдәмә. Цы ма хьуыд арыгон зарәггәнәджы! Бирәтән ахәм стыр әнтыстытәй сә сәртә разылынк. Ноджы ма уый дәр куы банымай-ай амә Феликсән иу иннәйы фәстә ләвәрд цыди, артистән кады хос чи у, ахәм нәмттә — ис әм әртә адәмон артисты номы: Цәгат Ирыстон, Хуссар Ирыстон амә Мәххәхәлы республикайы, стәй дыууә та сгуыхт артисты нәмттә: Уәрәсейы Федерацийы амә Кәсәг-Балхъары республикайы. Уый бәрц кадджын нәмттә кәд әрмәст Иосиф Кобзонән ис, әндәр иуән дәр нәй. Амә уәдә куыд райдыдта йә царды фәндаг аивады бәрзәндтәм?

— Райгуырдтән Налцыччы, ирон бинонты 'хсән, — дзуры Цәрикъайы-фырт. — Әниу мә фыдәлтәй чидәртә уыди кәсгәттә дәр. Хәдзары ныхас кодтам иронау. Фәлә мәнмә афтә зыны — зарын байдыдтон, дзурын куы нәма зыдтон, уәд. Мә сабийы бонты дәр әй зыдтон — әз зарәггәнәг уы-дзынән. Исчи-иу мә куы афарста, цы уыдзынән, уымәй, уәд-иу зәггтон, әз уыдзынән Муслим Магомаев. Скьолайы уыдтәй

зарджыты кьорды солист. Уæлахиз кодтон æппæт конкурсты дæр.

— Зарыныл дæ дæ ныййарджытæ фæцалх кодтой?

— Мæ мад куыста сæйраг хынцагæй, мæ фыд та — рухсаг уæд — уыд электроникайы хъуыддæгты дæсны. Мæ фыдымад — ныр ыл 88 азы цæуы — зарыд иттæг хорз, цагъта алыхуызон музыкалон инструменттыл. Æрыгонæй кафгæ дæр хорз кодта. Цард Озреке — Налцыккæй чысыл æддæдæр. Озрек у, кæсæджы зæххыл чи ис, ахæм иунæг ирон хъæу. Скъолайы ахуыр цы бонты нæ кодтам, уыцы бонты-иу æз æмæ нана дыууæйæ цагътам ирон фæндыртæй æмæ-иу ныл æнæхъæн хъæу æрæмбырд ис.

— Кæм ахуыр кодтай?

— Фарæстæм кълас куы фæдæн, уæд бацыдтæн Дзæуджы-хъæуы аивæдты училищемæ, ногжы ма ахуыр кодтон дæсæм къласы дæр. Училищейы фæстæ 1983 азы мæ фæндаг радардон Мæскуымæ. Бацыдтæн Театралон аивады институты музыкалон театры актерты факультетмæ. Уырдыгæй мæ акодтой æфсадмæ Читайы областмæ, уыдтæн танкист. Фæсбайкалы æфсæддон зылды кæфтытæ 'мæ зарджыты ансамбльмæ уæд арвыстон, цæмæй мæм сæхимæ фæдзырдтаиккой æмæ мæм байхъуыстаиккой. Службæйы фæстæ мæ аивтой Читама æмæ зарын райдыдтон уыцы ансамблы. Æфсадæй куы æрыздæхтæн, уæд фæстæмæ институтмæ бацыдтæн æмæ йæ 1990 азы фæдæн каст.

— Ахуыр музыкалон актеры дæсныйадыл кодтай, афтæмæй сдæ эстрадон артист. Цæмæн?

— Æз ме 'мбæлттæй уæлдай дыууæ паддзахадон фæлварæны радтон æмæ исгæ дæр дыууæ дæсныйады ракодтон — мæ бон у æмæ эстрадайы дæр зарон, стæй кæнон классикон зарджытæ дæр. Дипломтæ куы истам, уæд æртæ спектаклы сæвардтам, æз се 'ртæйы дæр хъазыдтæн сæйраг рольты. Спектакльтæ уыдысты Моцарты «Фигаройы чындзæхсæв», — æз дзы хъазыдтæн Фигаройы ролы, «Хуымæтæг диссаг»-ы министр-администраторы ролы. «Дæ бонтæ хорз, æз дæ фыдымад дæн»-ы та мæм фыдымад Чарлейы роль æрхауди. Институты фæстæ мæ арвыстой кусынмæ Мæскуыйы опереттæйы театрма, фæндгæ дæр мæ уырдам кодта. Фæлæ дзы мæнæмæнæ сфæлдыстадон куыстыл нæ фæхæст дæн. Æвæццæгæн, ма æгæр æрыгон уыдтæн æмæ мын ролы хуызæн роль нæ

лавардтой. Уыцы растæджы æз зарыдтæн æрыгон зарæггæнджыты конкурс «Юрмала-89»-ы. Кæронмæ нæ фæхæццæ дæн. 1991 азы — уæд та Ялтæйы — ногæй бафæлвардтон мæ тыхтæ æмæ, зæгъæн и, мæ цард цæхгæр аивта. Мæнæн мæ фæсонæрхæджы дæр никуы уыди уый, æмæ концертæй хи фæдарæн ис. Æмæ мæм уæд Цæдисты хæдзары колоннаджын залы хицау куы 'рбадзурид, æмæ мæ куы бафæрсид, куы фæзарыс, уæд дын æхца цас фæфидынц, зæгъгæ. Æз хъуахъдзыхæй аздадтæн, уымæн æмæ уæды онг иу капекк дæр никуыма никацæй райстон.

Уæд райдыдтон зарын эстрадайы.

— Стæй куыд уыди дæ дарддæры фæндаг?

— «Юрмала-89» мæ зард Леонид Петрович Дербеневы зардæмæ фæцыд æмæ мын Вячеслав Добрынинимæ цалдæр зарæджы ныффыстой. Уæд мæм йæ хъус æрдардта Евгений Розенгауз, йæ ном хорз хъуыстгонд кæмæн у, уыцы продюсер. Ныр Лев Лещенкоимæ кусы, уæд та Добрынинимæ куыста. Уый мæ базонгæ кодта Александр Морозовимæ. Морозов мæнæн сæрмагондæй ныффыста Николай Зиновьев æмæ Анатолий Поперечныйы ныхæстыл цалдæр зарæджы. Ноджы фæстæдæр та мын Кирилл Крastoшевский æмæ Валерий Маклаков ныффыстой «Провинциальная принцесса», Борис Емельянов æмæ Галина Айвазян та — «Непутевый». Ацы зарджыты кой айхъуыст æгас бæстæйыл. Уæдæй нырмæ дæс азæй фылдæр рацыди, фæлæ ма сæ ныр дæр фæзарын — адæм мæм бахатынц, æмæ сын уæд цы æнæ азаргæ вæййы!

— Ныр та цæуыл кусыс? Кæмыты зардзынæ? Де 'мкусджытæ чи сты?

— Ныр æртæ азы кусын тынг курдиатджын композитор Владимир Боровиковимæ. Уый у мæ директор дæр. Зарын Рубальская, Герман Витке, Симон Осиашвилиы, стæй ма цалдæр æрыгон поэты æмдзæвгæтыл фыст зарджытæ. Ныр 14 азы кусын иу коллективимæ — уый у «Каприз». Зарын бирæ зарджытæ, алыхуызæттæ — эстрадонтæ, классикæ, аритæ алы æмæ алы оперæтæй, мюзиклтæй, ретро-шлягертæ. Зарæг цы хуызон уа, уымæ гæсгæ ивын ме стиль дæр æмæ мæ уæладарæс дæр. Мæ концертæн арæхдæр йæ фыццаг хай арæзт вæййы, хистæр фæлтæртæ кæй уарзынц, ахæм зарджытæй. Йæ дыккаг хай та — кæстæртæ. Фæлæ уæддæр ацæргæ адæм чи сты, уыдонæй хуыздæр чи сфидаудзæни зарæггæнджы концерты! Мæхицæн

дәр тынг әхсызгон вәййи. Хистәртәм куы фәкәсын залмә, уәд бирә цин бавзарын.

Арәх фәзарын мә чызгимә дәр. Фараст азы дәр ыл нәма цауы, фәлә тынг дзәбәх зары. Ныридагән дыууә дуэты ныф-фыстам.

Феликс у фәлмәнзәрдә адәймаг, алкәмән дәр йә зәрдә зәггы хорз. Йә хәләс адәймаджы әрсабыр кәны, цыфәнды тыхст куы уа, уәддәр, йә уәнгты йын бауадзы әууәнк. Йәхи уромын фәразы. Тагьдгәнаг нәу, фәлә йә сәр куы бахъәуы, уәд фезмәлынмә йәхицән әмбал нәй. Йә фатер — сыгьдәг әмә рухс, алы дзаума дәр — йә бынаты, алы ран дидинджытә, уазәгдоны стыр фәлгәты — хәхтә, рәсугьд телын «хәдзарәй» цыбар-цыбыур кәнынц тути-цъиутә, аквариумы ленчытә кәны дынджыр уәртджынхәфс. Ныр ма зәггын хәуы уый, әмә хәдзар афтә хәрзәфснайд Феликс йәхәдәг кәй кәны.

— Әз тынг уарзын кьуымтә сыгьдәг дарын. Сыгьдәг агъуыст-мә мә бауадз әмә мә хәринаг дәр нә хәуы. Уыцы әгьдау мә мадәй райстон. Хәдзары дзауматәй исты йә бынаты нәй — мә бон әрбадын нәу. Әмә искуы дуканиты, хәдзар сыгьдәг дарынән әххуыс чи у, ахәмәй исты куы фәзына — хьуамә йә әнәмәнг балхәнон. Стәй ма бирә уарзын цәрәгойты.

Әмә уыцы сыгьдәг фатеры дуар әдзух дәр у гом — цауынц әмә цауынц Цәрикьатәм алыхуызон уазджытә. Әмә сьл фысым бацин кәны, әрмәст Кавказы куыд зонынц уазәгыл бацин кәнын, афтә, барәвдауы сә алкәй дәр, бахъарм сә кәны. Уәдә сә фынгыл ма әрбадын кәна, афтәмәй сә никәй ауадздзән, сә разы сын әрәвәрдзән бәгәны — йәхәдәг дәр бирә уарзы бәгәны — стәй исты хәринаг, йәхи конд чи уа, ахәм — йәхәдәг иттәг хорз арәхсы хәринаг кәнынмә дәр.

— Уый әвәццәгән мема райгуырди — хәринаг кәнын кәй зонын, уыцы хьуыддаг. Уымән әмә уыцы дәснийадыл ахуыр никуы кодтон. Әцәг мә мад иттәг хорз арәхсти хәринагтә кәнынмә. Мәхәдәг фыццаг хатт, әфсады куы уыдтән, уәд скодтон хәринаг. Барәй нә уыдтән, куыд фәзәггынц, сәр ма бахъуыди. Цәвиттон, ме 'мбәлттә дунейы дзәбәх зокьотә әрәмбырд кодтой. Әз уәды онг зокьотә мә цәсты кәронәй дәр никуы федтон. Фәлә сә куыд аппәрстаиккам! Бавдәлдтән әмә сой батайын кодтон тебәйы, хәдындзтә йыл рафыхтон, стәй йыл уырдаг зокьотә ауагьтон. Картәфтә

йыл ныккодтон. Уый фæстæ ма сæм къоппыты æвæрд стурьфыдæй дæр фæкастæн. Æмæ дзы диссаджы хæрзад хæринаг куы рауайд! Уæдæй фæстæмæ мæ зæрдæмæ фæцыд хæринаг кæнын. Кæд дæ фанды, уырысмæ куыд фæдзурынц, уæд дын фæрæтæй дæр хъæрмхуыпп ацараздзынæн. Хæринагыл цы цас ныккæнын хъæуы, уый ме 'рмттæ сæхæдæг зонынц. Фæсарæнты куы вæййын, уæд мацы ног хæринаджы технологи æрбахæссон мемæ, уымæн уавæн нæй. Зæгъæм, Грецийы базыдтон, мидитæй плау куыд аразын хъæуы, уый. Ам Мæскуыйы тæккæ хъуыстгонддæр ресторантай мын сæ иу мæ рецепт ракуырдатæ, æмæ ныр мидийы плау сси сæ тæккæ ахъазгадæр хæринагтæй иу. Фарон нæ эстрадайы «стъалыты» 'хсæн уыди конкурс хуыздæр хæринаг скæныныл. Æз уым бацахстон фыццаг бынат. Хуыздæр мæм кæсынц Кавказы адæмты хæринагтæ — ирон, гуырдыаг, сомихаг.

Артисттæй æнæ искæй æххуысæй стыр фæндагмæ чи радцыд, адæм кæй бауарзтой, уыдон мах рæстæджы стæмтæ сты. Цæрикъаты Феликс у уыдонæй.

— Мæ цард æгасæй дæр сбастон зарыны дæсныадимæ. Уымæй амал кæнын царыны фæрæзтæ. Мæ рæстæг цалдæр мæйы размæ æрцæуы уæрст æмæ нымад мæ концерттыл. Ныры дуджы нæ артисттæй бирæтæ сæ хъус адардтой алыхуызон амалгæнæн куыстытæм — ис сын дуканитæ, кафетæ. Мæнæн дæр дзурынц, цæмæй истытæ амал кæнон. Фæлæ æз нæ тагъд кæнын, кæд раджы у нырма...

“ДЫУУÆВЗАГОНТÆ” — СÆРÆНДÆР

Стырбританийы ахуыргæндтæ æрæджы раиртæстой: гыццылæй дыууæ æвзаджы хорз чи базоны, уыдонæн суанг зæронды бонты дæр сæ интеллектуалон æмвæзад ваййы уæлдæр. Фæлвардтой 104 адæймаджы — 30 азæй 59 азы онг кæуыл цæуы, ахæмты, стæй 50 адæймаджы — 60 азæй 88 азы онг кæуыл цæуы, ахæмты. Алы къордæн дæр йæ иу хай чысылæй фæстæмæ ахуыр кодта дыууæ ’взаджы. Æмæ “дыууæвзагонтæ” дзæвгар хуыздæр арæхстысты сæ хæстæ æххæст кæнынмæ. Йæ сабибонты æрмæст иу æвзагыл кæй ахуыр кодтой, уыдон та сæхи цауддæрæй равдыстой. Ахуырлæгтæ ацы фæлварæнты фæстæ æрцыдысты ахæм хатдзæгмæ: дыууæ ’взаджы чи зоны, уыдон дзургæйæ æмæ фысгæйæ иудадзыг пайда кæнынц иу кæнæ иннæ ’взаджы дзырдтæ æмæ грамматикон конструкцитæй — кацытæ сæ фæхъæуы, уыдон фæвзарынц æмæ сын хуыздæр æнтысы ахсджиæгдæр информацийыл фæхæст уæвын.

ДОСТАЙ

Новосибирскы сырдноны райгуырди æнахуыр сыр — достай. Йæ мад Зитæ у бенгайлаг стай, йæ фыд та — африкаг домбай.

Ахæм “цæдистæ”

хъæддаг

æрдз нæ

зоны, фæлæ

ахст царæ

гойтæ арæх

фехалынц

ацы фæтк —

иу къалатийы

алымыггаг

сырдтæ

(мæргътæ,

фос æмæ а. д.) куы фæцарынц, уæд. Ноджы ахуыргæндтæн дæр сæ фæлваранты руаджы бантысы ног царæгойтæ “сфæлдисын”. Уыдонæй иу — хæргæфс: бæх æмæ хæрæджы хъæбул. Æмбисонд дæр ма ис. Хæргæфсы, дам, бафарстой, дæ фыд чи уыди, зæгъгæ. Уый, дам, дзуапп радта: “Мæ мад бæх уыд”.

Гибрид цæмæй фæзына, уый тыххæй хъуамæ царæгойтæн сæ генетикон код кæрæдзимæ æввахс уа. Зæгъæм, америкаг æмæ европæйаг бобыртæ æддаг бакастæй æнгæс сты, фæлæ сын баиу уæвгæйæ цот нæ цæуы. Бур арс æмæ урс арсæн та — цæуы.

ТÆККÆ РАГОНДÆР ЧИНЫГ

Бритайнаг библиотекайы ис дунейы æппæты рагондæр чиныг — 868 азы майы уагъд, йæ ном — “Алмаси сутрæ”, йæ автор — Вон Цзе. Текст фыст у Сыгъдæг Буддæйы ахуырады бындурыл. Чиныг зæрдыл æрлаууын кæны хъуымацы топп: китага иероглифтæ кæуыл ис, уыцы гæххæтт — хъæдын къæбæлыл тыхт. Ацы чиныджы размæ дæр текстæ мыхуыр чындæуыди, фæлæ “Алмаси сутрæ”-йыл йæ райгуырды аз æмæ суанг мæй дæр бæлвырд бæрæггонд у. Зæгъын ма хъæуы уый дæр, æмæ Европæйы чингуытæ уадзын райдыдтой китагагтæй цалдæр æнусы фæстæдæр.

СКУЛЬПТУРÆТÆН — СÆРДÆН

Куадзæн кæй хонынц, уыцы сакъадахыл (Сабыр океаны) ис туф-дурæй конд гуымирыты егъау скульптурæтæ — æдæппæт 870. Цæуы сыл бирæ мингай азтæ. Фæлæ фæстаг рæстæджы денджызы уымæл дымгæтæй хæлын райдыдтой. Цыртдзæвæнтæ цалцæггæнæг немыцаг фирмæ æрæджы скульптурæтæн хос ссарта — сарæзта сæрмагонд крем-сæрдæн. Гуымирыты дурнывтæ дзы сæрст куы ’рцæуой, уæд сын сæфынæй тас нал у. 10 милуан евройы бахардз кæнын бахъæудзæни, фæлæ, дам, уыдонæфтæ бирæ не сты: æрвылаз скульптурæтæ уынынмæ алы бæстæтæй туристæ 20 минæй фылдæр æрбацæуы — уый фæрцы сакъадахмæ стыр æфтиæгтæ хауы.

ÆВЗÆГТÆ — ХÆРХ

Ныртаккæ дунейыл цы æвзæгтæ ис, уыдоны нымæц 5 минæй фылдæр у. 845 дзы сты Индийы, 500 та — Папуайы (Ног Гвинейы).

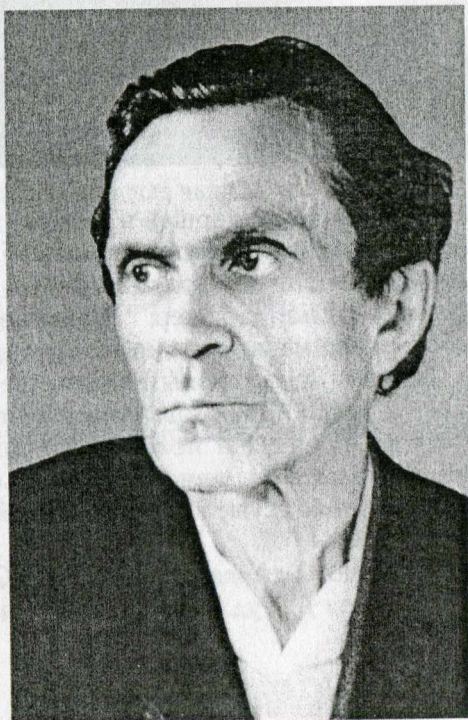
Уæрæсейæн йæ зæххытæ дæрдтыл ныззылдысты, йæ адам та дзурынц 100 æвзагæй.

АХЪУЫДЫАГ НЫМÆЦТÆ

Уæрæсейы афæдзмæ æргътæ фесты 10,1 проценты фылдæр, Америкы Иугонд Штатты — 3,1 проценты, Францы — 2,5. Японы та æргътæ проценты æрдæг асламдæр фесты.

НОГ ЧИНЫГ

Варлам Шаламовы ном хорз зындгонд у чиныгкæсджытæн: стыр поэт æмæ прозаикæй, рæстдзинадыл, уды бартыл иузæрдион тохгæнæгæй баззæди уырыссаг литературæйы. Зæгъæн и, зындоны хъызæмæрттæ бавзæрста Шаламов йæ уæлауыл царды, тæссаг æмæ гуыргъахъхъ фæндæгтыл ацыди, фæлæ уæддæр сæттын нæ бакуымдта. Фыццаг хатт æй æрцахстой 1929 азы, “Ленины фæдзæхст” адæмы ‘хсæн кæй парахат кодта, уый тыххæй — ахæстони фæбадт æртæ азы. 1937 азы та йыл ногæй хуыртæ фæфыстой æмæ, куыд фæзæгъынц, йæ цардагъытæйлаг бацц — дард Колымайы лагерьты фæцц

19 фыдазы. Цы аххостæ йæм ссардтой, уыдонæй иу уыд — Иван Бунины уырыссаг литературæйы классик цæмæн хоны?

Фарон Мæскуыйы чингуадзæн “Эксмо” рауагъта номдзых фыссæджы ног чиныг “Новая книга. Воспоминания, записные книжки, переписка, следственные дела”. Ацы æмбырдгонд сæрмагонд ныхасы аккаг у, ам мæ æрмæст дыууæ ныхасы зæгъын фæнды æндæр хъуыддаджы тыххæй: ис дзы цалдæр ироны койтæ. Уыдонимæ — “вольнонаемник” инженер геолог Касайы-фырт, стæй торфкуыстгæнæг куыстуаты сæйраг инженер Хъарайы-фырт, ахст лæг. “Караев сам

ездил с библиотекарьшей в Москву в книжные магазины — ездил от столицы до торфопредприятия 5 часов, сам паковал и отправлял драгоценные свои находки в тверскую глушь”, — зæгъы фыссæг. Æмæ дарддæр: “Великолепная караевская библиотека воскресила меня духовно, вооружила меня, сколько могла”.

Ноджы ма иу ироны тыххæй. Чеджемты Алексейы чызг Елизаветæ уыди Шаламовы хорз зонгæ. Чиныджы 634 — 635-æм фæрстыл бакæсæн ис Варламы фыстæг Елизаветæмæ. Шаламовы мадыхо лымæнæй цард ацы сылгоймагимæ. Елизаветæ фыссæгæн баххуыс кодта Кунцевойы рынчындоны куысты нылæууынмæ.

Шаламовы дыккаг ус литератор Ольгæ Неклюдова арæх уазæгуаты уыди Дзæуджыхъæуы, уарзта Ирыстон æмæ ирон адæмы.

Александр Энглез

КУЫРЫХОН ЛÆГТЫ НЫХÆСТÆ

◆ Куырыхонтæ паддзæхтимæ дзурын нæ зонынц: паддзæхтимæ дзурын хъæуы, куыд гæнæн ис, афтæ къаддæр, кæнæ та, куыд гæнæн ис, афтæ лæгъздæр.

◆ Æнтыстытæ цины аккаг не сты, къуыхцытæ та — хъыджы аккаг: алцæмæн дæр кæрон æрцæуы, æмæ адæймагæй ницы аразгæ у.

◆ Хæрамзæрдæ, цъаммар адæймаджы сраст кæнынæн ницы мадзал ис. Йæ хуыз аивы, фæлæ йæ мидысконд, йæ удыхъæд нæ ивы.

Эзоп

◆ Æцæг фыдыбæстæ дын уый у, нывыл æгъдæуттæ æмæ уаг кæм ис.

◆ Æппæтæй æдылдыдæр ми у, æвзæр, æнаккаг адæмæн хорз æгъдæуттæ кæнын.

◆ Дыууæ æмдых адæймагæй тыхджындæр у, раст сæ чи у, уый.

◆ Статуя йæ уындæй фидæуы, адæймаг та — йæ митæй.

◆ Рæстдзинад адæмы 'хсæн ма дзур. Галиуырдаæм дын дзы спайда кæндзысты.

Пифагор

◆ Ницæйаг уый у, хæлæг кæмæ нæ чындæуы.

Сиракузаг Эпихарм

◆ Иу, тæккæ хуыздæр куы уа, уæд мингæйтты аргъ у.

◆ Зонд — алкæмæн йæ хуыцау.

◆ Адæм хъуыдыджын дзырд никуы фембарынц.

Гераклит

◆ Тырнын хъæуы бирæ зонынмæ нæ, фæлæ бирæ хъуыды кæнынмæ.

◆ Хъæздыг уый у, фæндтæй мæгуыр чи у.

Демокрит

◆ Ницыфенæг æмæ ницызонæгæй мæгуыргур хуыздæр у: мæгуыргур æхцахъуаг у, ницыфенæг, ницызонæг та — адæймагдзинадхъуаг.

Аристипп

◆ Ацы цард тæккæ стырдæр хорзæхыл чи нымайы, уый йæ æгад кæны.

Платон

◆ Йæ байзæддаг æлгъаг кæмæн у, уыцы адæймаджы амонджын схонæн куыд ис?

Аристотель

◆ Ис æрмæстдæр иу хуыцау — зонындзинад æмæ иу дæлимон — æнæфенддзинад.

Сократ

◆ Æнамонд уый у, æнамонддзинадтæн чи нæ быхсы.

◆ Æвзæртæ алы ран дæр фылдæр сты.

Биант

◆ Нæ бæллæх нæм æдде не 'рбацауыг нæхи мидæг ис, нæ буары.

◆ Æвзæртыл чи ауæрды, уый хæрзты знаг у.

Сенека

◆ Æрдзимæ æмзондæй цы хъуыддаг арæзтæуа, уый хъуамæ пайдайагыл нымад цæуа.

Цицерон

◆ Бирæтæ кæмæй фæтæрсынц, уый бирæтæй фæтæрсы.

Сир Публили

◆ Адæймаджы сæт калмыл куы бандзæва, уæд калм амæлдзæни.

Лукреци

◆ Адæймагæн йæхи нæ фæнды, афтæмæй йæ куы ирвæзын кæнай, уæд лæгмарæй хуыздæр нæ дæ.

Горацци

◆ Зондджынаы æнамонд уæвын хуыздæр у, æнæзондæй амонджын уæвыны бæсты.

Эпикур

◆ Зонд, ай-гъай, амонды астæуккаг цæджындз у.

Софокл

◆ Зонд — хуыцау, хуыцау та — зонд.

Анаксагор

ХЪÆЛДЗÆГ НЫХÆСТÆ

* * *

Экзамен.

Студент. Профессор, билеты фæрстытæй иуæн дæр дзуапп раттын мæ бон нæу, фæлæ мæм иу фæндон ис...

Профессор. Цавæр?

Студент. Æртæ фарсты дæм ратдзынæн. Кæд сын дзуаппытæ ссарай, уæд афтæ нымайдзыстæм: æз фæхæрд дæн. Кæд нæ, уæд та мын иттæг хорз бæрæггæнæн сæвæр.

Профессор. Разы дæн. Фæрс.

Студент. Фыццаг фарст. Куыд æмбаргæ у: логикæ дзы нæй, фæлæ закъон бар дæтты?

Профессор (ахъуыды кодта). Нæ зонын. Дыккаг фарст.

Студент. Закъон бар нæ дæтты, фæлæ дзы логикæ ис.

Профессор. Нæ зонын. Де 'ртыккаг фарст.

Студент. Логикæ дзы нæй, закъон дæр бар нæ дæтты. Профессор арф ныуулафыди, стæй студенты хыгъдон чиныджы "фондз" сæвæрдта æмæ фæрсы: дæ дзуаппытæ цавæртæ сты ацы фæрстытæн?

Студент. Дæуыл 60 азы цæуы, дæ усыл та — 25. Закъон ахæм бар дæтты, фæлæ ацы хъуыддаджы логикæ нæй. Дыккаг. Дæ ус, ай-гъай, сусæг уарзон дары. Уым логикæ ис, фæлæ æнæзакъон ми у. Æртыккаг: минуты размæ дзæгъæл дзæнгæдайы тыххæй иттæг хорз бæрæггæнæн сæвæрдтай дæ усы уарзонæн. Уым логикæ дæр нæй, стæй закъон дæр бар нæ дæтты.

* * *

Экзамен.

Профессор. Ахъуыды ма кæн, дæ зардыл æрлæууын кæн... Политэкономийы бындурæвæрджытæй иу...

Студенткæ. Мæнмæ гæсгæ... Смит...

Профессор. Иттæг раст! Смиты ном та куыд уыди?.. Хорз ахъуыды кæн... Цæй-ма... Фыццаг нæлгоймаджы ном цы хуындис?.. И?.. Æппаты фыццаг нæлгоймаджы ном...

Студенткæ. Æнхъæлдæн.. Витя цыма хуынди.

* * *

— Æмбал Сталин, Кремлы ныккæндтæй иуы ссардæуыд Иван Грозныйы стæгдар!

— Æмæ цæмæй бæрæг у, Грозныйы стæгдар у, уый?

— Йæхæдæг ыл басаст!

* * *

Ресторан.

Æрбацауæг. Ау, афтæ æнхъæлыс, æмæ ацы хъылма хæрдзынæн? Тагъд мын хицаумæ фæдзур!

Официант. Æмæ цы пайда у хицаумæ дзурын? Уый дæр æй нæ бахæрдзæни.

* * *

Иу æнæбары чиновникæн куыст нæ уыд æмæ йæ цаудгомау къанторы бындзытæ ахста. Уалынджы йæм бындзытæй иу дзуры:

— Ауадз мæ æмæ, дæхи дзыхæй цы æртæ фæндиаджы зæгъай, уыдон дын сæххæст кæндзынæн!

— Хорз,— загъта чиновник. — Мæ фыццаг фæндиаг: Францы хуссары мын виллæ куыд уа, афтæ!

Æмæ лæг æваст фегуыр д диссаджы виллæйы балкъоны.

— Дарддæр, — мæллæг хъалæсæй загъта бындз.

— Дарддæр?.. Конкурс “Мисс Франц”-ы уæлахиздзау мæ цуры куыд феста, афтæ!

Гъемæ дын Францы æппæты рæсугъддæр чызг лæджы уæрджытыл куы фегуырид.

— Де ’ртыккаг фæндон та циу? — фæрсы та бындз.

— Æртыккаг, зæгъыс? — чиновник исдуг ахъуыды кодта, стæй срацыгъта: — Цалынмæ цæрон, уæдмæ бындзытæ куыд ахсон.

Æмæ дын æваст виллæ дæр, бæстырæсугъд дæр куы ’рбайсæффиккой. Чиновник ма абон дæр йæ ницæйаг къанторы уæнтæхъил-сæргуыбырæй бады.

* * *

Рагон грекъаг тиран Диониси йæ дзаджджын фынгтæм арах хуыдта философ Аристиппы. Буцдæрæн-иу æй йæ фарсмæ сбадын кодта. Иу ахæм куывды Диониси дзуры:

— Гъей, Аристипп, исты философон дзымандытæ ма нын ракæн!

Философ ницы загъта.

— Аристипп! Къуырма бадæ æви цы! — йæхи фæтызмæг кодта паддзах. — Дзур, зæгъын!

— Диссаг та куыннæ у, æвæдза: куыд дзурын хъæуы, ууыды маңыл ахуыр кæныс, афтæмæй та, æз кæд хъуамæ дзурон, уымæн дæхи уынаффæгæнæг скодтай.

Диониси смæсты æмæ философы сбадын кодта æппæты дарддæр ран.

— Уый дын аџаг куырыхон зонд, гье! — фæхъар ласта Аристипп. — Нырӑй фæстæмæ тæккæ кадджындæр бынаттæ уыдзысты, паддзах кæдæм зына, фæлæ йæ ныхас кæдæм нæ хъуыса, уыдон.

* * *

Лæг йæ усы æндæр лæгимæ байæфта. Дыууæ нæлгоймаджы схыл сты. Æддагон уæлахиз кæны. Уæд ус йæ лæгмæ фæхъар ласта:

— Дæ сыкъатæй йæ цæв! Сыкъайæ йæ, зæгъын, цæв, сыкъайæ!

* * *

Иу сылгоймаг пъæлицæмæ йæ хъаст бахаста, дæс нæлгоймаджы, дам, мын тыхми бакодтой.

Комиссар. Ма тыхс, мадам, мах се 'ппæты дæр æрцахс-дзыстæм æмæ сын...

Сылгоймаг. Се 'ппæты нæ хъæуы, комиссар. Æрмæст æртыкаг æмæ æвдæмы.

* * *

Фырт фыссы йæ мадмæ: “Дзыцца, цины хабар дын хъусын кæнын! Дæ чындзæн фырыхъулы хуызæн фырт райгуырди. Гье æрмæст йæ мадмæ æхсыр фаг нæй, æмæ лæппуйæн дзидзи дары, нæ сыхаг палатæйы цы негр-сылгоймаг ис, уый... Фæлæ бæллæх циу: фондз бонмæ лæппу сау-сауидæй агæпп ласта...”

Мады фыстæг йæ фыртмæ: “Мæ хъæбул, ды куы райгуырдатæ, уæд æз дæр æхсырæй бынтон ифтонг нæ уыдатæн æмæ дæ хъуджы æхсырæй хастон. Фæлæ дыл сыкъатæ зайын байдыдта, дæс æмæ ссæдз азмæ æввахс дыл куы цыд, уæд!”

ЭПИГРАММÆ

ХÆССЫН ДЗЫЛЛÆТЫ ХЪЫСМÆТ МЕ 'ККОЙ

Ныхстуаты цыма бахаудтæн. Мæныл
Æнцойы бон нæма скодта ныры онг...
... Мæ карæнтыл та тулы хур хæрдмæ,
Мæ карæнтæ та иууылдæр — бынатон.
Кæд мæ равдæлдзæн, кæд, цымæ, мæн та
Мæхи удмæ, мæхи удмæ,
Цæрынмæ.

Дзуццаты Эльбрус

Царынц ма карэнта сәхи удтән дзәбәх,
 Сә сабитән,
 Сә устытән,
 Сәхицән.
 Йә амондыл сә алчи бакодта бәхбадт
 Әмә йә цырда зәвәтәй размә скъары.
 Мәнән та дуг,
 Фыданәнау, әргом
 Дзылләты сагъәс бакодта ма бәрны,
 Әмә мын нал и 'нцой әмә әрхуыст —
 Нәтгә хәссын дунеты хъысмәт ме 'ккой.
 Цәмән калын сымах уәлдай ма хил?
 Цы 'рсырдтон әз сымах уәлдай,
 Зәгъут-ма!
 Фәлтау мын айсут ме 'ккойә ма уаргъ —
 Мәхәдәг әй куы фешпарон,
 Уәд сәфут!..

Пирәнты Микка

Гъей-джиди, куыдзы цардәй-ма ацәр!

ИРОН
ПОЭЗИЙЫ
АНТОЛОГИ

КОЧЫСАТЫ МУХАРБЕГ

(1920 — 1944)

Америкаг политик Джонсон Хайрам афтæ загъта: “Хæстæн йæ фыццаг амæддаг рæстдзинад свæййы”. Æцæггæй дæр хæсты азар æппæтгæй тынгдæр басудзы хæрзуд, намысджын, хæдæфсарм, раст адæмы, тæккæ цæрæццагдæртæ байсæфынц йæ арты. Чъизи удтæ, алыхуызон æввонгхортæ, тугцъиртæ, мæрдкъахтæ та йæ “бæркæдтæй” сæ рæбынтæ байдзаг кæнынц.

Фыдыбæстæйы Стыр хæстмæ Ирыстоны æвзаргæ фæсивæдгæй ацыди 100 минæй фылдæр. Æмæ се ’мбисы бæрц фæстæмæ нал раздæхт. Уæззау цæф уыд уый ирон нацийы генофондæн — нæ фыдæлты фарн къахырай баззад æнусмæ. Æртынæм азты нын нæ хуыздæрты æвирхъау хуызы кæй фæцагътой, уый цыма фаг нæ уыди!.. Хæст уæлдай стырдæр фыдбылызтæ æрхаста нæ дзырдаивадæн: не суинаг литератортæй кæй ахаста, уыдоны нымайæм ссæдзгæйттæй. Сау хъаймæты амæддаг баци олгинскæйаг æвзыгъд лæппу Кочысаты Георгийы фырт Мухарбег дæр.

Мухарбег ахуыр кодта сæ хъæуы авдазон скъолайы, стæй та Дзæуджыхъæуы педтехникумы. Фæстæдæр сси Цæгат Ирыстоны паддзахадон педагогон институты студент. Хæстмæ ацыди фæстаг курсæй. Уыд афицер. Йе сгуыхтыты тыххæй йын саккаг кодтой Сырх Стъалыйы орден æмæ майдан “Хъæбатырдзинады тыххæй”. Фæмард украинаг горæт Ямполь хъахъхъангæйæ. Æртындæс боны фæстæ йыл хъуамæ сæххæст уыдаид 24 азы.

Мухарбег литературон куыстыл фæцалх, техникумы куы ахуыр кодта, уæд. Йæ уацмысты æххæстдæр æмбырдгонд рацыди 1977 азы Дзæуджыхъæуы.

САУ ЦАСТЫТÆ

Æз уарзтон сау цастытæ, уарзтон,
Рæсугъддæр уыдонæй кæм уыд?!
Æхсæв сæ стъалытимæ барстон,
Уыдтæн сæ алы бон рæвдыд.

Фæлæ мæ иунæгæй ныууагътой,
Мæнæй фæлыгъдысты тæргай,
Æмæ мын афтæ дæр нæ загътой:
“Хæрзæбон! Хорз амонд дæ хай!”

Æмæ кæд уыдонæй фæцух дæн,
Æмæ кæд фæрох кодтой мæн,
Уæддæр сæ райдзаст хуыз рæсугъдæй
Мæ зæрды базади мæнæн.

Тæхуды, абон та кæй тавынц
Сæ хъармæй рухс хурау фæлмæн,
Тæхуды, афтæ тынг кæй уарзынц,
Куыд уарзтой цард-уалдзæджы мæн!..

1938 азы 22 июль

ЦÆРГÆС

Ды хохы айнагыл цæрыс,
Ды арвы бæрзæндты тæхыс.
Ды арвы хæтæнты хæтыс.
Ды дуне дард рæттæ уыныс.
Цыфæнды дымгæ æмæ уад,
Цыфæнды тымыгъты зынад
Дæуæн нæ асæтдзæн дæ ныфс.
Ды уадæн акæныс хъæбыс.
Ды 'хсар дæ базыртыл хæссыс.
Ды мигътæй арвы 'хсæн вæййыс.
Бæллын дæ сахъдзинадмæ æз,
Хæххон æндонзæрдæ цæргæс.

1939 азы 19 апрель

* * *

Бахсæв и. Бæстæ ныссабыр.
Иу сыбыртт нал ахсы хъус.
Арвæй цæлхыдзаг мæй дардыл
Тауы йæ сызгъæрин рухс.

Бадын та иунæгæй уаты,
Ацыд та хъуыдыты сæр.
Рог дымгæ 'рбахæссы дардæй
Хаттæй-хатт доны сæр-сæр.

Зæрдæ та дард фæндтыл дзуры,
Цу 'мæ йын исты ды зæгъ!
Æй-джиди, февзæр дæ цуры
Ацы сæрдыгон æхсæв!

Хъæлдзæгæй абад дæ фарсмæ,
Акæн зæрдæбын ныхас!
Уарзоны рухс цæстæнгасæй
Царды цин нуаз æмæ нуаз!

Зонын, ды дард ран кæмдæр дæ,
Не 'хсæн — быдыртæ 'мæ хох,
Фæлæ дæ никуы, мæ зæрдæ,
Никуы фæкæндзынæн рох!

1940 азы август

ХЪÆМÆ

Мæ уарзон хъæубæстæ,
Мæ райгуырæн хъæу,
Æнæхъæн дæс азы
Æз нал федтон дæу.

Мæ цæстытыл уайы
Нæ ныллæг хæдзар,
Йæ сæгæйдзаг къултæ,
Йæ сæгæйдзаг цар.

Мæ цæстытыл уайыс,
Ныййарæг, ды дæр,
Цыма та мын сæрдмæ
Æмгъузыс цыдæр.

Куы 'рбайхъуысы уынгæй
Къæхты хъæр, ныхас,
“Æрхæццæ мæ хъæбул”, —
Фенхъæлыс æваст.

О уарзон ныййарæг,
О ме схæссæг мад,
Кæд арæх æнæ мæн
Фæкæныс æнкъард.

Кæд фæндагмæ арæх
Фæцæуыс уынæг,
“Кæд искаæцæй уайд
Мæ хъæбул зынæг”, —

Фæзæггыс, фæлæ та
Æнкъардæй хъæмæ
Æрцæуыс, дæ зæрдæ
Æхсайы мæнмæ.

О, ма тыхс, ныййарæг,
О, ма кæн æнкъард.
Æнæ дæу мæнæн дæр
Нæу адджын мæ цард.

Дæ сау гуырд дæр, ма тæрс,
Нæ фесæфт кæмдæр.
Зындзынæн та иу бон
Нæхимæ æз дæр.

Зындзынæн та ногæй
Æмæ та, мæ мад,
Æрвитдзыстæм хъæлдзæг
Мах иумæ нæ цард.

ФÆСТАГ САЛАМ

Мыййаг, хæсты быдыры искуы
Куы фæуон мард
Æмæ куы аскъуыйа æмбисыл
Мæ рæзгæ цард...

Мыййаг, куы нал фæуон кæронмæ
Мæ зарæг æз,
Æмæ куы бамыр уа бынтондæр
Мæ сонг хъæлæс...

Мыййаг, куы фæсыкк уой мæ фæндтæ,
Мæ рухс фæндаг...
О, курын уæ, зынаргъ æмгæрттæ,
Æз иу хъуыддаг.

Зæгъут-иу мын мæ зæронд мадæн,
Куы фæуа хæст:
Хæсты быдыры, зæгъ, фæмард дæн
Цытимæ æз.

Зæгъут-иу ноджыдæр Кавказæн
Салам мæнæй.
Æцæг хъæбулау дæ, зæгъ, уарзтон
Зæрдæбынæй.

1942 азы 11 январь.

Ростовы облæст, Слепихины хутор

ФЫСТÆГ МÆ МАДМÆ

Мæ фын фæлыгъди. Хуыссæг та мæ н' ахсы.
Хæстæг у боң, æвæцæгæн, хæстæг.
Уадæмæ, цæй, мæ райгуырæн Кавказмæ
Ныффыссон æз гъе ацы 'хсæв фыстæг.

Ыссыгътон цырагъ ныкканды æдæрсгæ.
Мæ чысыл пецы бафу кодтон арт...
Салам дæуæн, мæ райгуырæн хæхбæстæ!
Æнæниз у, мæ ныййарæг, мæ мад!

Æрвитын дын хæсты быдырæй абон,
Æрвитын дард Украинæй салам.
Дæ буц хъæбул, дæ иунæг фырт, дæ уарзон
Нæ рох кæны дæу иу минут дæр ам.

Мæ цæстыл уайы райгуырæн хъæубæстæ,
Нæ хъæдынкъул, нæ æлыгбын хæдзар,
Дæ дæлбазыр кæм рæзыдтæн æдæрсгæ,
Кæм æрвыстон мæ рæзгæ бонты цард.

Мæ цæстыл уайыс алы бон, ныййарæг,
Цыма та бадыс рудзынджы раз ныр.
Кæсыс æнхæлмæ: "Искæцæй, мыййаг, кæд, —
Фæзæггыс ды, — æрбазынид мæ фырт..."

Æз зонын хорз дæ хъуыдытæ, дæ фæндтæ,
Кæй у дæуæн æнæ мæн, нана, зын.
Æмбарын æз, кæй мыл риссы дæ зæрдæ,
Кæй дæм фæзыны хаттæй-хатт цæссыг...

Нана, дæ зæрдæ ма дзурæд мæнимæ,
Дзæгъæлы ма кæн, ма, нана, æнкъард, —
Куыд нæ дæн æз хæсты быдыры иунæг,
Нæ дæ ды дæр гъе афтæ иу, мæ мад.

Фæуызæн хæст! Нæ рæстдзинады кардæй
Ызнаг æрцæудзæн тагъд рæстæджы саст.
Æмæ дæм уæд, ныййарæг мад, æз дардæй
Фæзындзынæн сæрагасæй æваст.

1943 аз
Хæцæг æфсад

ГÆЛУАТЫ АКИМ

(1920 — 1995)

Гæлуаты Дауыты фырт Аким райгуырди Хуссар Ирыстоны Челиаты хъæуы. 1920 азы йæ бинонтæ ралыгъдысты Цæгат Ирыстонмæ æмæ æрцардысты Ногиры. Ам Аким каст фæци астæуккаг скъола. Ноджы ахуыр кодта дыууæазон партион скъолайы æмæ педагогон институты. Бирæ рæстæг куыста газет “Рæстдзинад”-ы культурæйы хайады. 1957 азы уæззау рынчын фæцис æмæ сынтæгæй нал стади. Стыр тухитæ æвзаргæйæ дæр йе сфæлдыстадон куыст нæ уагъта. Йæ поэтикон чингуыты зынгæдæртæ сты: “Æфцæг” (Орджоникидзе, 1960), “Цæрæццæгтæ” (Орджоникидзе, 1970), “Зæрдæдарæн” (Орджоникидзе, 1978).

ТАГЪД ДОН

Стыр лæгты фæзмгæйæ ме ’фсургъ дугъы уагътон,
Бастад... Сабыр фурды не ’ййафы, нæ, тагъд дон.

ЦÆЙ ЗЫН У!..

Фыццаг ысулæфты хæрзадæй
Нæуæггуырд райдыдта кæрзын, —
Цæй зын у баиртæсын мадæй,
Цæй зын у царды бæрн, цæй зын!

1964

Цъары фæрстыл:

1. Ронджы дурын.
2. Чызгæмбал.
3. Адвайтæ.
4. Рикшæ-цæстдарæг.

* * *

Технический редактор	Виктория БОРАЕВА
Корректор	Заира КАРАЦЕВА
Компьютерный набор	Альбина ДАТИЕВА
Компьютерная верстка	Ирида КОДЗАТИ
Дизайн	Залина ГУРИЕВА

* * *

Нæ журналы фароны 8-æм номыры, "Боны фæтк", зæгъгæ, уыцы æрмæджы æфхæрæн ныхæстæ загъдæуыди Ванкæйы (Туаты Иваны) тыххæй. Хатыр дзы курæм.

Редакци

*Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132*

*Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.*

*Журналмæ цы къухфыстытæ цауы, уыдон редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.*

**Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Союз писателей РСО-Алания**

Подписано к печати 24.01.05. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта MyzI. Печать офсетная. Усл. п. л. 9,53. Учетно-изд. л. 8,13. Тираж 1350 экз. Заказ № 5.

*Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.
Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.*

Журнал отпечатан на Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16

